

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN

- I. *Lőrincse Lajos*: Elnöki köszöntő
- II. *Pozsgai Imre*: Megnyitó beszéd
- III. *Benkő Loránd*: Nemzet és anyanyelv

Deme László: Monumentum aere perennius

Szabó Mihály Gizella: A szlovákból magyarra fordítás problémái Szlovákiában

Wacha Imre: A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa

Somhegyi Gyula: Állandósult szókapcsolatok Sütő András *Az Idő* markában című művében

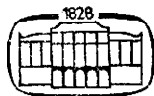
Szabó T. Ádám: Lakatos Demeter, a legkeletibb magyarság költője

Balázs Géza: Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc *Por* című regényében

Tolcsvai Nagy Gábor: Az elrejtett metafora verse

Lengyel Zsolt: A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben

Sziksai Lajosné: Strukturális eljárások a tanítóképző főiskola nyelvtanításában

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN

I. <i>Lőrincze Lajos</i> : Elnöki köszöntő	257
II. <i>Pozsgay Imre</i> : Megnyitó beszéd	260
III. <i>Benkő Loránd</i> : Nemzet és anyanyelv	262
<i>Deme László</i> : Monumentum aere perennius	271
<i>Szabó Mihály Gizella</i> : A szlovákból magyarra fordítás problémái Szlovákiában ...	277
<i>Wacka Imre</i> : A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa	283

Íróink nyelve

<i>Somhegyi Gyula</i> : Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő markában című művében	291
<i>Szabó T. Ádám</i> : Lakatos Demeter, a legkeletibb magyarság költője	306
<i>Balázs Géza</i> : Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében ..	314
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Az elrejtett metafora verse	326

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben	332
<i>Szikszai Lajosné</i> : Strukturalista eljárások a tanítóképző főiskola nyelvtanításában	340

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM * 1989. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A MAGYAR NYELV HETE 1989-BEN*

I.

Elnöki köszöntő

Igen tisztelt hallgatóim! A mostani ülés, a mai nap programja és az elkövetkező hét — vagy inkább hetek — eseménysorozata vitán felüli bizonyítéka annak, hogy Heves megye és Eger városa nemes hagyományaihoz méltó módon üli meg anyanyelvünknek ezt az évenként megismétlődő ünnepét.

Hálás köszönetet mondok ezért a házigazdának, a megye és a város vezetőségének a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöksége és a magyar nyelvi választmány vezetősége nevében.

Mostani ülésünk azonban nemcsak a Heves megyei anyanyelvi hét elindítója, hanem a magyar nyelv hete ez évi országos rendezvénysorozatának ünnepi megnyitója is. Engedjék meg hát, hogy az országos nyelvi választmány elnökeként néhány szót szóljak erről a vállalkozásunkról, mozgalmunkról.

Az idén már huszonharmadik alkalommal tartunk országsszerte nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásokat, találkozókat a magyar nyelv hete alkalmából. Ez a huszonhárom év — közel egy negyed századnyi idő — önmagában is kellő magyarázat lenne arra, ha az egykori lelkes kezdeményezésen itt-ott már a megszokottság, vagy éppenséggel a kifáradás jelei mutatkoznának. De éppen a jubileumi összejövetelen, az elmúlt húsz év tapasztalatait összegezve mondhattuk el — lehet, némi elfogultsággal —, hogy az évek során rendszeresen meg tudott újulni ez a mozgalom, ha nem is mindenben s nem is olyan mértékben, ahogy szerettük volna. De: fokozatosan bővült a tematikánk, gyarapodott az előadások, találkozások száma, oldottabb, differenciáltabb lett nyelvművelésünk módszere.

Ami azonban a jövőt illeti, már nem lehetünk nagyon derűlátók.

Az előbbi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy életünkben egyre inkább csökken a jelentősége, a fontossága az ismeretterjesztés azon területeinek, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a termeléssel, s amely ismeretek elsajátítása nem kecsegtet gyors anyagi haszonnal. Kevesebb támogatást kapnak a kulturális intézmények, vállalkozások, szervezetek. Ezért aztán ezek is kénytelenek elsőbbséget adni a gazdaságilag hasznosítható ismeret-

* Ebben az esztendőben Heves megye vállalta az ünnepi hét megrendezését. Az országos megnyitó ünnepségen Egerben, április 17-én hangzott el Lőrincze Lajos elnöki köszöntője, Pozsgay Imre államminiszter megnyitóbeszéde és Benkő Loránd akadémikus előadása. A három beszédet közöljük. A magyar nyelv hetéről hírvonatunkban beszámoló olvasható. (A szerk.)

terjesztésnek, hogy ezzel a maguk helyzetét megszilárdíthassák. Ebben a versenyben, küzdelemben az anyanyelvi ismeretterjesztésnek nem jut különösen kedvező pozíció; a terjeszkedés, a hatókörkiszélesítés igen komoly nehézségekbe ütközik. Nemcsak a központi támogatás csökkenése vagy elmaradása következtében. A különféle munkahelyek, intézmények, vállalatok dolgozói — bármilyen kedves volna is számukra anyanyelvünk, a nyelv titkai, érdekességei; jó használatának törvényei, szabályai —, munkaidejük letelte után nagy többségükben rohannak a második vagy harmadik műszak végzésére, a megélhetésért, a fennmaradásért folyó harcra, s a lélek balga fényűzése helyett „Másra kell ideg s velő, Józan dologra, Friss tülekedésre”, — hogy a költőt, Tóth Árpádot idézzem.

Ezt a helyzetet tükrözi, vagy úgy is mondhatnám, ennek a közállapotnak a következménye, hogy a magyar nyelvi hetek rendezvényeinek igen jelentős százaléka, esetenként a többsége iskolai előadás vagy más típusú, de iskolákban szervezett találkozók, beszélgetések, nyelvi játékok stb.

Ennek a kényszerű korlátozódásnak, leszűkülésnek azért bizonyos pozitívumai is vannak. Az iskola mégiscsak a legfontosabb helye mindenfajta ismeretszerzésnek; az itt megszerzett tudás, ismeret, ízlés, igényesség meghatározója lehet a tanuló egész életének; a mai fiatalság nyelvi igényessége, ízlése a döntő tényező abban, hogy milyen lesz a jövő nemzedék nyelvi — és emberi — magatartása. Sokkal többet, alaposabban kell tehát foglalkoznunk az iskolai anyanyelvi oktatás, anyanyelvi nevelés elvi, módszertani és gyakorlati kérdéseivel, mint eddig tettük, belevonva ebbe a kérdés- és feladatkörbe természetesen a család példaadó vagy tudatosan is nevelő szerepét is.

A magyar nyelv hetének idei központi témája azonban azt mutatja, hogy az idők változásának van a mi munkánkban is megmutatkozó pozitív szerepe, következménye is. A magyar nyelv ápolásának, megőrzésének gondja most már nemcsak belső magyar ügy; nem államhatárok, hanem nyelvhatárok korlátozzák érvényességi körét; nem állampolgársága, hanem kinek-kinek a saját döntése határozza meg, akar-e élni anyanyelvével, akarja-e őrizni magyar nyelvét, magyar tudatát és kultúráját. S nekünk segítséget, támogatást kell nyújtanunk mindazoknak, akik a határainkon túl ilyen gondokkal, alapvető emberi jogaik érvényesítéséért küzdenek.

A jelenlevők többsége tudja, de talán mégsem fölösleges rá utalnom: a magyar nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő munkában a kisebbségek joga nyelvünk és kultúrájuk megőrzéséhez nem merőben új kérdés és feladatkör. Nem az az anyanyelvi hetek történetében sem. Jubileumi ülésünkön három évvel ezelőtt ezt mondtam erről Miskolcon:

„Külön fejezetet érdemelne beszámolóinkban az a tény, hogy a magyar nyelv hetét időnként és helyenként az a n y a n y e l v e k h e t é v é tágitottuk. Hazánk nemzetiségi politikájának szellemében különféle rendezvényeket szerveztünk, alkalmakat teremtettünk arra, hogy a velünk élő nemzetiségi lakosság is ápolhassa a maga anyanyelvét, őrizhesse saját népi kultúráját. Az anyanyelvek hetének rendezvényei nyilvánvalóan biztatást is jelentettek például Békés vagy Baranya megye nem magyar anyanyelvű lakosainak, hogy megvan a lehetőségük arra, hogy vállalják önmaguk múltját, hagyományait. Jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben nem elég a nemzetiségekre vonatkozó törvény: a többségi népnek biztatni, segíteni is kell a kisebbséget, hogy a b e t ű k b ű l é l e t, a z e l v i l e h e t ő s é g b ű l v a l ó s á g l e g y e n.”

Amikor a határainkon belül élő nemzetiségeket anyanyelvük, nemzeti kultúrájuk megőrzésére biztattuk, bevallom, többünkben — ki nem mondottan — az az óhaj is megfogalmazódott: bárha másutt is, határainkon kívül is hasonló gesztussal viszonzoznák kezdeményezésünket.

De — és ez is ide tartozik — volt közvetlen kapcsolatunk is a szomszédos államok magyarságával, annak különböző intézményeivel, rétegeivel. Ezt a sokágú, sokszínű kapcsolatrendszert most nem részletezem, csak utalásszerűen említek közülük néhányat. Közös szerveztük (hazai és jugoszláviai magyarok) Adán a rendszeresen ismétlődő Szarvas Gábor-ünnepélyeket; részt vettünk Kassán a Kazinczy-napok ünnepein. Vendégtanáraink, előadóink segítették Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Romániában, a Szovjetunióban a magyar nyelv és irodalom oktatását s ezzel együtt a nyelvápolás munkáját. Sok év óta rendszeres továbbképző tanfolyamot szerveztünk (szervez az Országos Pedagógiai Intézet) a környékbeli államok magyartanárai részére, s ebben minden alkalommal kiemelkedő helyet kap a nyelvművelés, a nyelv-megőrzés. A felsorolást még folytathatnám.

Ezek a kapcsolatok nem voltak egyformák, de minőségük, intenzitásuk ugyanazon országon belül is változott időnként. A lehetőséghez képest próbáltunk segíteni: a nyelvi gondok feltárásában, módszertani ismeretek átadásában, új szakirodalom, könyvek megismertetésében stb. Tapintatosan kerülve mindazt, ami együttműködésünket, a magyar nyelvért és kultúráért való közös munkának folytatását zavarhatta, veszélyeztethette volna. A közös törekvés nem járt osztatlan sikerrel: jobbról is, balról is kaptunk bírálatokat; találkozhattunk (ittthon is, odakint is) a nacionalizmus, sovinizmus, a más államok belső ügyeibe való beavatkozás, hivatalos külpolitikánk irányvonalától való eltérés vádjával stb. Mindez meglehetősen korlátozta együttműködésünk hatékonyságát.

Hiszem és remélem, hogy a mostani összejövétel határkő, új fejezet elindítója lesz a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a kisebbségben élő magyarsághoz fűződő kapcsolatában. Ennek a változásnak az elindítója annak a felismerése, hogy bizonyos alapigazságoknak ismert tételek nem fedik az igazságot, a valóságot. Például hogy a szocializmus megoldotta a kisebbségi kérdést. — Sajnos nem oldotta meg. Vagy hogy a szocialista államok törvényei biztosítják a nemzeti kisebbségek jogait nyelvük és kultúrájuk ápolására, őrzésére. Sajnos, nem biztosítják, legfeljebb csak papíron.

Felismerés-t mondtam, de inkább *elismerés*-t, *beismerés*-t, vagy ami még pontosabb: a *kimondás* szót kellett volna használnom, mert több mindent tudtunk, csak nem mondtuk ki.

Szükség van alapos, pontos felmérésre, a baj okainak kendőzés nélkül való, tárgyilagos feltárására, a diagnózis megállapítására, de nem indulunk el egészen a semmiből.

Tudtuk, és tudjuk, hogy szürkül, szegényedik a magyar nyelv a kisebbségi sorsban. Szürkül, szegényedik, mert passzivitásba, szinte azt mondhatnám, illegalitásba szorul. Nem használják, nem gyakorolják eleget. Nem a nyelv szegényedik tehát valójában, hanem a nyelvet használók nyelvismerete zsugorodik össze. A kisgyerekeknek hiányzik az óvoda; az iskolában is főként a többségi nyelven beszél (ahol nincs nemzetiségi iskola); felsőbb iskolában (ha eljut oda) ugyancsak nem az anyanyelvet gyakorolja; nem ad lehetőséget magyar nyelvgyakorlásra munkahelye sem.

Szürkül, szegényedik, mert elapadtak, elapadnak fenntartó, gazdagító,

felfrissítő forrásai; a magyar nyelvet árnyalataiban, gazdagságában megmutató irodalom, a magyarul való olvasás is hiányzik a mindennapok életéből, s korlátozódik a kapcsolat azzal a közösséggel is, amely az élő nyelvet a maga sokszínűségében fenntartja és tovább viszi.

Nincs lehetőség, alkalom, mód a nyelvgyakorlásra, a nyelv-gazdagításra. Ezeknek a hiányzó alkalmaknak a pótlása sokszoros terhet ró a kisebbségi emberre. S formális szabadsága ugyan van rá, a törvény betűje nem tiltja, de valódi lehetősége nincs; törekvésében a körülmények inkább gátolják, mint támogatják.

A gyereket társai gúnyolják magyar beszéde miatt, a történelemtanórákon is inkább kisebbségi érzését erősíti, mint magyar öntudatát. Jövője, felsőbb iskolába való felvétele bizonytalan. De — kisebbségiek vonatkozásában — hasonló a helyzet a társadalom minden korosztályában, rétegében: a nyelvi leépülés emberi leépüléssel jár együtt. Állandóan azt kell tapasztalnia a felnőtt embernek is, hogy nem teljes jogú tagja a társadalomnak.

S az állam megértően biztatja: tanuld meg a többség nyelvét, az állam nyelvét minél jobban, s akkor majd megszűnnek vélt és valódi sérelmeid, akkor majd valóban teljes jogú állampolgár lehetsz. S ehhez meg kapsz minden segítséget. Sok lehetőséget a többségi nyelv gyakorlására. Állást ott, ahol nem is lesz módod magyarul beszélni. De te is igyekezz, ne azzal foglalkozz, aminek ügyse veszed sok hasznát.

Az állam — minden állam — magatartása persze érthető. Az egynyelvű társadalomra kevesebb a kiadás, kevesebb vele a gond. Kevesebb a másként gondolkozó, s nem kell tartani határkiigazítási igénytől sem. A kisebbségi embert azonban nem nyugtatja meg az így felvillantott békés és boldog jövő. Mert asszimiláció ugyan van, minden nép és ország története ezt mutatja, de azt szeretné, ha szabadon dönthetne abban a kérdésben a maga, s lehetőség szerint utódai esetében is. És ne kelljen ezért másodrendű állampolgárként élni azon a földön, amelyen elődei is éltek...

Tisztelt hallgatóság! Igen súlyos, fájdalmas kérdések; ezek korunk nagy próbája, hogyan tudja őket minél humánusabban, minél sikeresebben megoldani. A mi feladatunk az, hogy a magunk eszközeivel és módszereivel minél hathatósabban segítsük az előbbrelépést, remélve, hogy olyan időszakhoz értünk el, amely közelebb hozza az emberséges megoldás lehetőségét anélkül, hogy a nyelvben egymástól különböző embereket egymás ellen fordítaná.

Hogy reményeink mennyire jogosak, arra nézve talán biztatást kapunk Pozsgay Imre államminiszter úrtól, akinek most ismételten megköszönöm, hogy megjelent közöttünk, s tisztelettel felkérem, nyissa meg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi választmányának országos rendezvényét, a magyar nyelv hetét.

Lőrincze Lajos

II.

Megnyitó beszéd

Tisztelettel köszöntöm a mai ünnepi összejövétel minden résztvevőjét, és őszinte tisztelettel vállalom ezt a nagyszerű feladatot: megnyitni a magyar nyelv ünnepi hetét. Eme vállalkozásra készülve a politikus, aki a minden-

napok robotosa, faggatja önmagát: illetékes-e ezen a fórumon szólni? Nem az-e a dolga, hogy ilyen-olyan megbízóra hivatkozva átadja üdvözlét, tolmácsolja elismerését a vállalkozásnak.

Azt hiszem, nem ez a dolga. Ezt egy díszes táviratban is le lehetne intézni. Vallania kell arról, hogy mit tehet egy fellendülőben lévő politikai mozgalom azért, hogy a magyar nyelv becsületét, hasznát, érvényességét magasabb fokra emelhesse, és ebben valóban van a politikának is dolga.

Itt nem szaktudományos gyülekezetre van szükség, mert bár szak-tudósok illetékessége, s felkészültsége nélkül tévelyeghetünk, tájékozatlanul, bizonytalanul tipródhatunk anyanyelvünk körül, de egy egyetemes magyar nemzeti nyelvmozgalom nélkül nem lesz nyelvi felemelkedés ebben az országban. S most, ennek a mozgalomnak lendületet adhat a politika is. Én itt találok a magam, s a politika illetékességét.

Az első kérdés az lehet, hogy sajátos, különleges érték-e magyarnak lenni. Kényes kérdés ez. Mert csak ha erre válaszoltunk, akkor érdemes anyanyelvünkkel s nyelvünkön keresztül kultúránkkal foglalkozni. Hivalkodás nélkül és tiszta szívvel vallom, hogy érték magyarnak lenni, s a magyarság nélkül szegényebb lenne Európa, szegényebb lenne a világ. Ez nem a szembenállás politikája. Ez az együttműködési készséget s az értékörzés igazi politikáját fejezi ki.

Az itt a kérdés, hogy beléphetünk-e ismét Európába, s milyen árat kell majd fizetnünk ezért. Én azt hiszem, Európába csak magyarságunkban és anyanyelvünkben megerősödve léphetünk be. Aki úgy hiszi, hogy önfeladással, saját önmeghatározó képességünk elvesztésével térhetünk vissza Európába, az súlyosan téved. Ellenvetéseket hallok, lépten-nyomon ellenvetésekbe botlunk. Nemzetközivé válnak a termelőerők, multinacionálissá a tőke. Az emberi kapcsolatok nem szűkíthetők országhatárok közé, mégkevésbé nemzeti keretek közé. Miért van hát szükség a lármára a nyelvművelés, a nyelvi felemelkedés mellett?

Úgy hiszem, a legnagyobb tévedést azok követik el, akik nem veszik észre, hogy Európa legsikeresebb országainak egyike sem adott fel semmit nemzeti önazonosságából. Úgy tudott a nemzetek közösségébe belépni, s úgy tudott közös termelőerők talaján nemzeti sajátossággként élni. Ezt a tanulságot szerettem volna első helyen megemlíteni, tehát mikor éppen megint költözködőben vagyunk, készülődőben arra, hogy nagy garra európainak jelentsük ki magunkat, gondoljunk rá: nyelvünk nélkül, nyelvünkben való megerősödés nélkül ez nem fog sikerülni.

A hazai közösségek dolgáról is szeretnék valamint mondani. Hamis meg kényszerített közösségek, a nyelvi kifejezési készséget is leépítő közlési rendszerek után verseny lesz a politikában, s ez a közlés igényeit is átalakítja. Úgy vélem tehát, hogy a másik nagy lendítő ereje nyelvi műveltségünk kiteljesedésének megint csak a politikából származik. Abból a politikából, amelyik immár az új szerveződések, mozgalmak világában mindenkitől megköveteli majd, hogy színt valljon. Színt vallani pedig tétova, bizonytalan kifejezési eszközökkel nem lehet, legfeljebb csak rejtőzködni. Ebben a helyzetben és ilyen körülmények között a nyelvi gazdagság az önazonosság, a csoportok, mozgalmak, irányzatok önazonosságának kifejező eszközei.

Amikor a tagoltságát kellett egy társadalomnak elrejtetni, amikor az egy-neműsítés volt a politikai program, akkor érthető módon csak beavatottaknak szóló három-négyszáz szavas szókinccsekkel lehetett politikai üzeneteket továb-

bítani ebben az országban. Egy bürokratikus nyelv felelősséget eltakaró, rossz magatartást sugalló tatárjárása után olyan politikai korszak következik, hogy nem áll meg a lábán az, aki kifejezési eszközeivel, az anyanyelv gazdagságával nem tud élni.

És ha megnyitó gondolataim kiinduló pontja az volt, hogy érték magyar-nak lenni, s ezért az értékért érdemes megküzdeni, megőrzésének feltételeit megteremteni az anyanyelvben is, igazat kell adnom Lőrincze Lajosnak, hogy magunkat csonkítjuk meg, ha a Kárpát-medencében nem 15 milliós magyarságban gondolkodunk. Ha ezt szomszédaink és barátaink nem így gondolnák, akkor ők maguk is az öncsonkítás útjára lépnek. Elvesztenének valamit Európa lelkületéből, szellemiségéből, amely nekik is kincsük lehet. Ezt a kincset a magyarság teremtette meg ezer esztendő alatt a Kárpát-medencében. Ezért itt magyarnak lenni nem valamiféle szupremációt jelent, de mindenképpen vállalat, küldetést azért, hogy ennek a térségnek a népei ne balkáni csetepatékban éljék fel képességeik legjavát, hanem egymás gazdagításában. S mondani ezt azért szükséges éppen ma, mert egy ilyenfajta magatartás kísértete, tudjuk jól, itt van Kelet-Európában, Közép-Európában.

S végül, de nem utolsósorban ismét Európa felé fordulva: nekünk, Európában, Közép-Európán keresztül vezet az út. A mi hitünk, meggyőződésünk szerint Közép-Európa nem álom és nem illúzió, hanem valóság. Valóságnak kell hinnünk azért, mert enélkül nem lesz olyan civilizált és kultúrált szomszédi környezet, amelyben a magyarság bátorsággal vallhatja magát magyarnak. S megint rossz tájékozódási pontokat keresünk majd, mikor megadatott a kivételes történelmi pillanat: demokrációt csinálni, közéletet, önmagukat meghatározni képes közösségeket, s tájékozódási lehetőség nélkül maradvá mégis ismét nyomás alatt cselekszünk. S ezt a nyomás összeroppanás követheti.

Nem vészjeleket akarok leadni, egyáltalán nincs erre ma szükség. Csak annyit és csak azt, hogy tudatosítanunk kell, nyelvünk gazdagsága nélkül, nyelvünk gazdagságának elvesztése után itt a Kárpát-medencében Európa koldusai leszünk.

Ezzel a gondolattal nyitom meg A magyar nyelv ünnepi hetét; kívánom a résztvevőknek, érdeklődőknek, hogy személyes elszántsággal, belső ösztökéléssel és kifelé forduló igyekezettel ragadjanak minél több embert magukkal ennek az eszmének a jegyében.

Pozsgay Imre

III.

Nemzet és anyanyelve

1. Ez az előadás már csak jellegénél fogva sem lehet alkalmas arra, hogy a címében jelzett két alapfogalmat: a *nemzet*-et és az *anyanyelv*-et tudományos elmélyültséggel és részletességgel meghatározhassa. De ez egyébként is hálátlan és részben megoldhatatlan feladatot jelentene, hiszen különösen a nemzetfogalom kifejtésének kísérleteivel, ennek szakirodalmával szinte egy könyvtárat lehetne megtölteni; s rögtön hozzátehetem, anélkül, hogy végleges

és egyértelműen tisztázott megállapítását birtokolhatnánk. A nehézség oka: a nemzet történeti kategória, azaz jellege a történelem folyamán fokozatosan alakult ki és többszörösen változott, továbbá társadalmi szempontból is sokrendbeli, nagyon bonyolult összetevők együttese. Az anyanyelv fogalmának meghatározása ugyan nem vet fel ennyire sokrendbeli nehézséget, de mind egy-egy társadalmi közösségnek, mind az egyéneknek a viszonylatában problematikája szintén szövevényesebb annál, hogysen taglalásába itt belebocsátkozhatnék.

Mindebből az is következik, hogy előadásom a két fogalom viszonyának nem kevésbé sokrétű témakörét sem foghatja át a maga egészében és minden vonatkozásában, csupán néhány részletet ragadhat ki abból, olyanokat, amelyekben a figyelemnek a történeti problematika nélkülözhetetlensége mellett is elsősorban a mi mai viszonyainkra kell irányulnia.

2. Hogy nemzet és anyanyelv mily szoros kapcsolatban voltak és vannak egymással, azt többek között az is élénken jelzi, hogy a nemzetfogalomnak igen nagyszámú és változóan sokféle kritériumot tartalmazó meghatározási kísérletei között egyetlen egy sincs, amely a közös nyelvet ne említené. Sőt a legtöbb ide vágó véleményben korai időktől napjainkig a nyelv szerepel a kritériumfelsorolások élén. *Lingua et mores, lingua et consuetudines* — nyelv és szokások, hagyományok — volt már az európai középkor társadalmi alapállása. Ez a fogalmi kapcsolás világosan mutatja, hogy a nemzeti létnek, illetőleg ennek tükröződéseként a nemzettudatnak az anyanyelv összetartó ereje, az anyanyelvi közösség érzete alapvetően fontos tényezője és determinálója volt és marad.

Természetesen a magyar nemzettudat formálódását is régi időktől fogva az anyanyelv közössége táplálta igen hatékony módon; és a magyar nyelvre irányuló egységesítő, fejlesztő, pallérozó törekvések mögött is mindenkor a magyarság összetartozásának felismerése és erősítése munkált. Modern nemzetté válásunknak és mai nemzeti nyelvünk kialakulásának folyamatában a kiteljesedést — mint jól ismeretes — a magyar felvilágosodás hozta meg, és a magyar reformkor tetőzte be. Milyen mély igazsággal és gyönyörű szóval fogalmazták meg a nyelv szerepét a nemzet életében már a felvilágosodás írói. Idézem Kármán Józseftől: „Mindnyájunknak kívánsága Nemzeti Nyelvünk' Virágzása . . . Es az a' Palladium . . . ez az a' Mód, a' mely Nemzetünket Lételeben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-ójj, hogy a' többiek között el ne olvadjunk” (Uránia, Bevezetés). Kazinczy véleménye: „A' Nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísze a' Nemzetnek, s' a' Nemzeti Léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője” (TudGyűjt. 11: 6).

Mindehhez mai viszonylatban sincs már sok hozzátenni való. Hiszen a jelenben is az anyanyelv közvetíti számunkra a nemzeti múlt történeti-társadalmi örökségét, ez kapcsol be bennünket igen nagy meghatározó erővel a ma nemzeti közösségébe, segítségével ismerjük és értjük meg a mai valóságot, általa szerezzük meg és hasznosítjuk tudásunkat, ez jeleníti meg, fejezi ki gondolkodásunkat, érzelmeinket, melyek nemzeti létünkhöz, sorsunkhoz kapcsolnak.

A nemzetnek és nyelvének ez a közvetlen kapcsolata persze nem jelenti azt, hogy a nemzet mint történeti-társadalmi kategória csupán nyelvi alapokra épül. A nemzetfogalom meghatározásában ugyanis a nyelv mellett más ténye-

zők is lényeges szerepet játszanak, mint például a közös múlt tudata, a történeti hagyományok, az anyagi műveltség egysége, a szellemi műveltség együttesen birtokolt elemei, benne az irodalmi hagyomány, a szokások, viselkedés stb. közössége, a nemzeti érdekekhez fűződő közös viszonyulás, az együttes érzelmi kötődés, a nemzeti lét tudatos vállalása. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a nyelvi problematikával ilyen vagy olyan módon, közelebbi vagy távolabbi áttétellel szinte mind érintkeznek. Ez a körülmény a nyelv szerepét a nemzet életében csak még jobban kiemeli.

3. Ezek után nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi tudat, szemlélet, érzület szervesen, elválaszthatatlanul illeszkedik bele a nemzettudatba, a nemzeti önismeretbe, a nemzeti lét átérzésébe és átélésébe. Megfelelő ismeret- és élményanyag, pozitív érzelmi töltet, viszonyulás nélkül azonban sem együttesen, sem külön-külön nem érvényesülhetnek, nem tölthetik be szerepüket sem a nemzeti közösség, sem az ahhoz tartozó egyének életében. A nélkülözhetetlen érzelmek viszont — nem győzöm hangsúlyozni — e tekintetben igen nagy mértékben a múlt ismeretéből, magunkénak vallásából, tudatunkban éléséből táplálkozik. Ezzel nem a történelmi tényezőnek a szerepét akarom szembeállítani az anyanyelv jelen társadalmi funkciójának felismeréséből is fakadható élményanyaggal és érzelmi velejárókkal. De ha nincs benne tudatunkban az a történelmi szerep, amely a magyarságot múltjában is ezernyi szállal kötötte anyanyelvéhez, ha nem ismerjük, mit jelentett évszázadok viharai között a magyarság számára, a magyar lét, a magyar művelődés számára anyanyelvének közössége, akkor tudati-érzelmi gyökereinket vágjuk el anyanyelvünk szemléletében.

A magyar történelmi közműveltség e viszonylatban sajnos nem egészen áll azon a fokon, ahogyan nagy kulturális hagyományú nemzetek saját múltjukat általában és azzal szoros összefüggésben saját nyelvi múltjukat ismerik és tekintik. Szomorúsággal s szinte évről évre növekvő meghökkenéssel szoktam tapasztalni, hogy magyar szakos egyetemi hallgatóim, akik pedig a magyar társadalom jövődjé szellemi elitjéhez, magvához fognak tartozni, mily keveset hoznak magukkal a magyar múlt, a nemzeti hagyományok ismeretéből, mily keveset kapnak vagy vesznek föl ezekből a középiskolában, és szívznak magukba mai iskolán kívüli szellemi kultúráinkból, a környezetből, a családból. Alig birtokolnak valamit a nemzeti műveltség olyan általános elemeiből, mint a magyar történelem, a magyar irodalmi múlt, a magyar művelődés története, s halvány fogalmaik is alig vannak a magyar nyelv korábbi életéről, az érte folyó, egyúttal a nemzeti ügyet is szolgáló szellemi küzdelmekről, a magyar nyelv és a magyar irodalom, kultúra ügyének sok évszázados összefonódásáról, a határokon kívül rekedt magyarságról, e néprészlegek nyelvének fontos történelmi szerepéről és mai nyelvi sorsáról. És ha így állunk az egyetemi hallgatósággal, akkor mit várunk, várhatunk el a szélesebb társadalmi rétegek felnövekvő nemzedékeitől?

A nemzeti múlt és benne a nyelvi múlt ismeretének huzamos elhanyagolása, elrekesztése — amelytől nem voltak éppen mentesek elmúlt évtizedeink — nem csupán az anyanyelv iránti érzelmi közömbösséget táplálja, ami a nemzeti tudat elmélyülésének önmagában is ellenhatásul szolgál, hanem az ismerethiány ugyanakkor kivált társadalmunkból paradox, torz, nem kívánatos eszméket is népünk, nyelvünk eredetének keresésében, kihívja és táplálja ide utaló áltudományos képzelgések társadalmi terjedését, hamis

nyelvi-őstörténeti vélekedések elburjánzását, sumerizmust meg hasonlókat; sőt a mai nyelvi gyakorlat terén is tápot adhat szélsőségesen, tudománytalanul „tudálékoskodó”, kákán is csomót kereső, konzervatív, túllihegő, purista stb. nézeteknek.

Hogy a magyarság sorsának, nyelvi múltjának nem ismerése mai gyakorlati viszonylatokban milyen sok más egyéb, bántó, méltatlan megnyilvánulást hozhat és sajnos hoz is felszínre, arra a példák sorozatával lehetne még utalni. Amikor nálunk ugyan jóakarattal, de annál mélyebb tudatlansággal csodálkoznak rá a szomszéd országokból jövő magyarokra, hogy milyen jól, szépen beszélnek magyarul (ennél nagyobb sértés persze mondjuk egy erdélyi magyar számára ki sem volna található); amikor a tömegkommunikáció képviselői tudatlanságból vagy kényelmességből elferdített, idegen írásmód alapján emlegetik a szomszédos országok magyar nemzetiségű, magyar nevű személyeit, sportolóit, idegen néven történelmi magyar városait stb. stb. — akkor mind egy hamis nemzeti-nyelvi tudat vetületei állanak előttünk. A történeti-nyelvi tudatlanságnak, közömbösségnek ilyen és sok hasonló példáit ma kevés helyen lehetne megtalálni Európa műveltebb régióiban.

4. Ennek az előadásnak a témája egyébként magától értetődően foglalja magába a határokon túli magyarság anyanyelvének problematikáját is. Aki történeti tudattal szemléli e kérdést, annak számára nem lehet vitás, hogy a magyarságnak mai országunk körül élő nagy tömegei nemzetünknek éppúgy alkotó részei, mint mi itt, határainkon belül. Korábbi nemzeti közösségükből való politikai kiszakadásuk, az államhatárok fejük fölötti átlépése, állampolgárságuknak, államnyelvi közegüknek a megváltozása, anyagi és szellemi életfeltételeiknek részben mássá formálódása nemzeti hovatartozásukat alapvetően nem tépte szét, legalábbis addig semmi esetre sem, amíg anyanyelvük rendszeres használata, közös történelmi múltjuk tudata, nemzeti identitásuk ismerete és megvallása, érzelmi viszonyulásaik a korábbi kötelekeket számukra fenntartják. Nemzetiséggé, nemzeti kisebbséggé csak mai állami közegük szempontjából nézve váltak, ami természetesen az ahhoz való kötelező állampolgári lojalitást is feltételezi, de ez a tény nem ellentétes nemzeti hovatartozásukkal, azonosság-tudatukkal, magyarságukkal.

Hogy ebben a tényben éppen az anyanyelvnek és az ahhoz sok-sok szállal fűződő kulturális örökségnek, tudati-érzelmi velejáróknak mekkora szerepük van, azt nem kell magyarázni. Ezt tanúsítja az a sajnálatos tény is, hogy ahol a nemzeti kisebbségek ellen elnemzetlenítő törekvések kapnak lábra, ott a támadás elsősorban az anyanyelv ellen irányul, illetőleg mindaz ellen, ami az anyanyelv megtartását biztosíthatja. A szülőföldön való tartózkodásnak, az anyanyelvi közösségben megmaradásnak a joga, az anyanyelven való tanulás joga, a közösségi kulturális hagyományok ápolásának, a kulturális szervezetek, intézmények fenntartásának joga és hasonlók — mint az általános emberi jogok részei — tartoznak itt a támadási célpontok közé. A határokon kívüli magyarság nemzeti léte tehát legelsősorban éppen anyanyelvén keresztül kerül egyre súlyosabb veszélybe.

E szomorú tények ellenében viszont jóleső érzésekkel, nemzeti jövőnkbe vetett reménységgel tölthet el bennünket, hogy államunk vezetése újabban egyre inkább felismeri, és fokozódó határozottsággal ki is nyilvánítja, hogy a határainkon kívül élő magyarság is nemzetünknek a tartozéka, és sorsa — benne igen fontos helyen anyanyelvének sorsa — nem közömbös a szá-

munkra, s többé nem fogjuk hallgatásba temetni ide vágó nemzeti sérelmeinket.

Amikor anyanyelvünknek a nemzeti művelődésben betöltött kiemelkedő szerepéről, a hozzá való érzelmi viszonyulás szükségességéről, a megbecsülésében ránk háruló nemzeti feladatokról, a használatához, megőrzéséhez való nemzeti jogainkról beszélünk, ezek a nézeteink magától értetődően semmiféle szempontból sem irányulnak más nyelvek ellen. Nem feledkezhetünk el mindenekelőtt arról, hogy minden élő nyelv anyanyelv: minden más nemzetnek és minden más nemzethez tartozó egyénnek ugyanaz a viszonya saját anyanyelvéhez, mint nekünk a miénkhez, ugyanolyan történelmi tradíciók, ugyanolyan törekvések, érzelmek kötik őket hozzájuk. A magyar nyelv számára is csak olyan és annyi megbecsülést kérhetünk és várhatunk el, amilyent és amennyit mások saját anyanyelvének mi megadunk. Ezért fér meg államunk fokozódóan megértő nemzetiségi politikájában más nyelvek jogilag is biztosított, gyakorlatilag is megvalósított felkarolása saját nemzeti nyelvünk szeretetével és ápolásával.

5. Visszatérve nemzet és anyanyelv kapcsolatának — hogy úgy mondjam — a „belső” ügyeire, mindenekelőtt egy közismert tényre kell utalnom. Nemzeti egységünket ma nyelvi vonatkozásban elsősorban egységes, normatív, eszményi jellegű és szerepű köz- és irodalmi nyelvünk testesíti meg, mely anyanyelvünk legfőbb, legfontosabb változata, kulturális örökségünk egyik kiemelkedő vívmánya, mai műveltségi szintünk elsőrendű mércéje és kifejezője, igényesebb írásbeliségünk és közszintéren folyó beszédtevékenységünk mindennapi eszköze. Kiművelésében ma már nincsenek ugyan olyan jellegű feladataink, mint amilyenek a felvilágosodás kora és a reformkor magyar nemzedékeire hárultak, hiszen alapvető jellegében, szerkezetében kialakulva áll rendelkezésünkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincsenek vele szemben további kötelezettségeink. Mindenekelőtt az, hogy legfőbb tulajdonságait: egységes, normatív és eszményi voltát féltve őrizzük, esztétikai szintű felhasználását értjük és értékeljük, az élet haladása szerinti továbbfejlődését pedig saját karaktere figyelembevételével segítjük.

Azokról a színterekről és módokról, amelyek lehetőséget nyújtanak számunkra, hogy közös nemzeti műveltségünknek ezt a fundamentális elemét óvjuk, ápoljuk és gyarapítsuk, a továbbiakban még teszék majd néhány észrevételt. De amikor nyelvi szttenderdünkre: köz- és irodalmi nyelvünkre mint a műveltségben a nemzeti egységnek kétséget kizáróan legfőbb letéteményesére és kifejezőjére tekintünk, nem szabad megfedkezni arról sem, hogy a magyarságnak nagy tömegei anyanyelvünknek nem vagy nem mindig ezt a változatát beszélik. A vidéki, ott is elsősorban a falusi és jórészt a kisvárosi lakosság ma is többé-kevésbé őrzi helyi beszédváltozatait, anyanyelvjárását. A tudományban objektíven, mondhatnám szenvtelenül tudomásul kell venni, hogy ezeknek a nyelvi változatoknak — egyes vidékeknek a nemzeti lét szempontjából tragikus mai kisfalu-pusztulásán kívül is — nem kedvez az idő, nem kedvez a modern élet; hogy visszaszorulásuk bár lassú, de elkerülhetetlen folyamat. Azt is látnunk kell azonban, hogy e nyelvi változatok használói nemcsak a nemzet társadalmilag értékes elemei, hanem a tőlük használt közlésmódok a nemzeti műveltségnek is lényeges emlékei, a nemzeti hagyománynak is fontos részei, a szülőföldhöz tartozásnak, onnan el nem szakadásnak is jelképei; s persze a magyar nyelv egészét sajátos ízekkel szí-

nesítő, gyarapító, önmagukban is igen értékes változatok. Nem az üldözés, nem a gúny, pusztítás jár ki tehát nekik, s a nyelvjárásban beszélőknek sincs semmi okuk tudatos kerülésükre, titkolásukra, szégyenlésükre. Baj, hogy az efféle negatív nyelvi szándékokra és magatartásokra nálunk rengeteg példa van a társadalmi gyakorlatban; közülük is hatásfokában a legrombolóbb, hogy pedagógusaink nem kis része a magyar köz- és irodalmi nyelv megtanításának különben helyes, fontos kívánalmát összekapcsolja, összekeveri a nyelvjárási beszédmód visszaszorításával, sőt irtásával. Sajnos, ez is lényeges jegye anyanyelvi műveltségünk tudati szintje mai alacsony fokának. Pedig nálunk sokkal magasabb nemzeti-nyelvi kultúrával rendelkező nemzetek lehetnének példáink arra, hogy mily szépen megfér egymás mellett, sőt az egyén nyelvhasználatának milyen sajátos ízt ad az úgynevezett belső két-nyelvűség, amikor is akár a legműveltebb beszélők is a közlési szituáció, a helyi alkalom, környezet szerint használják, váltják köz- és irodalmi nyelvüket jól megőrzött regionális változatokkal, eszükbe sem jutva, hogy az utóbbiban valaki is műveletlenségük jelképét láthatná.

A belső kétnyelvűség sajátos nemzeti értékei magától értetődőleg nem zárják ki azt a fontos kívánalmat, amely minden társadalom számára, de különösen a kis lélekszámú, nem világnyelveket beszélő nemzetek számára, mint amilyen mi is vagyunk, kötelező érvényű és alapvető értékű: idegen nyelvek, különösképpen világnyelvek minél szélesebb körű ismeretét. E tekintetben azon az elsőrendű gyakorlati érdeken túl, hogy idegen nyelvek tudása a modern életnek, a világ tágulásának, a nemzetközi érintkezés erősödésének velejárója, és a műveltségszerzés szélesítésének is hatásos eszköze, azt is számításba kell vennünk, hogy a szélesebb körű nyelvismeret áttételesen gyarapítja a nyanyelvi műveltségünket is, mert az összevethetőség révén tudatosítja saját nyelvi jellegzetességeinket és értékeinket, sőt mértékkel, ízléssel, józansággal felhasználva új elemekkel gazdagíthatja anyanyelvi frazeológiánkat, szókincsüket is.

6. Előadásom hátralevő részében anyanyelvünk iránti nemzeti kötelezettségeinkről szeretnék még néhány gondolatot felemlíteni.

Manapság gyakran hallani, hogy „romlik a magyar nyelv”. Tudományos értelemben ez így persze nem áll: anyanyelvünk, ha megfelelően élünk vele, ha kihasználjuk a benne levő adottságokat, tökéletes eszköz lehet jelenleg is mindenki számára. Eléggő áll azonban e megállapítás a nyelvhasználatra, illetőleg a nyelvhasználókra, mert azok bizony jól érzékelhetően „romlanak”. Ez a romlás gyökereiben sajnálatosan gyarapodó negatív társadalmi folyamatokból táplálkozik, hiszen a nyelvi magatartás igen nagy mértékben a társadalmi magatartás függvénye. Akinek a gondolkodási készsége laza, felszínes, zavaros fogalmi tartalmú, annak a szövegformálása is pongyolává, zavarossá válik; akinek nincs önálló, kreatív gondolkodása, annak közlésében klisék, panellek, sablonok tömege lesz uralkodóvá; aki felületes, nemtörődő, hebrencs életvitelében, munkájában, annak beszéde is rendszerint kapkodó, hadaró, rossz artikulációjú, és írásmódja is trehány, elkapkodott, rosszul olvasható; aki kíméletlen, alantas, szemérmetlen viselkedésű, annak nyelvi közlésében is a durvaság, ízléstelenség, trágárság dominál; aki feltűnési viselkedésben szenved, sznob felfogású, az a köz számára érthetetlen szavakkal, kifejezésekkel dobálózik, részben fölösleges idegen elemekkel tömi tele beszédét és írását; és még bőven folytathatnám az efféle felsorolást. Mindez a hatás-

irány természetesen fordítva is fennáll, kölcsönös jellegű: az említett kifejezési szokások a társadalmi magatartásra is visszahatnak, és azt, illetőleg annak alakulását nagy pontossággal jelzik is.

Ezekre a nyelvi jelzésekre, mint társadalmi-politikai szempontból is kedvezőtlen tüneteket magukban hordó, erősödő folyamatokra, amelyek az apróbb grammatikai hibáknál jóval veszélyesebbek, s amelyeknek terjedése a nyelvhasználat változását figyelő szakember számára teljes világossággal érzékelhető, vagy másfél évtized óta számos alkalommal magam is igyekeztem nem is annyira a nyelvészeknek, mint inkább a nemzeti kultúra, a társadalmi magatartás befolyásolására hivatott tényezőknek a figyelmét felhívni. Többek között nyomtatékkal szoltam e kérdésről A magyar nyelv hete 1981. évi elnöki megnyitójában egyik akkori illetékes politikai bizottsági tag jelenlétében, arra is rámutatva, hogy már akkor erősen szaporodó negatív jelenségek az ifjúság nyelvében különösen elharapódzóban vannak, s ezért a jövő társadalmi-nyelvi folyamatait is rossz irányba vihetik, s hogy e tekintetben a nyelvészek lehetőségeinél és felelősségénél több, nagyobb a társadalom- és művelődéspolitikai tennivalója és felelőssége. Sajnos, a ma társadalmi-nyelvi helyzete csak alátámasztja ezeknek a korábbi jelzéseknek a valóságát, jogosságát: az a modor, stílus, amelyen a ma társalgása egyre szélesebb rétegeket hatalmába kerítve folyik, jogos aggodalommal töltheti el azokat, akik Kazinczyval szólást a nemzet féltett kincsét, a nemzeti lélek szép képét óhajtának benne látni és megtartani.

Most is kiemelten hangsúlyoznám, hogy mindazokban a negatív jelenségekben, amelyek a társadalmi és nyelvi alakulás kölcsönös meghatározottságából fakadnak, nem lehet csupán a nyelvészekről, nyelvművelőktől várni a kedvező változásokat. A nemzeti művelődés, a társadalmi szemlélet és magatartás, amelynek az anyanyelv szemlélete és használata nagyon is szerves része, tehát abból kiragadva kezelni nem lehet, az eddiginél föltétlenül komplexebb és hatékonyabb figyelmet, törődést, cselekvést kíván a kultúrpolitika vezető tényezői részéről.

Anyanyelvünk ügyének nemzeti érdekű ápolásában a magyar művelődés felső szintű, hivatalos irányítóin kívül természetesen ma és a közeljövőben más tényezőknek is van, illetőleg lehetne meghatározóbb szerepe. Nyelvművelőink ugyan a második világháború befejezése óta egyre derekasabban teszik a dolgukat, pallérozó gyakorlatukban szakítva a korábbi purista szemlélettel, babonákkal, sokszor üres nemzeti puffogtatással. Ezért is eléggé furcsa színezetű és nem helytálló egyik legutóbbi MSzMP-párttörténeti dokumentumunknak az a beállítása, hogy az ötvenes években a magyar nyelvészek — éppen Rákosiék részéről ösztönözve (!?) — „szélsőséges nyelvi magatartással igyekeztek irtani az idegen szavakat” (TársSz. 44: 25). Ám a magyar nyelvművelésben a kimondottan nyelvhelyességi, grammatikai vétségek problematikáján túlmenően még több figyelmet lehetne fordítani a nyelvhasználat társadalmi fogantatású és meghatározottságú, általános zavaraira, azok okainak, eredőinek és következményeinek felfedezésére, az ide vágó kölcsönhatások vizsgálatára.

Az anyanyelv felkarolása egyik legfontosabb színterének kétségtől a közoktatásnak kellene lennie. Jól tudom én, hogy az iskola sem sziget a társadalomban, s az anyanyelvi oktatás helyzete sem vonatkoztatható el a környezet, a család, a baráti kör igen erős hatásaitól. Ennek ellenére sem nyugodhatunk bele, hogy az anyanyelvi oktatás évtizedek óta gyenge, s nyu-

godtan hozzátehetjük, legújabbban is egyre gyengülőbb láncszeme az anyanyelv ügye előmozdításának mind a kérdés tudati, mind gyakorlati vonatkozásait illetően. A romló helyzet okai igen szerteágazók, következőképpen a mostani alkalommal nem is részletezhetők. Csak futólag utalok az iskolai nyelvi nevelést közvetlenül érintő olyan jelenségekre, mint az anyanyelv társadalmi szerepe megvilágításának gyengesége, a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom szoros történeti kapcsolatai megismertetésének háttérbe szorulása, az anyanyelv esztétikai értékeket hordozó volta megláttatásának hiányai, a nyelv és az irodalom bizonyos szembeállításai (ami egyébként tényleges tanítási arányaik eltorzulásához is vezetett): az anyanyelv oktatásának csupán a grammatikai szabályok súlykolásával való azonosítása stb. Mostani témánk szempontjából különösen baj: az oktatott vagy legtöbbször éppen nem oktatott anyanyelvi anyag igen kevésbé alkalmas arra, hogy az anyanyelvet a nemzeti művelődés egyik központi elemévé emelje, és a nemzeti tudat erősítésének hathatós eszközévé tegye. Mindenesetre az oktatásügy irányításának is, a magyar szakos tanároknak is igen nagy a felelőssége, és sok a feladata a jelen helyzet immár nagyon sürgős megváltoztatásának terén.

Nem kell különösebben bizonygatni, hogy az írásbeli, de főként a beszédbeli tömegkommunikáció milyen hatást tud gyakorolni a nyelvhasználat alakulására, s mennyire nagy lehet a szerepe az anyanyelvi műveltség tudati jellegű ismeretterjesztésében. Sajnos, e viszonylatban is egyre messzebb kerülünk egy kívánatos vagy legalábbis elviselhető állapottól: különösen a beszédszintű tömegkommunikáció terjeszt országos jelleggel többrendbeli pongyolaságot, lazaságot, igénytelenséget, nemegyszer ízléstelenséget, trágárságot is. A televízióban enyhén szólva sem tengett éppen túl eddig az anyanyelv társadalmi-történeti szerepéről, a nemzettudat ápolásában való lehetőségeiről szóló ismeretterjesztés. Nem kedvező jel e tekintetben, hogy ez év elejétől megszűnt ott „A nyelv világa”-nak már bejáratott műsora, illetőleg más műsorszerkezethez olvadva elhalatni látszik annak funkciója. Pedig csupán apró nyelvi vétségek, alkalmi grammatikai hibák pellengérre vívése nem pótolhatja a nyelvi és benne az anyanyelvi ismeretek társadalmi-történeti szempontból mélyebb, átfogóbb kérdéseinek mint a nemzeti műveltség szerves tartozékainak rendszeres fölvetését. Úgy vélem, a tömegkommunikáció egész nyelvi ismeretterjesztő stratégiája elvi újragondolást kívánna, elsősorban a nemzeti kultúra, a nemzeti önismeret ez oldalról való jelentékeny megerősítését is célozva.

Utoljára, de a nemzeti nyelvi művelődés szempontjából semmiképpen nem utolsósorban említsem a szépirodalom, illetőleg a szépírók szerepét. Az a véleményem, hogy íróink általában kevesebbet foglalkoznak munkaeszközüiknek, anyanyelvüknek dolgaival, mint amennyit tőlük ebbéli hatásfokuk lehetőségeihez képest elvárhatnánk. Pedig az írók szava — a nemzeti művelődés alakulásának befolyásolásában vitt kiemelkedő szerepük folytán — messzebbre hangozhatna, hatékonyabban szólhatna talán mindenki másénál. Nem arra gondolok persze, hogy a szépírók egzakt nyelvészeti kérdések taglalásába bocsátkozzanak, hogy valamiféle grammatizálásba kezdjenek. Nem ez az ő kenyerük. De a nemzeti közízlés javításában, amelyre az ma annyira rászorul, bizony sokat segíthetnének a nyelvi esztétikum, a nyelvi ízlés, a stílus vonatkozásaiban, elvi nézeteik, szépírói fogásaik, megoldásaik, nyelvi impresszióik közreadásával. Persze még ennél is fontosabb szerepük van a gyakorlatukban való nyelvi példamutatásukkal. A szépirodalmi nyelv,

benne különösen a költői nyelv a nemzeti nyelv legigényesebb, legmagasabb rendű, bizonyos tekintetben a nyelvi fejlődés jövőjét is jelző formája. Alkotó művelői egyfelől a valóságábrázolásban nyilván nem kerülhetik ki — főként stílusesszökként nem — a jelen sokszor nem éppen épületes nyelvi formáit, másfelől azonban saját mondanivalójukban ma sem mondhatnak le arról a történelmi szerepükről, hogy élen járjanak, utat mutassanak az anyanyelv magas rendű, nemes igényű felhasználásában, felemelésében.

Mint már utaltam rá, nincs olyan nemzet, amelynek életében, beleértve nemcsak múltját, hanem jelenét és jövőjét is, anyanyelvének sorsa ne lenne meghatározó jelentőségű. Hogy a mi nyelvünk ügyének nemzeti sorsformáló jellegét külön is hangsúlyoznunk kell, az nemcsak azért van, mert ez a nyelv a miénk, s ki törődjön vele, ha mi nem. Azért is megkülönböztetett figyelemmel kell őrködnünk felette, mert a magyarság helyzete ezt különlegesen megkívánja. Egyrészt mert mi is osztozunk a kis népeknek és nyelveknek a mai modern világban nem minden szempontból könnyű sorsában, amit a nyelvi hatások viszonylatában csak tovább bonyolít a magyarnak az indoeurópai eredetű és típusú nyelvek tengerében nyelvrendszerbelileg erősen különálló volta. Másrészt — ami különös súllyal esik latba, s ezért emelem ki újólag — a mi népünk egyharmada más államok, más kulturális viszonyok, hagyományok, más nyelvi környezet kereteiben él, és hiába van túlnyomó részük ősei és a maga szülőföldjén is hazánk közelében, elszakíttasságuk, nemzeti megosztásuk képletesen még a földrajzi távolságot is többé-kevésbé megnöveli. Ilyen helyzetben államalkotó nemzet alig van ma Európában. Ezért anyanyelvünk nemzeti összetartó erőnknek legerősebb köteléke, amelyre így is kell tekintenünk, vele szemben így is kell éreznünk és viselkednünk. Ennek azonban nem üres frázisokban, nem igazi belső tartalom nélküli, közösségi hatóerővel sem bíró magyarkodásban, nem bürokratikus látszatintézkedésekben, nem csak apró részletekben elmerülő nyelvi ügyködésben kell megnyilvánulnia és kimerülnie, hanem mélyebb tartalommal, a társadalmi tudatba a nemzeti lét, nemzeti azonosság, nemzeti érdek, nemzeti érzelemvilág elemeként beivódva, a társadalmi gyakorlatban hatékonyan működve kell megvalósulnia. Hogy ismét csak Kazinczyval szólást elmondhassuk: „a’ nyelv az legyen a’ minek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a’ mit a’ lélek gondol és érez” (Báráczai élete 19).

Benkő Loránd

Monumentum aere perennius

Az Új magyar tájszótárról; 2. kötete (E—J) ürügyén

Nem könnyű feladat egy négykötetesre tervezett sorozat második darabjáról véleményt formálni; még akkor sem, ha a címül vett horatiusi minősítést már majdnem tíz éve, az akkor megjelent elsővel megérdemelte. Különösen nem, ha szótár a kérdéses mű, amelynek keresztül-kasul való ellenőrzését szigorúan megakasztja a J betű végén az ábécérend, s így az első kötettel együtt is csupán felében tekinthető át. S amelynek első kötete örvén megírtak sok olyat, ami valójában az egészre vonatkozik, tehát értelemszerűen erre, a második kötetre is.

Folyóiratunkban Gunda Béla végezte el ezt a feladatot (Nyr. 104: 395—401), mégpedig szűkebb szakmájába be nem zárkozva, alapos körületekintéssel. Írásában, címéhez (Az Új magyar tájszótár jelentőségéről) méltóan, számot adott a munkálat egészéről: előzményeiről, résztvevőiről, forrásanyagáról, bevezető tanulmányáról; a hozzá tett megjegyzésekben és a levont tanulságokban egyaránt túllépve a néprajz érdekerületén.

A Magyar Nyelvben a dialektológus középnemzedék vezéralakja, Kiss Jenő vállalkozott az első kötet beható szakmai vizsgálatára (Megjelenőben az Új magyar tájszótár címen; MNy. 76: 427—435). A mű várható egészéről így summázza — hosszabb elemzéssel megalapozott — véleményét: „... azoknak a nagyszabású kollektív vállalkozásoknak méltó társa, amelyek nyelvtudományunk történetének legújabb szakaszában születtek” (428). Gondosan vizsgálja ezek után a feldolgozott anyag nagyságát, heterogén természetét; azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel a szerkesztők ezt mégis használhatóvá, pontosabbá, ahol kell: visszakereshetővé igyekeztek tenni; de úgy, hogy mégse pusztá mutatója legyen a szanaszét heverő források anyagának, hanem lexikográfiai művé formált kritikai összesítése.

Kiss Jenő idézett írásában megtaláljuk a munkálat elveiről, készülése folyamatáról, történetéről szóló — többnyire szerkesztőségi-szerkesztői eredetű — publikációk jegyzékét is. Hogy az egybegyűlt anyag mit jelent például a hangtani (jelesül a fonotaktikai) tanulmányozás számára, arra példát ad a főszerkesztőnek, B. Lőrinczy Évának, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei című könyvméretű feldolgozása (Nyelvészeti Tanulmányok 19. szám; 1979; ism. Imre Samu: MNy. 76: 367—71). Hogy mily mértékben hasznosíthatók az adatok a szótörténeti-etimológiai kutatásban, azt meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának három vaskos kötete illusztrálja (1967, 1970, 1976). Jegyezzük meg: mindkét felhasználás filius ante patrem, a szónak legeredetibb értelmében, hiszen az Új magyar tájszótár első kötete csak 1979-ben került forgalomba, a második pedig most, 1988-ban (amiben nem kis részük volt azoknak a „kézenfekvő” anyagi nehéz-

ségeknak, amelyek „készen fekvő” kéziratát tették majdnem négy évre). S aki folyóiratainkat böngészi, évtizedek óta találhat már hivatkozásokat az ÚMTsz. kéziratos anyagára.

Elég hát a legfontosabbakat elmondanom. A több mint 600 000 cédula majdnem 2400 forrást dolgoz fel. Ezeknek jó részében az anyag örökös lappangásra volt — és lett volna továbbra is — ítélve; hiszen egy-egy szó történetének feldolgozásakor ki is böngészne át immár százakat a nyelvészeti és néprajzi folyóiratok köteteiből, hogy összekeressen szétszórt adatokat; nem szólva a helyhez kötött archívumoknak könnyebben (pl. a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára) vagy nehezebben hozzáférhető (pl. a nyelvatlasz gyűjtőfüzeteiben orvanyagként rejtőző) kéziratos anyagairól. — Az összesen mintegy 120 000 szócikk anyaga nagyjából 4000 földrajzi helyről (településről, illetőleg kisebb-nagyobb tájegységről) származik, s kereken hét évtizednek időben és minőségben egyaránt nagy szórást mutató feljegyzéseit tartalmazza.

Maga a cédulázás, az adatok kigyűjtése több kutatóhelyen folyt, durván egy évtizeden át (1950–60 között); változó vezetőkkel s még változóbb állományú munkatársi gárdával. Ezért (is) tartott egy újabb évtizedig (1960–69 között) az MTA Nyelvtudományi Intézetébe központosított nyersanyagnak az az elengedhetetlen előszerkesztése, amely úgy tette zárttá az anyagot, hogy a források jelzése szerzői ábécérenden alapuló, rögzített sorszámokkal legyen helyettesíthető; és hogy a szócikkek írását lineárisan, ábécérendben el lehessen kezdeni; de úgy, hogy már az első lapra odakerülhessen ez az — utolsók egyikére szóló — utalás: „ab l. zab”.

Egy körülbelül 500 szerzői ívre rúgó, de 2–3–5–10–20–50 soros önálló részekből-részecskékből álló hatalmas mű megírása persze olyan összefogottságot kíván, mint a megírásra való előkészítése. S ugyanolyan kitartást, önfeláldozást is. Ám erre kevés kutató képes. Nem véletlen hát, hogy a főszerkesztő (B. Lőrinczy Éva) és a szerkesztő (Hosszú Ferenc) keze alatt működő szerzői gárdában a második kötet címlapján az elsőhöz képest jelentős cserélődés mutatkozik: az első kötet tizenhárom szócikkírójából hatnak a nevét találjuk meg a másodikban, s mellettük nyolc név újként szerepel. Ám az sem véletlen, hanem a jó előkészítés és a folyamatos gondos összehangolás eredménye, hogy a személyi állomány változása nem hagyott a köteteken érezhető nyomot.

Mit jelent az Új magyar tájszótár a századforduló táján megjelent — de máig is forrásértékűként forgatott — Magyar tájszótárhoz képest? — Csak egy-két példát rá, szinte találomra!

Nézzük a *br*- kezdetű szavak állományát! A MTsz.-ban 20 címszó képviseli állományukat (mindig odaszámítva az alcímszóként besorolt összetételeket is), az ÉKsz.-ban 87; a HTsz.-ban 103, de ebből 21 tulajdonnév. Azt sejtetné mindez: a *br*- szókezdet jellemzőbb a köznyelvi szókinszre, mint a tájszóállományra. E csábító (s a fentiekkel akár igazolható) tévhitnek csattanós cáfolója az ÚMTsz. anyaga, amelyben 178 címszó s ezen felül még 56 utalószó, azaz összesen 234 szótári tétel található *br*- kezdettel.

Vagy vegyük a *gy*- kezdetűeket! A MTsz.-ban összesen 324 címszó van belőlük. Az ÚMTsz. állománya viszont 1320 *gy*- kezdetűt tartalmaz. (A számolásban tekintetbe vettem a szócikkek címszavain kívül az összetett — pl. igekötős — címszavakra utalókat meg a részletesen fel nem dolgozott forrásokra, főleg regionális szótárakra utalókat is, minthogy ezek is tartalmas információt adnak.) Vegyük hozzá, hogy az ÚMTsz.-ban — bár a MTsz.

anyagát nem vette át — a MTsz. címszavai csaknem 80%-ban megtalálhatók (mindössze 69 címszó nem ismétlődik benne), akkor is több mint 1000 új címszót jelent ez az egyetlen — korántsem legterheltebb — kezdőbetű. — S néhány további számadatot! Az *ap-* vagy *áp-* kezdetűeket a MTsz.-ban 54 címszó képviseli, az ÚMTsz.-ban 176 címszó és 26 utalószó (= 202); a *ca-* vagy *cá-* kezdetűeket a MTsz.-ban 57 címszó, az ÚMTsz.-ban 151 címszó és 57 utalószó (= 205). Továbbá: a *fehér* származékainak és előtagos összetételeinek száma a MTsz.-ban összesen 8, az ÚMTsz.-ban 190 címszót tesz ki. S utolsó adatul: a MTsz. egyharmad hasábnyi *isten* címszavát 32 származék és összetétel követi; az ÚMTsz.-ban ezt a címszót a vele kapcsolatos szókapcsolatok, szitkozódások, szólások, szójárások, közmondások és utalások anyaga 6 hasábosra növeli; s e szócikk után több mint 300 származék és összetétel sorakozik még.

De korántsem csak a címszóanyag mennyiségi különbsége jelzi a gazdagságheli eltérést. Legyen a *csupor* szócikke a példa! A MTsz. a címszóul vett alakon kívül két további változatot ismertet, az ÚMTsz. négyet. Lelőhelyek tekintetében: a MTsz. 12 forrást említhet (nem kis részük szóbeli közlés), az ÚMTsz. anyaga kereken 70 forrásból származik (de utal még három regionális szótárra, és a MNyjA. *bőgre* térképlapjára, melyen a *csupor* lexémára még mintegy 40 adat található). Földrajzilag a szót a MTsz. adatai alapján elég szigorúan a nyelvterület délkeleti csücskére rögzíthetnénk (a székelységre és Brassó környékére); az ÚMTsz. anyaga ezt úgy szélesíti ki, hogy területébe beleesik Bukovina, Gyergyó, Máramaros, Maros-Torda, Bihar, Szabolcs-Szatmár; nyomaiban a keleti palócság, de a Nagykunság is, Szeged környéke is. — Vagy nézhetjük a *dübbencs* szócikkét. A MTsz.-ban két változat, 2 jelentés, s összesen 5 adat; az ÚMTsz.-ban 3 változat, 4 jelentés és 4 aljelentés, s összesen 21 adat 29 forrásból.

Mint ímént pedzettük is: a szerkesztők — bölcs megfontolás eredményeként — nem építették be az amúgy is gazdag anyagba a regionális szótárak adatait (vö. I. kötet 12), sem a nyelvatlaszunkbelieket; csak utalnak szótárunkban: mire hol található (még) adat. — Kérdés lehetne: szükséges-e és elegendő-e csupán utalni ezekre a forrásokra, anyaguk teljes közlése helyett. Az utóbbi kérdésre nyilván könnyebb a válasz: az ideális a teljes újraközlés volna; ám ezzel a várható négykötetes mű terjedelme legalább megháromszorozódott volna. — Ami a szükségességet illeti, arra csak néhány példát! A *ja-* vagy *já-* kezdetű anyagban 29 olyan címszó van, amely egyáltalában nem szerepelne a szótárban, ha a regionális szótárakra való utalások nem kerültek volna bele (s persze más szócikkek is szegényednének adatokkal). Az *ádám-csutká-*nak 25 lexikai változatára nem terelődne rá a használó figyelme, ha a szótár — legalább így, utalásként — nem venné tekintetbe a MNyjA.-nak anyagát.

Lehetne kérdezni azt is: érdemes-e hét évtizednek véletlenül összehordott (s legújabb adataiban is idestova húsz éves) anyagát teljes részletességgel közzétenni azokról a címszavakról is, amelyeknek a MNyjA.-ban térképlapjuk van; melyekről tehát viszonylag új és viszonylag szinkron (1949–60 között gyűjtött s 1961–65 közt ellenőrzött és kiegészített) adataink vannak, tervszerű földrajzi szórásban átölelve az egész nyelvterületet. — E kérdésre is igenlő választ ad a két műnek akár csak futolagos egybevetése is.

Az *egres* szónak például önálló térképlapja van a MNyjA.-ban; s ezen a címszóul választott lexémán kívül olyan szinonimái is megtalálhatók,

mint: *piszke, büszke, csipkeshöl, tuskeshöl, szörösfüge* stb. stb. Az viszont már csak az 'éretlen, savanyú szőlőfűrt' térképlapjáról derül ki (annak, aki rátalál), hogy ez a szó ott is megvan, ahol az *egres* lapján hiányzik, csak épp az imént adott jelentésben. Az ÚMTsz. természetesen ezt a kettős arculatot (egyebekkel kiegészítve) egy közös címszóban adja. — S tovább! A *güzü*, bár nem címszó a MNyA.-ban, megtalálható részben a *vakondok*, részben az *egér* térképlapján. Ám az ÚMTsz. anyaga felfedi: nem csupán ennek a két állatfajtának a jelölésére használják ezt a szót, hanem tájanként (olykor bizonytalanul) továbbiakra is; nem szólva számos egyéb (emberre átvitt) jelentéséről. De ilyen a *féreg* is. Végeredményben — minthogy önálló térképlapja nincsen — a Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I—VI. kötetéhez című kézikönyv segítségével összeszedhetnénk az adatait a *csimasz*, az *egér*, a *hernyó*, a *kukac*, a *patkány* és a *szü* lapjairól; ám mindezekből sem jönne össze az, ami a szótár által megadott 7 jelentéscsoportban (s még néhány alcsoportban) megtalálható. S a MNyA. anyagából az sem derülne ki, hogy a más vonatkozásban már emlegetett *csupor* nemcsak 'bögre' jelentésben használatos, hanem észak-keleten a 'tejesköcsög' jelölője, Kerekegyházán meg 'a molnár mérőeszköze'. A térképlap ugyanis a „bögre” tárgyé.

Ily módon mintegy körülhatárolva a szótárt, lépünk most közelebb a belsejéhez!

A tájszótárak szerkesztőinek egyik legnehezebb feladata a címszavak megválasztása, majd az adatoknak, változatoknak alájuk sorolása, bokrosítása. Bármilyen eljárást választanak is: másképp is lehetne; bár semmi sem biztosítja, hogy ez a „másképp” egyben jobb is. A legfontosabb követelmény e kérdésben az, hogy a szerkesztő rögzítse eljárás módjának szabályait, s azután igyekezzék megtartani őket. Különösen fontos ez a több szócikkíróval működő munkálatok esetében. — Ami a rögzítést illeti: e törekvésnek vastag belső szerkesztési utasítások az eszközei és tanúi; ezek érvényesítésének pedig a szócikkek és az utalások szolgálnak próbájául.

Nos, ezen elveknek megfelelően, a *gyehos* és a *gyéhos* ugyanúgy a *dühös* szócikkébe kerül, mint a *gyihos* meg a *gyühüs*; de mindegyiknél találunk utalást a maga betűrendi helyén a közös címszóra (bár a *gyühüs*-t egy nemlétező *gyühös* helyettesíti). — Nem lehetett könnyű igazságot tenni a *babrál* gyakorító származékainak dolgában. Például azt eldönteni, hogy a *papírgál* változat is a *babirgál* szócikkébe kerüljön, a *babirkál* viszont önállósuljon, csak a szócikk végén utalva az ugyancsak önálló *babirgál*, *badirkál* és *bibirkál* címszavakra; melyek közül az utolsó kettő visszaental a *babirkál*-ra, de a vele rokon többire nem; a tőlük elválasztott *bibirkél* pedig a *bibirkál*-ra sem... Olykor persze mellőzhető a — papírforma szerint szükségesnek tűnő — továbbutalás. Például a *babricsál*, *babricsol*, *babrikol*, *babrityol* sorozatában, melyek egymásra utalás nélkül sorjáznak önálló címszavakként, — de szorosan követve egymást.

Gyakran érezni egy olyan elv érvényesülését, hogy az egyenrangúak közül kiemelkedik az egyik, mintegy fő változatként. Amint a *hasigál* is, a *hasgál* is csak utaló a *hasogál* címszóra, melynek szócikkében változatként jelennek meg. Hasonlít erre, hogy a *hasigat* csupán utaló a *hasogat*-ra; de eltér abban, hogy a *hasgat* már önálló címszó, és szócikke végén sincs utalás semerre sem. És tovább: a *hasongat* csak jelentésmegadással sejteti a *hasogat*-tal fennálló szoros kapcsolatot; a *hasongál* viszont pusztán igekötős alakra utal (*szét~*), a vele nyilván rokon *hasogál*-ra itt nincs utalás. — Persze hát az tegye

szóvá elsőként mindezt, aki őszintél fél attól, hogy az efféle rokonságot a használó nem fedezi fel magától is.

Még ahol külön-külön címszó alá kerülnek az önállósított változatok, ott is található az egyenrangúak között egy „legegyenrangúbbat”, egy központit. Erre utal a *fergettyű*, amelynek önálló — s vele szinte azonos szerkezetű — szócikket kapott a *fergentyű* és a *fergető* változata. Hogy a *fergettyű* a központi forma, azt mutatja az, hogy a másik kettőnek a végén erre — s csak erre — találunk utalást; a *fergettyű* szócikkének végén viszont — rajtuk kívül — még ezekre a távolabbiakra is: *forgattyű*, *pörgettyű*, *sergettyű*.

Ellentétben az efféle — néha megfontolandó — szétválasztásokkal, akadnak elgondolkodtató összevonások is. Nem vagyok például bizonyos benne, hogy az egyetlen szócikkbe került *fölöz* 1. 'leszedi a fölet' és 2. 'felülmúl, túlhalad, legyőz', s a vele (velük?) kapcsolatos *fölös* 1. 'aminek föle van' és 3. 'kelleténél több, fölösleges' valóban többjelentésű szavak-e, nem pedig homonimák, lévén egyikük a *föl* főnévnek, másikuk a *föl* határozószónak derivátuma (melyek már csak történetileg függenek össze egymással). Amint-hogy a *hasad* 'kél <az áru>' jelentésű igéhez sem érzem baj nélkül, egyszerű utalással hozzákapcsolhatónak a köznyelvi jelentést hordozó igekötős formákat.

A legnehezebb helyzetbe azonban az értelmezések dolgában hozta a szerkesztőket a különböző időkben és igen különböző színvonalú gyűjtők által összehordott anyag. Itt mindenféle eljárásmodot kombinálni kellett, egyaránt számolva a megalapozott és a megalapozatlan gyanakvás következményeivel. A szótár — mit tehetne mást — többnyire átveszi, amit forrása ad; de — bár kellő tapintattal és alázattal — érzékelteti ezzel kapcsolatos saját álláspontját is. A jelentés hiányát jelölő gondolatjel, a szerkesztő elhatárolódására utaló felkiáltójel és kételkedésére utaló kérdőjel két síkon ad információt egyszerre.

Könnyen megszokható, s nem is zavaró, hogy a köznyelvivel egyező jelentés általában nem szerepel (pl. a *fuvar*, *fuvaros* vagy a *gyűjtő*gát esetében); illetőleg a *gyűjtő*, a *gyümölcs* vagy a *hársfa*¹ címszó 1. jelentéscsoportjánál). Ritka eset, hogy a használóban ez kétséget támaszthat. De előfordul. Értelmezés nélkül maradt például a *gyurgyalag*. Ha csupán értelmező szótárainkat nézzük meg, nem érzünk problémát: egyértelműen madárnév mindkettőben. Ám a MTsz. két *gyurgyalag* címszót ismer (a másik növénynévként áll); ilyenkor jobb a biztonság. — Célszerű és gazdaságos az az eljárás is, hogy olyan lexémával értelmezünk, amely maga sem közszó éppen, de saját helyén megfelelő magyarázatot kap. Például a *csomoszlófa* értelmezéseként ennyit kapunk: 'csomoszlófa'. Annak szócikkében már ezt: 'szőlő vagy más gyümölcs össze-
zúzására való, bunkós végű faeszköz'. S ugyanígy, az *ablaktőce* értelmezése: 'ablaktőc'; ott meg ezt találjuk: 'az ablakkeret szoba felőli párkánya, ablakdeszka'. Bizonyosra vehetjük ezek alapján, hogy a 'miskakancsó' szóval értelmezett *jancsibutykos*-ról majd a 3. kötetben, a *miskakancsó* szócikkében némi részletezést kapunk.

Gazdaságos megoldás, hogy az összetételekben és szókapcsolatokban található előfordulásokat a szótár nem közli újra, csak „Ö:”, illetőleg „Fr:” jelzéssel utal az őket tartalmazó szócikkre. Elég megnézni e szempontból a *fejű* szócikkét, melyben egyetlen példamondat után 80 összetétel és 34 szókapcsolat helyére találunk utalást. Ugyanígy az *alszik* szócikk „Fr:” jelzésű része 15 olyan szócikkre mutat még rá, amelyben ez az ige többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokban, frazeológiai egységekben példázódik. De említhetjük a *felköt*

címszót, melyről a „Fr:” jelzetű csoportban utalást találunk a *gaty*a szó-cikkére is. Abban valóban ott áll a *felkötötte a gatyáját* szókapcsolat. — Még olyan szókapcsolatra is rámutat a szótár, amelyben nem is szerepel az adott címszó. A *dübög* szócikkének végén (amely mindössze a SzamSz.-nak és a SzegSz.-nak *döbög* címszavára való utalásból áll) ezt találjuk: „Fr: bárány”. Pedig nem a bárány dübög; a szócikkben a „Szh:” jelzetű részben ezt találjuk: „Ügy dübögött a szíve, mint a bárány farka.”

Ezt a lehetőséget a szerkesztők — nyilván helytakarékoságból — a közmondások és szójárások esetében elvszerűen nem használják ki (vö. Bev. 4.8.3. és 4.8.4. pont). Olykor bizony sajnálhatjuk ezt. A *hal* szócikkében például a „K:” jelzetűek közt ezt találni: „Az öreg hal nehezen kapja be a horgot.” Ám erre mint frazeológiai egységre sem a *horog*, sem a *bekap* szócikkében nincs utalás. — Nem könnyű rátalálni a (háromszöggel jelzett) értelmezett szókapcsolatoknak — szintén elvszerűen utalás nélküli — második tagjára sem. A *heverő* szócikkében Kemenesaljáról példamondatban találunk „ihajla, hap” adatot, kétszer vesszővel, egyszer anélkül. Ennek *hap* részét hiába keressük, sem címszóként, sem utalóként nem találni. Van egy *happ* forma, amely a *hopp*¹⁻² szócikkére utal. De a *hap* adat ott sem szerepel. Ám található egy utalás az *ihajla* címszóra. Ennek a szócikkében megvan az *ihajla*, *hap* adat, mégpedig a *heverő*-nél talált helyről és forrásból. Azt azonban semmi sem jelzi, hogy ott példamondatot is találnánk, s nem is egyszeri, hanem háromszori előfordulással.

Lám, kákán is találni csomót, csak keresni kell! — De ez jellemzi-e a szótárt? Aligha! Sokkal inkább a pontossága, és főleg a gazdagsága.

Elég egy pillantást vetni a *fürdik* igének és származékainak olyan (utalásokkal is gazdagon képviselt) hangtani változataira, mint a *fir-*, *fer-*, *fere-*, *för-*, *förö-* kezdetűek; vagy az *irigy* melléknévnek és származékainak *iré-* és *eri-* kezdetű csoportjára. — S nézzük meg, a hangtani tanulságok keresését folytatva: hány (nyelvjárási) *gy-* kezdetű utalást találunk (köznyelvi) *j-* kezdetre, hányat fordítva; s máris kész a tanulság: 86 esetben a *j-s* forma „köznyelvibb” a *gy*-snél, és mindössze 8 esetben „nyelvjárásibb” a *j-s*. Tovább vizsgálódva az is kiderül még, hogy (nyelvjárási) *gy-s* kezdetről (köznyelvi) más (tehát *j*, illetőleg *g*, illetőleg *d* stb.) kezdetre összesen 183 utalás található; viszont (nyelvjárási) *j-s* kezdettel szemben (köznyelvi) más (tehát *gy*, illetőleg *l*, illetőleg magánhangzós) kezdetre mindössze 46 utalás mutat.

Alaktani tanulságok után kutatva, elég egy olyan csoportot kiemelni, mint a *fut* ige gyakorító származékaié. A *futikál*, *futikáz*, *futkál*, *futkároz(ik)*, *futkolódik*, *futkorász(ik)*, *futkos*, *futkoz*, *futocskál*, *futos(ik)*, *futosgál*, *futoz(ik)* földrajzi, történeti és morfológiai szempontból egyaránt gazdag tanulsággal szolgálhat. Hasonlóan az olyanok, mint az *avas* alapszóhoz kapcsolódó csoport: az *avasacska*, *avaska*, *avaskás*, *avastos*. De figyelmet érdemel a *hosszú* alapszóból származó — vele részben azonos, részben tőle eltérő jelentésárnyalatú — együttes is: a *hosszacska*, *hosszúcska*, *hosszúka*, *hosszas*, *hosszús*, *hosszúkás*.

Ez utóbbiak felvetik persze a jelentéstani hasznosság kérdését is. Még inkább az olyanok, mint az *árva*- vagy akár a *hosszú*- előtagú összetételek csoportja. S érdemes a tanulmányozásra az *állás* szócikkben elkülönített 9 jelentés, az alájuk sorolt 13 aljelentéssel együtt; vagy a *fészek* címszóhoz kapcsolódó 5 jelentés és 10 aljelentés. Amint hogy hasznosan egészítheti ki az *el-* igeikötőnek jelentésárnyalatokat adó erejével kapcsolatos ismereteinket a vele ellátott jónéháyszáz címszó, melyekben az alapjelentésen túl a befe-

jezettséget, a tartósságot meg a hirtelen beállást jelölők egyaránt szép számmal megtalálhatók.

S folytathatnánk még sokáig, akár a nagy erények elsorolását, akár az apró hiányok, botlások után való bogarászást. Ám a terjedelmi korlátok a summázást sürgetik. — Fogjuk rövidre hát!

Kereken másfél évszázada, 1838-ban jelent meg első tájszótárunk, majd — két kötetének dátumából középarányost vonva — jó kilenc évtizede a második. Ma is használjuk mind a kettőt. Most pedig félig-meddig birtokában vagyunk már a harmadiknak is; s ezt használni fogjuk (majd utánunk is: fogják) mindaddig, amíg magyar nyelvészet lesz. (Hogy ez hosszú idő-e vagy rövid, arra — a mai tendenciákat ismerve — nem szívesen válaszolnék.)

Ám ehhez el kell jutni a *zs-ig*!

Nagy egyetértéssel idézem hát, amit Kiss Jenő mondott már az első kötet ismertetésekor: „Türelmetlenül várjuk a még hiányzó köteteket” (MNy. 76: 435). Hogy a változó munkatársi együttesnek még a változatlan vezetője írhasa oda a címül vett részidézet elé annak első szavát: „EXEGI”. Mert féltő, hogy enélkül nemcsak a verssor maradna csonka.

Deme László

A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában

1. A mai embernek a fordítás mindennapi élmény — legalábbis abban az értelemben, hogy az információk jelentős hányadát fordított szövegekből kapja. Ez a megállapítás fokozottan érvényes az idegen nyelvi környezetben élőkre, így ránk, csehszlovákiai magyarokra is, hiszen mi a fordítással címzettként, passzív befogadóként, de fordítóként is gyakrabban kerülünk kapcsolatba, mint a hivatalos nyelvet anyanyelvként beszélők. Éppen ezért elgondolkodtató a fordítási kérdések iránt nálunk megnyilvánuló csekély érdeklődés. Egyrészt még mindig általános az a nézet, hogy a fordításhoz nem szükséges speciális felkészültség, tehát bárki fordíthat, aki az érintett nyelveket valamilyen szinten beszéli. Lényegében ennek tudható be a rendkívül alacsony színvonalú, szinte elfogadhatatlan fordítások nagy száma. Másrészt a fordítások megítélésekor a szakemberek s az olvasók egyaránt — szinte a legutóbbi időkig — csak a szóhasználatot, a lexikális szintet vették figyelembe, egy-egy szó, kifejezés, állandósult szókapcsolat helytelen fordítását emelve ki; s a fordításelemzések sem jutottak túl a „hibakatalógus” szintjén. Kivételnek számítanak azok a cikkek, tanulmányok, melyek a szöveg egészével foglalkoztak.

A téma összetett s szerteágazó voltánál fogva még kísérletet sem tehetünk a kérdéskör átfogó elemzésére, ezért e cikkben csak a fordítások nyelvi színvonalával, a fordított szövegekben fellépő jellegzetes interferenciajelenségekkel foglalkozom. Ezek részletesebb bemutatása előtt azonban tekintsük át a fordítások színvonalát leginkább befolyásoló tényezőket!

2. Csehszlovákiában magyarra nemcsak szlovákból, hanem csehből is fordítanak (olykor szlovák közvetítéssel), illetve e nyelvek közvetítőként is működnek, elsősorban a publicisztikában. A szövegromlás oka nem egy

esetben az, hogy a magyar fordító közvetlenül csak a szlovák (cseh) szöveggel kerül kapcsolatba, az eredeti idegen szöveget sem módja, sem ideje nincs ellenőrizni, ezért óhatatlanul átveszi a szlovák (cseh) fordító hibás megoldásait.

Fordítóink szakmai szempontból laikusnak, illetve autodidaktának minősülnek, hiszen ilyen képzés sem cseh–magyar, sem szlovák–magyar viszonylatban nem folyik. A magyar szakos egyetemi hallgatók számára bevezettünk ugyan fordítási gyakorlatot, s újabban a magyar nyelv oktatása keretében a középiskolai tananyagban is szerepelnek ilyen jellegű feladatok, ezek azonban nem készítik fel — nem is készíthetnek fel — elfogadható szintű fordításra. A fordítószövetség által szervezett tanfolyamokon és továbbképzéseken aránylag kevés fiatal, kezdő fordító vesz részt, így az utánpótlás-nevelés a szerkesztőségekre és a tapasztalt fordítókra hárul.

A jó fordításhoz szükség van megfelelő szótárakra is, helyzetünk ebből a szempontból sem tekinthető ideálisnak. Mindkét nyelvből csak kézi- és zsebszótárak állnak rendelkezésünkre. Ezeket is a hatvanas-hetvenes években adták ki, szóanyaguk tehát részben elavult, kiegészítésre szorul. A szerkesztőségek általában belső használatra készítik a szójegyzékeket, az új kifejezések helyes magyar megfelelőinek megállapításával a Csemadok nyelvi szakbizottsága is foglalkozik, s a nyelvművelő cikkek javarésze is ezt a kérdéskört érinti; tapasztalataim szerint azonban mindezek hatása alig terjed túl a központi kiadványokon, országos lapokon és folyóiratokon. Mivel a fordított szövegek számottevő részét a politikai és közéleti témájúak alkotják, nagy szükség volna legalább egy cseh–szlovák–magyar közéleti kisszótárra.

A fordítás színvonalának megítélésekor figyelembe kell venni az időtényezőt is. Ez elsősorban a tankönyvek és az újságszövegek fordításakor jelentkezik. A magyar tankönyveknek ugyanis a megfelelő cseh és szlovák változatokkal egyidőben kell(ene) megjelenniük, ezért a fordítóknak rendkívül kevés idő áll rendelkezésükre. Munkájukat nehezíti az is, hogy a szerzők a szövegen többször is változtatnak. Az újságcikkek esetében pedig az tekinthető kivételesnek, ha a fordítónak van ideje a szövegen dolgozni. A gyors munka eredménye jobbra interlineáris fordítás, vagyis a magyar mondatok felépítése a szlovák (cseh) eredetiét tükrözi.

3. A csehszlovákiai magyar olvasó sokféle fordított szöveggel kerül kapcsolatba: a tankönyvek, az újságokban, folyóiratokban közölt írások, a hivatalos szövegek (bár ezek csak egy-két járásban jelennek meg magyarul is) stb. nagy része csehből vagy szlovákból készült fordítás, s az itt kiadott szépirodalmi művek között is magas a fordítások aránya. Ez az anyag nemcsak tartalmát tekintve heterogén, az egyes fordítások között lényeges színvonalbeli eltérések vannak: a skála — egy adott műfajon belül is — a kiváló fordításoktól az érthetetlenekig terjed. A legjobbak kétségkívül a műfordítások. A Madách Kiadóban egy olyan, jól felkészült és nagy gyakorlattal rendelkező fordítógárda alakult ki, melynek teljesítményei ma már összevethetők a magyarországi fordítókéival.

Általában megfelelőnek mondható a más kiadóknál megjelent könyvek, politikai, népszerűítő és szakkiadványok színvonala is. Ezekkel, valamint a tankönyvekkel kapcsolatban elsősorban terminológiai jellegű észrevételek és bírálatok szoktak elhangzani. Az említett könyveket ugyan szakembereknek adják ki lefordítani, sokuk azonban nem ismeri kellőképpen a megfelelő magyar szakkifejezéseket, a kiadóbeli nyelvi lektor pedig elsősorban a helyes-

írásra és a szövegre ügyel, ezért meglehetősen gyakori a szakszavak hibás fordítása. A terminológiai hibák azonban azzal is összefüggenek, hogy a fordító a szlovák szakstílusra jellemző fordulatokat és szerkezeteket átviszi a magyar szövegbe is. Az Új Szóban és a központi folyóiratokban közölt fordítások színvonala változó, ám átlagában is magasabb, mint a járási, helyi lapokban megjelenőké.

Az eredeti szöveget és a fordításokat összevetve megállapítható, hogy a fordítók (a legjobb műfordítók kivételével) erősen kötődnek a forrásnyelvi szöveghez, annak szerkezetéhez. Jellemzőek a sztereotip megoldások, a fordítók leggyakrabban csak a legszükségesebb fordítási műveleteket hajtják végre (ilyen például a birtokos szerkezet szórendjének megfordítása), általában gondok vannak a szöveg szegmentálásával, a fordítási egységek kijelölésével. A fordítók figyelmüket a szavakra összpontosítják; a mondatok kapcsolódására, a szöveg egészére már kevésbé ügyelnek. Gyakori az eredeti szöveg mondatrendjének „másolása”, annak belső struktúrájához való feltétlen igazodás; így pl. általánosnak mondható, hogy az eredeti szövegben és a fordításban a mondathatárok fedik egymást. Megfigyeléseim szerint a forrásnyelvi szövegtől való függésnek az egyes szinteken jellegzetes típusai különíthetők el.

4. A bevezetőben már utaltam arra, hogy a szakemberek s az olvasók figyelmét főleg az esetleges tükörfordítások, a szlovákos szóhasználat ragadja meg. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása az idegen szavak magas aránya és „szlovákos” használatuk. A szlovák nyelvben ugyanis nemcsak a tudományos jellegű írásokban, hanem a mindennapi érintkezésben, a köznyelvben is kimutathatóan gyakoribbak az idegen — elsősorban görög-latin eredetű — szavak, mint a magyarban. A nyelvi rendszerbe való szerves beépülésüket mutatja a szóalak-módosulás: a hosszú mássalhangzó megrövidülése (*komunista, protokol*); az atipikus végződés felváltása tipikussal, a ragozási mintába illeszkedővel (*kolekcia, technika*), stb. Mivel ezek az alaki eltérések meglehetősen szembetűnőek, a fordításokban ritkán jelennek meg, jellemzőek viszont az élőbeszédről. Írott szövegben azok az esetek a gyakoribbak, mikor a fordító nincs tekintettel a jelentésbeli, használatbeli különbségekre, s akkor is átveszi az idegen kifejezést, ha annak jelentése a két nyelvben eltérő, illetve az adott szó a magyarban régies, elavult, vagy csak egy szűkebb szakterületen használatos. Példaként említhetjük a *rezolúció* és *reszort* (gyakran *rezort* formában fordul elő) szavakat, melyeknek jelentése az itteni szóhasználatban leszűkült, az első csak 'határozat', a másik 'ágazat' értelemben fordul elő. Az új törvénytervezetekkel kapcsolatban a hazai sajtóban gyakran felbukkannak ezek a kifejezések is: *novella, novellizáció* mint a szlovák *novela, novelizácia* „magyaros” megfelelői, szinte teljesen kiszorítva a *törvényt módosítás, törvénytervezet módosítás* szavakat.

Az idegen eredetű szavak nagy száma a szlovákban valószínűleg összefüggésbe hozható a megkésett fejlődéssel. Ugyanezzel az okkal, valamint egyes rendszerbeli sajátosságokkal (pl. a képzőrendszerrel) magyarázható az, hogy a szlovák nyelv szókészlete kevésbé differenciált, mint a magyaré, ezért egy-egy szónak nagyobb a megterheltsége, és a több jelentésű szavak is magasabb arányban fordulnak elő, mint a magyarban. A tükörfordítások is általában ezzel függenek össze; a fordítók nem tudatosítják, hogy az adott szlovák lexéma egyes jelentéseinek a magyarban más és más szó felel meg, ezért

általában azt a szót választják, melynek belső szerkezete azonos a szlovákéval, esetleg a magyarban nem is létező szót is megalkotnak. Például a *zariadenie* szó magyar megfelelőjeként akkor is *berendezés* jelenik meg, amikor *létesítményről* vagy *intézményről* van szó: *szociális berendezés* (*sociálne zariadenie*), *szociális létesítmény*, *kulturális berendezés* (*kultúrne zariadenie*) *művelődési intézmény* helyett. Ebbe a csoportba tartoznak a *kibesztelés* (*výhovorka*, *kifogás* helyett), az *átültet* (*presadiť*, *megvalósít*, *elér* stb. helyett) és az *iskolázás* (*školenie*, *tanfolyam*, *továbbképzés* stb. helyett) szavak is. Látszólag a szemantikai kapcsolódási szabályok megsértéséről van szó a *választékos program* (jól összeállított, színvonalas program), a *tetterős munka* (aktív, építő munka), az *igényes feltételek* (nehéz feltételek) szókapcsolatok esetében. A forrásszöveggel való egybevetés során azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a *výberový program*, *čínorodá práca*, *náročné podmienky* szlovák kifejezések másolásával, pontosabban a jelzőként álló melléknevek eltérő jelentésstruktúrájának a figyelmen kívül hagyásával állunk szemben.

5. Az elmondottakból következik, hogy szlovák szövegek magyarra fordításakor aránylag gyakran kellene alkalmazni a fordításelméletben k o n k r e t i z á l á s n a k nevezett műveletet. Részint ennek elmulasztásával, részint az adott kontextusban használatos magyar kifejezés nem ismerésével függ össze a t ü k ö r f o r d í t á s n a k egy másik, az előbb ismertetettnél kevésbé feltűnő válfaja is. A szlovák *občan* szó például a kontextustól függően jelenthet *polgárt*, *állampolgárt*, *lakost*, *lakosságot* (*občania*), magyar megfelelőjeként azonban az itteni sajtóban szinte kizárólagosan a *polgár* szó fordul elő: „... a párt ne veszítse el a tagok és a polgárok bizalmát...”; „... e kis falu polgárai elmondhatják...”; stb. A szlovákban vezető *politik*us, *államférfi* értelemben használatosak a *hlavný predstaviteľ*, *predstaviteľ* kifejezések. Ezek nyomán olvashatunk a szlovákiai magyar lapokban vezető *képviselő*ről, *képviselő*ről; „... a két állam vezető képviselőinek találkozója”; „... a japán képviselő szerint...” Stb.

Szakszövegekben gyakran találkozunk szlovákos s z e r k e z e t e k e l i s. Az igei alaptagúak esetében szörványosan megjelenik a szlovák vonzatra jellemző esetrag átvétele („Az egész ország valóban azzal élt, ami a napokban a Kremlben történt.”), s gondot okoz a személytelen kifejezésmód és a szenvedő szerkezet helyes megoldása. Az interferenciajelenség vizsgálata szempontjából érdekesebbek viszont a névszói alaptagú szerkezetek, főleg a jelzős szókapcsolatok, ezért ezekkel foglalkozom részletesebben.

A szláv nyelvekben — tehát a szlovákban is — a jelzett szót és az egyeztetett minőségjelzőt külön-külön ragozzuk, ezért nincsenek meg a feltételei az összetett szó keletkezésének. A birtokos jelzővel is hasonló a helyzet: a fölérendelt tagot ragozzuk, az őt követő birtokos jelző pedig genitivusban áll. A magyarban viszont szép számmal találhatók mind minőség-, mind birtokos jelzős előtagú összetett szavak. A szlovák minőség- és birtokos jelzős szókapcsolatoknak tehát a magyarban megfelelőnek szókapcsolatok, de összetett szavak is. Az utóbbi lehetőségről azonban a fordítók nemegyszer megfeledkeznek, s a szlovák szerkezet hatására összetett szó helyett jelzős szerkezetet alkalmaznak. Ezért olvashatunk *állami titokról* (*státne tajomstvo*), *faji gyűlöletről* (*rasová nenávisť*), *átlagos bérrel* (*priemerná mzda*), *testvéri pártról* (*bratská strana*), *gazdasági politikáról* (*hospodárska politika*), *iskolai rendszerről* (*školský systém*) stb., *államtitok*, *fajgyűlölet*, *átlagbér*, *testvérpárt*,

gazdaságpolitika, iskolarendszer helyett. A szlovák hatás itt olyan erős, hogy az ilyen szerkezetek behatolnak az eredeti szövegekbe is, így például Szlovákiában csaknem mindig tagsági gyűlésről olvashatunk, hallhatunk, taggyűlésről alig.

A szlovák birtokos jelzős szerkezetek esetében a gondot még fokozza, hogy ezeknek a magyarban általában nem birtokos szerkezet felel meg, hanem összetett szó vagy minőségjelzős szerkezet. Ennek ellenére a *výmena názorov, štýl práce* stb. mintájára *véleménycsere, munkastilus* helyett *vélemények cseréjéről, a munka stílusáról* olvashatunk. Az *orgány štátnej správy, vedúci rastlinnej výroby* típusú szókapcsolatoknak pedig a fordításban nem az *államigazgatási szervek, növénytermesztési ágazatvezető* kifejezések felelnek meg, hanem az ilyenek: *az államigazgatás szervei, a növénytermesztési ágazat vezetője*.

A szlovák birtokos jelzős szerkezetek egy jelentős csoportját a különböző napok, rendezvények, rendezvénysorozatok megnevezése alkotja: *Deň železničiarov, Deň študentstva, Rok mieru, Týždeň maďarskej kuchyne, Mesiac sovietskych filmov* stb. A magyarban viszont az ilyen elnevezéseknek csak kisebb hányada birtokos jelzős kapcsolat (*anyák napja, költészet napja*), nagyobb részük vagy egyszavas kifejezés (*nőnap, gyermeknap*), vagy minőségjelzős szókapcsolat (*barátsági hónap, szovjet filmhét*). A fordításokban túlsúlyban vannak viszont a szlovák megnevezést tükröző kifejezések: *vasutasok napja, nők napja, szovjet filmek hónapja* stb.

A birtokos jelzős szerkezetek különben is sok nehézséget okoznak a fordítóknak. A szláv nyelvekben ugyanis — a birtokos jelző jelöltsége és a jobbra bővítés miatt — lehetséges hosszú, több tagból álló szerkezetláncot is létrehozni, míg a magyarban a birtokos szerkezet általában csak három, esetleg négytagú lehet. Az idézett példák is mutatták, hogy a birtokos jelzős szerkezet fordításakor a leggyakoribb megoldás a szerkezet megfordítása. Sajnos, fordítóink általában akkor is ezt választják, ha hosszabb szerkezetről van szó. A fordításokban tipikusnak tekinthetők az efféle mondatok: „*A népgazdaság egyensúlyának hiányának növekedése szükségszerűen az átalakulás lelassulásához vezet*”; „*Amikor hangsúlyozzuk minden dolgozó ember aktívabb bekapcsolódásának szükségességét a termelés kérdéseibe . . .*”; „*A kongresszusi határozatok eredményes teljesítésének harmadik előfeltétele az SZSZK igazságügyi szervei és szervezetei minden munkája minőségének és hatékonyságának lényeges javítása.*” E példákat azért is idéztem, mert a szlovák szak- és publicisztikai stílusra jellemző birtokos szerkezetet tartalmazzák: ennek alaptagja az igéből -*nie* képzővel létrehozott főnév (a magyar fordításban ennek felelnek meg az -*ás/-és* képzős főnevek), vagyis az ilyen szerkezet alkalmas a mellékmondat főmondatbeli beágyazására. A magyar fordításban az ilyen szerkezeteket azonban „lazítani” kell minőségjelző vagy névutó-melléknév stb. betoldásával; leggyakrabban azonban az „igésítés”, az összetett mondatra való bontás a legcélravezetőbb.

A sztereotip megoldások alkalmazása jellemzi a hátravetett inkongruált jelzőt (jelző értékű határozót) tartalmazó szlovák szerkezetek fordítását is. Leggyakrabban kétféle eljárással találkozunk: az egyik az eredeti szórend meghagyása, a másik a jelző előrehozása a *való* betoldásával. Az elsőre példa a birtokos jelzős szerkezet fordításával kapcsolatban idézett második mondat, vagy a következő: „*Használjuk ki a fiatal képviselők és SZISZ-tagok munkáját a nemzeti bizottságok szerveiben, albizottságaiban a SZISZ Pionírszervezete jogos igényeinek kielégítésére.*” Mivel az ilyen mondatok a magyarban érezhetően

idegenszerűek — hiszen ez a szerkesztésmód szinte csak a címekre korlátozódik —, jobbára csak a tapasztalatlan fordítók szövegeiben fordulnak elő. Sokkal általánosabb a másik eljárás, vagyis a való betoldása még akkor is, ha jobb megoldás is létezik: „*Mélyítsük el a jelenlegi nemzetközi helyzet és a belpolitikai fejlődés osztályszempontjából való megítélését*”; „*A rendezők a vendégek számára . . . előadást is szerveztek . . . a szabványosítás szükségességéről és az ezen a téren való szovjet—csehszlovák együttműködés elmélyítéséről.*”

A korábbi példákban is láthattuk, hogy a birtokos jelzős és a hátravetett jelzői értékű határozót tartalmazó szerkezetek gyakran együtt fordulnak elő, sőt más „tömörítő” szerkezetekkel (pl. főnévi és melléknévi igeneves kapcsolatokkal) is kombinálódnak. Az ilyen bonyolult struktúrák helyes fordítása bizony csak néha-néha sikerül. Ennek illusztrálására álljon itt egyik járási lapunkból származó példa: „*A jnb népi ellenőrzési bizottságának munka-értekezletén megvitatták a tüzesetek és a munkabalesetek negatív fejlődésének okait vizsgáló ellenőrzésről való jelentést a kiválasztott vállalatokban, valamint a belkereskedelem ellátásának ellenőrzéséből adódó ismeretek és szolgáltatások minőségét, főként az utasforgalom központjában.*”

Az idézett példákban tehát több szinten is kimutatható az eredeti szöveg hatása. Az általam elemzett fordításokban azonban nagyszámban fordulnak elő a magyar nyelvművelők által hibáztatott kifejezések, szerkezetek is, például a *biztosít*, *kialakít* igék, a *-nál/-nél* rag gyakori és helytelen használata stb. Ez azért is meglepő, mert a fordításokra nem nagyon jellemző a Magyarországon használatos divatszavak vagy divatos szerkezetek alkalmazása. Így például a vizsgált fordításokban egyszer sem fordult elő a *közel* ('csaknem', 'szinte', 'körülbelül' értelemben), sem a *lévén* (köthetőként), melyek újabban az itteni újságírók, írók cikkeiben is sokszor felbukkannak. Az említett esetekben csak látszólagos a magyar hatás, valójában itt is tükörfordítással állunk szemben. A *zabezpečit', vytvorit'* igék a szlovák hivatalos stílus jellemző kifejezései, ezért nem meglepő, hogy a fordításokban ilyen mondatokkal találkozunk: „*Az utak szórását is a szövetkezet biztosította be*”; „*Közös vállalatok kialakítására kell törekedni.*” Stb. A *-nál/-nél* rag szlovák megfelelője, a *pri* előjáró hatásával magyarázhatók következő példáink is: „*Sokat segítettek a lakosok a helyi iskola bővítésénél*”; „*A jelenlegi s az egész 8. ötéves tervidőszak legsürgetőbb feladata fordulatot elérni az újratermelési folyamat minőségi összetevőinél.*” A magyarországi szóhasználatban is egyre inkább terjed a nyelvtani egyeztetés a *lesz*, *válik* típusú igék mellett, nálunk ezt tovább erősíti, hogy a szlovákban mindig egyeztetni kell, ezért tekinthetők általánosnak az ilyen mondatok: „*Ez egyben azt is jelenti, hogy a fiataloknak olyan felnőttekké kell válniuk . . .*”; „*. . . hogy tudatosítsák: valódi gazdákká kell válniuk.*” Stb.

6. Cikkemben a fordításokra jellemző interferenciajelenségeket vettem számba, meg kell azonban jegyezni, hogy fordítás és eredeti szöveg nálunk nem mindig válik el, közöttük a határ viszonylagos. A szlovákul nem értő magyar olvasó számára egyes eredeti magyar szövegek is „kvázimagyar”-nak minősülnek, mert idegenszerűnek, nem magyarosnak érzik őket. Ennek oka elsősorban az, hogy nálunk a közélet nyelve a szlovák. Az itt élő magyarok jelentést, jegyzőkönyvet, beszámolót stb. csaknem kizárólag szlovákul írnak, ezért csak a szlovák mintákat ismerik. Hatásukra magyar megnyilvánulásaikban is a megfelelő szlovák fordulatokat és kifejezéseket használják, vagyis fordítanak. A járási újságokban a magyarul nyilatkozó illetékesek szövege

például minden nehézség nélkül visszafordítható szlovákra, s egy-egy cikkről is nehezen állapítható meg, hogy szlovákból készült fordítás-e, vagy magyar szöveg.

7. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy az itt beszélt köznyelvben — nyelv művelőink minden igyekezte ellenére — egyes szlovákos kifejezések és fordulatok olyannyira meggyökeresedtek, hogy még a jó stílusukról ismert újságíróink, sőt íróink is használják őket. Az itt élő magyarok például ismerik ugyan a *gyes* szót, mégsem használják; mindenki *anyaságiról*, *anyasági szabadságról* beszél a szlovák *materská dovolenka* mintájára. Az ilyen és hasonló kifejezések a szlovákiai magyar köznyelv jellemző elemei; bármennyire hadakozunk is ellenük, látnunk kell: ahogy a németnek, az angolnak is kialakultak a különböző országokban beszélt változatai, úgy bizonyos szavak, kifejezések esetében használatbeli és jelentésbeli eltérések jellemzik a Magyarországon, illetve Szlovákiában (Jugoszláviában, Romániában, a Kárpátalján stb.) beszélt magyar köznyelvet. Ha tehát a fordításokat a befogadók szemszögéből vizsgáljuk, ugyanazt a szöveget a Szlovákiában élő magyar olvasó másképp fogja értékelni, mint a magyarországi.

Az eltérő értékelés nemcsak lehetőségként létezik, valós probléma is, amint azt egyes műfordítások elemzése is mutatja. A szlovákiai olvasó szempontjából „zavaró”, ha kortárs szlovák írók műveinek magyar fordításában ilyen kifejezésekkel találkozunk: *dollárbolt*, *tanács*, *úttörő* stb., hiszen itt a *Tuzex*, *nemzeti bizottság* (sőt inkább *emenvé*), *pionír* szavakat használjuk; az előbbieket számunkra egyértelműen magyar környezetre utalnak.

Ezek s a korábban említett kérdések is mutatják a vázolt problémakör összetett voltát. E cikkben csak néhány aspektus felvillantására vállalkoztam — s nem csupán terjedelmi okokból. A címben jelzett téma valóban mélyreható elemzéséhez ugyanis további alapos összevető nyelvészeti és stilisztikai vizsgálatokra van szükség.

Szabómihály Gizella

A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa

1. A fonetikai kutatások — főleg az eszközfonetika segítségével — hosszú idő óta vizsgálják a nyelvnek (langue), illetőleg a beszédnek (parole) hangzó oldalát. A beszéd folyamat alaptényezőit elemezve részeire bontották, szegmentálták az egyes beszédhangokat is, és megfigyeléseik, megállapításaik segítségével sikerült létrehozni a szintetikus gépi beszédet is olyannyira, hogy már nemcsak az artikulált beszédhangsorokból álló — érthető és megérthető — beszéd folyamat alkotható meg, hanem az így megszólaltatott szöveg már viszonylag „értelmesen” is hangzik. Az „artikulált” hangsorokat intonáció (hangsúlyozás, hanglejtés) is kíséri; a mondatok kijelentésként, kérdésként, felszólításként is hangzanak. Mindez azonban még korántsem i g a z i beszéd. Mert bár az egyes mondatok önmagukban értelmesen, kifogástalanul, „korrektül” hangzanak, akusztikailag mégsem állnak össze mondatlánczá, különösen nem szöveggé. Noha a szöveg mondataiban megjelenik a szöveg-szervező erő: a mondatokat grammatikai eszközök segítségével szöveggé össze-

kötő „szövegkohézió” — mely által a mondatok mondatlánczá, majd szöveggé, beszédművé rendeződnek —, akusztikus változatukból még hiányzik az a valami, melyet — jobb híján — *intonációs kohézió*nak nevezhetünk, s mely nem minden esetben az intonációs eszközök korrekt használatának az eredménye.

Ezek az intonációs eszközök (a beszédhang színe és hangszínváltásai, hangereje, hangterjedelme, a beszéd irama és ritmusa, azután a hangsúlyozás, a hanglejtés, szünet, tagolás), melyeket mondat- és szövegfonetikai eszközöknek szoktunk nevezni, a beszéd folyamat egészét tekintve a mondatban, s azon belül szavakon, szóelemeken (szótagokon) jelennek meg, de értelmüket csak a szövegösszefüggésben, sőt a kommunikációs mezőben nyerik el. (Részletes kifejtésüket lásd: Wacha Imre: *System und Zusammenhänge der textphonetischen Ausdrucksmittel*. *Acta Linguistica Hungaricae* 25 [1975.]: 39—75.)

Használatuk, realizálódásuk törvényszerűségeinek megállapításához ma még nem tud elegendő támpontot nyújtani az eszközfonetika, mely kitűnő segítség a beszéd mikrokozmoszának elemzéséhez, de pillanatnyilag még alkalmatlan a beszéd makrokozmoszának vizsgálatára, mert az ilyen irányú vizsgálatokhoz nem mindig elegendő a közlésegyységeknek vagy közleményegységeknek, megnyilatkozásoknak és beszédettetteknek az elemzése. Gyakran van szükség bekezdésnek, szövegegésznek megfelelő egész közleményegységeknek, -egészeknek, teljes szövegegészeknek, valamint a beszédssituációknak és attitűdöknek, a közlésszándékoknak, beszédcselkvéseknek és a közlés-folyamatnak alapos, körültekintő, többszemponút elemzésére, a megfelelő összefüggésekre is rámutató részeknek, elemeknek figyelembevételére.

Az eszközfonetika — pillanatnyilag itt, ezen a kutatási területen — csak ellenőrző szerepet tölthet be. A kutatást magát a jelen körülmények között csak empirikus úton lehet elvégezni. Mert úgy látszik, hogy a teljes beszéd-folyamatban az intonációs elemek használatát mondat feletti, nagyon gyakran pedig szövegen kívüli tényezők határozzák meg. Olyan tényezők, melyek rendszerint meghatározói magának a szövegnek, a szövegformának (műfajnak, műnemnek, stílusnak) is, pontosabban létrejöttekor a szövegalkotási, más esetekben a szöveghangoztatási (a szövegmegszólaltatási), ismét más esetben a szövegalkotási és megszólaltatási folyamatnak. (A tartalmi kérdéseket most hagyjuk figyelmen kívül.)

2. Tudjuk, a nyelvnek, a langue-nak, két fő realizálódási formája van: az írott beszéd, az írott parole, mely a közvetett kommunikáció eszköze, és — ami a mi szempontukból most érdekesebb és fontosabb: — a beszélt beszéd, a beszélt parole (a Sprechsprache, sprechliche Rede[?]), vagy talán pontosabb meghatározással: az elhangzó beszéd, az elhangzó parole. Ezt mint a közvetlen kommunikáció eszközét szokás nyilvánírtani, noha korántsem csak az. (Részletesebben lásd Wacha Imre: *Nyelvi és beszédregegek(?) és/vagy -szintek*. In: *A magyar nyelv rétegződése* [Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László]. AkK. 1988. 1000—12.

E fogalomkörü pontosításra azért van szükség, mert az elhangzó beszéd (elhangzó parole) létrejöttét: fogantatását és lezajlását, azaz a kommunikációs folyamatot figyelembe véve két nagy kategóriába sorolható be, s a szöveget kísérő — tágabb értelemben vett — intonáció annak megfelelő hangzsváltozatokat mutat, hogy milyen kommunikációs helyzetben, milyen tevé-

kenységfolyamatok vagy kommunikációs folyamat eredményeként jött létre a nyelv hangzó változata.

2.1. Az írott *parole* nagy kategóriájába az írásos kommunikáció termékeit sorolhatjuk. Azokat az írásműveket (szépirodalmi, publicisztikai termékeket, leveleket, jegyzőkönyveket, jelentéseket, tudományos műveket stb.), melyek nyomtatott, gépirásos vagy kézírásos formában jutnak el a „feladótól” a címzethez, azaz az írótól az olvasóhoz.

Az írott *parole* létrejöttének legfőbb jellemzője, hogy a kommunikációt előkészítő folyamatok (anyaggyűjtés, anyagrendezés, vázlatkészítés stb.) után a gondolatok megfogalmazása és rögzítése egy viszonylag hosszabb és rendszerint elmélyült alkotói folyamat vagy cselekvéssor. Ennek során az adó, a kommunikátor „gondolkodva fogalmaz”, azaz a mondanivalójának megfelelő nyelvi formát úgy alkotja meg, hogy tudatosan is és öntudatlanul is állandóan latolgatja, megfelelőek-e a szavak, kifejezések, grammatikailag helyes-e, pontos-e a mondat szerkezet, elég tömör-e a kifejezőmódja, alkalmazkodik-e annak a műfajnak, műnemnek (esszé, értekező próza, hír, kommentár, színes, karcolat, vezércikk stb.) stílusának szabályaihoz, melyben gondolatait elmondja. S főleg arra ügyel megfelel-e szövege az írásosság szabályainak. Gyakran még a megfogalmazott gondolatot rögzítése (leírása) közben is kiegészíti, módosítja, tömöríti, sőt később, az ellenőrzés során esetleg újrafogalmazza. Olykor még a teljes — már rögzített gondolati egésznek, az írásműnek az átszerkesztésére, újrafogalmazására is sor kerülhet. Az így megfogalmazott írásművet — nyelviileg — az jellemzi, hogy sok benne a tömör, ún. szimultán mondat. Ez formailag sokszor egyszerű, bővített mondat, vagy arányosan szerkesztett összetett mondat, melyben sok a bonyolult, alá- és mellérendeléseket is tartalmazó 7–8, olykor 10–14 szóból álló szószerkezet. Illusztrálásul két-három mondatot idézek egy napilap külpolitikai összefoglalójából. (Lásd az 1. mellékletet.)

A hírosszefoglaló öt mondata közül egy egyszerű bővített mondat; kettő egy-egy főmondatot és egy-egy alárendelt mellékmondatot, tehát két-két mondat egységet tartalmaz. Egy két tagmondatból és egy mellékmondatból azaz három mondat egységből áll; egy pedig négy mondat egységből: egy megengedő mondatból és főmondatából, valamint két, ennek alá-, de egymásnak mellérendelt mellékmondatból. (Lásd az 1. melléklet ábráját.)

Viszont mindegyik mondatban találunk egy-egy 8–9–10 elemű szószerkezetet. (Ezeket az 1. mellékletben kurziváltam.)

2.2. A beszélt, pontosabban elhangzó *parole* realizálódásának két fő változatát különböztethetjük meg. Ezek közül az egyik a közvetlen kommunikáció során elhangzó beszéd vagy élőszó.

2.2.1. Szövegalkotási folyamatának és vele együtt hangzásvilágának jellemzői közül az a legfontosabb, hogy a közvetlen (interszónális) kommunikáció során a beszélő (adó) — legalábbis az interakció kezdetekor — csak beszéd szándékának, beszédcéljának, valamint a „globális közlemény”-nek van birtokában. A közlemény átadásához vezető nyelvi utat és nyelvi formát az interakció során keresi és alkotja meg, „fogalmazva gondolkodik” (nem pedig gondolkodva fogalmaz), nemegyszer mintegy közösen beszédpartnerével (a vevővel), annak verbális és nonverbális visszajelzései-visszacsatolásai segítségével.

2.2.2. Az ilyen szövegben (beszédműben) sok az ún. hiányos vagy megszerkesztetlen, ún. nem teljes mondat. Ezek értelmüket sokszor csak a beszéd-

partnerek közös előismeretei, a közös szövegelőzmény és a beszédhelyzet által kapják meg. A partnernek közvetlen visszacsatolásai nyújtanak segítséget a grammatikailag, nyelviileg, sőt tartalmilag hiányos közlemény kiegészítéséhez, teljessé tételéhez.

2.2.3. Sok az olyan mondat, sőt mondatsor is, mely — főleg grammatikailag — nincsen feszesen, pontosan szerkesztve, hanem nyelviileg is, következőképpen akusztikailag is csak többé-kevésbé lezárt (olykor akusztikailag teljesen lezáratlan) megnyilatkozásokból áll össze. S éppen a „fogalmazva gondolkodás” eredményeképpen tele van nyitva hagyott szerkezetekkel, illetve az elhangzott és grammatikailag már lezárt szerkezetekhez, megnyilatkozásokhoz nem vagy csak alig kapcsolódó újabb megnyilatkozásokkal: utólagos hozzátoldásokkal, pótlólagos kiegészítésekkel. Így a mondat(?) szerkezete mintegy indázva, bonyolult kanyarokkal, közbevetésekkel, visszacsatolásokkal halad. (Lásd a 2. mellékletet.)

Mindez a hangzásban úgy jelentkezik, hogy bár grammatikailag ugyan meg van szerkesztve, le van zárva a mondatok egy jelentős része — és befejezettségüket néha még szünet is jelzi —, a mondatok többsége azonban akusztikailag — intonációja tekintetében — mégis nyitva marad. Mintegy a folytatásnak és a gondolat sor lezáratlanságának jeleként a lebegő, nyitva tartott, előremutató hanglejtés jelzi, hogy a beszélő még nem ért a gondolat sor végére, folytatni kívánja — nem okvetlenül a mondatot, hanem — a beszédet. Az intonáció a közlemény, megnyilatkozás folytatását ígéri, de sem a megnyilatkozások, sem a közlésegyeségek vagy közleményegységek folytatásának jellegét, szerkezetét nem jósolja meg, sem lezáródásukat nem jelzi előre. Viszont gyakran a folytatás intonációs formája érzékelteti azt, hogy tulajdonképpen új megnyilatkozási egység kezdődött el. (Lásd a 3. mellékletet.)

2.2.4. A spontán beszédben sok az olyan megnyilatkozás(sor), „mondat”, „mondat sor” is, mely grammatikailag nem kerek; lezáratlan vagy megszerkesztetlen tagokból áll. Akusztikailag azonban egyes részei le vannak zárva: a megnyilatkozási, sőt grammatikai egység intonációja a mélyponton zárul, s ehhez új akusztikus indítással és beszédritmus segítségével csatlakozik valamilyen utólagos kiegészítés, hozzátoldás, olykor a mondat befejező része. A közleményegész grammatikailag tehát többé-kevésbé kereken megszerkesztett mondategésznek tekinthető, akusztikailag viszont olyan hiányos szerkezetű vagy elnagyoltan megszerkesztett mondatok, mondatláncok, közleménydarabok, megnyilatkozási egységek láncolata, melynek kohézióját bizonyos grammatikai összetartó elemek (közös alany, ragok stb.) mellett a beszéd ritmikai elemei (az előzményre való „rávágás”, ráperdítés) és sajátos hátra kapcsoló intonáció (hanglejtés) jelzi. Nagyon gyakori az intonációs lezáras „mondat közben”, míg mondathatáron az intonáció lezáratlan. (Lásd az 4. mellékletet.)

A spontán beszédben sok az olyan mondat, sőt mondatsor is, mely grammatikailag csak többé-kevésbé mégis csak le van zárva.

A példákból — már amennyire ezt írásban érzékeltetni lehet — látható, hogy a grammatikailag lezáratlan, sőt olykor megszerkesztetlen közleménydarabokat (melyeket a szünetek nagyon ötletszerűen tagolnak) legfeljebb szó szerkezet vagy tagmondat, mellékmondat értékű, utólagos kiegészítések követik, mégpedig úgy, hogy a grammatikailag lezáratlan, de akusztikusan lezárt megnyilatkozásokat követő közleményrészek akusztikus indítása, új mondat (megnyilatkozás) kezdetére utal, de visszafelé is kapcsolja a kiegészítést.

3. Az eddig elmondottak a spontán beszédnek a következő akusztikus jellegzetességeit adják:

a) a beszéd sok nyitva tartott hanglejtési formát (ún. szökőzáras: végén emelkedő dallammenetet) tartalmaz, és az egész információt változatos lejtésformák, dallammenetek kísérik, a gondolkodás ritmusát vagy könnyedségét, pergését — szaggatottságát tükröző hangsúlyozási és hanglejtési egységekben. A dallamot, ritmust, dinamikát az attitűd tovább színezi. A magyarban ez azért érdekes, mert eddig úgy tartottuk nyilván, hogy a magyar beszédnek legsajátosabb és leggyakoribb dallamformája az ún. elül-eső, azaz magasról induló, előbb nagyobb, majd enyhébb ereszkedés után egy relatív mélypontra záruló hangmenet. (A spontán beszéd dallamának elemzése némileg ellene mond ennek a megállapításnak.)

b) A mondathatárok olykor szinte teljesen megállapíthatatlanok: bonyolult mondat- és mondategységláncokból rendkívül bonyolult szerkezetű, mégis lineárisan és hierarchikusan, de mégis többnyire szukcesszívan szerkesztett „mondatokból”, illetőleg mondategységekből áll össze a közleményegész, a szövegegész vagy a szövegmű. Annak ellenére, hogy szép számmal akadnak mélységükben több, olykor három, négy, 6—7 vagy még ennél is több szintűen tagolódó mondategységek, általános egyrészt a két szintre tagolódó mondat-szerkezet, másrészt — a több szintű mondatoknál a lineárisan (egymáshoz egymás után láncszerűen) kapcsolódó mondat-szerkezet, melynek mondategységei nem kerülnek a mondatfunkciós szint alá. Ez hangzásban más intonációt (kiegyenlítettebb dallamvezetést) és sajátosan lüktető beszédritmust eredményez.

c) A beszéd ritmikai tagolására, illetőleg a szünethasználatra az jellemző, hogy a tagoló vagy hezitációs szünetek viszonylag ritkán esnek grammatikai vagy mondat-szerkezeti egység (pl. tagmondat) határára; gyakran megtörik a nyelvi-logikai-grammatikai egységet. A szünetek általában a szókeresést és a gondolkodás zökkenőit jelzik. A „mondatok” szerkezeti tagolásának kapcsolódásának szerepe többnyire a hanglejtésre, illetve a hangsúlyozásra hárul.

4. A beszélt, az elhangzó parole realizálódásának egy másik fontos változata a felolvasás vagy reprodukció, vagy az interpretálás.

Ennek az a lényege, hogy az elhangzó parole minden körülmények között egy korábbi, kötött szövegű írásos kommunikációra épül. Először a gondolatok nyelvi formába öntése (megszerkesztése, megszövegezése) az írásosság, az írásos kommunikáció törvényszerűségeinek megfelelően készül el, majd a „közvetlen interperszonális kommunikáció” során a „befogadó”, a címzett nem a szöveg írásváltozatával találkozik, hanem annak hangzó (felolvasott vagy betanultán interpretált) változatával. S az írásművet ráadásul nem is mindig a szerző (a gondolatok, a közlemény megfogalmazója) szólaltatja meg, hanem nagyon gyakran hírolvasó, előadóművész, színművész változtatja át az írásos kódot akusztikus kóddá. Az ilyen elhangzó parole megjelenhet közvetlen interperszonális kommunikációban (pl. egy előadás vagy ünnepi beszéd stb. felolvasásakor, egy verses vagy prózai, esetleg drámai mű előadásakor előadótérben, színházban), s megjelenhet közvetett, áttételes vagy kevert kommunikáció formájában is. Ilyen közvetett kommunikáció elhangzó parole formájában a rádió és tévé adásainak többsége.

Az ily módon felhangzó beszédet azért kell elkülönítenünk a spontán előszótól, mert a megszövegezés módja az írásos mondat szerkesztés szabályainak felel meg, ezért a szöveg grammatikai megszerkesztettsége pontosabb, feszesebb, mint a spontán előszóé. Következésképpen hangzásvilága (intonációja, ritmusa) is másmilyen: az írott szöveg rejtett dallamvilágának felel meg. Ez azt jelenti, hogy a felolvasott vagy interpretált szöveg hanglejtése emelt hangfekvésben szűkebb hangterjedelemben, de nagyobb ívekben „kiénekelte” dallamokkal mozog, és a dallamvezetés „jóslásértéke” erőteljesebb, mint az előszóé. Az intonáció összefogja és tagolja a szó- és mondat szerkezeteket, értelmezi, elkülöníti a kétarcú szószerkezeteket (pl. a magyarban az olyan szerkezetet, mely indulásakor bevezethet egy alany-állítmányi vagy birtokos szerkezetet, illetőleg birtokos vagy részes határozós szó-szerkezetet). Ugyanakkor világos előrejelzést ad a mondat szerkezetének felépítésére, hosszára, lezáródására s a következő mondat kapcsolódására. Az is jellemzi a felolvasás hangzásvilágát, hogy ritmusa, tempója kiegyenlítettebb (kevésbé lüktet, mint a spontán előszó), s a szövegnek szünettel vagy intonációval-hanglejtéssel való tagolása szinte mindig szerkezeti határra (a szószerkezetek vagy a tagmondatok határára) esik. Az is jellemzi az ilyen, írott szövegre épülő reprodukciót, hogy a beszéd attitűdjét vagy az attitűdök változását jelző váltások (hangszínezés, ritmusváltás, fekvésváltás stb.) mindig kimódoltabbak, tudatosak, ezért szinte sohasem hatnak spontánul. Mindig árulkodóak.

Az interpretálás és a felolvasás ezen általános jellegzetességeit színezik tovább azok a beszéd szándékok, melyekkel a megszólaltató hangosítja a szöveget: reális közlés igénye, a teljes azonosulás érzékeltetése, a „kivülállás” vagy elhatárolás kifejezése, azután idézés, spontán beszédhez közelítés, magyarázás, érzelmek érzékeltetése stb. Ezek azonban messze vezetnek. Néhány szándék kivételével azonban sohasem tudják felkelteni a spontán beszédhez és a szöveggel, tartalommal való teljes azonosulás képzetét. Mivel azonban ez már az előadóművészet világába is elvezet bennünket, akusztikus jellemzőiknek kifejtésére itt nincs lehetőségünk.

1. melléklet:

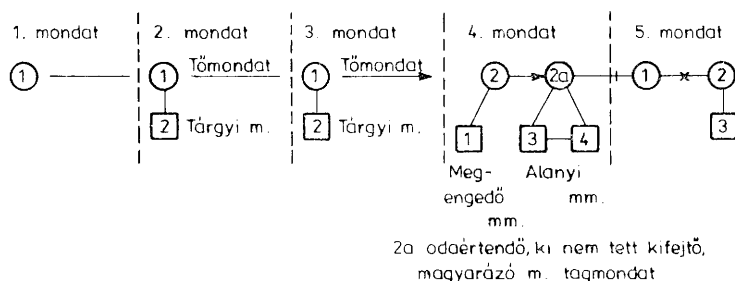
Hírösszefoglaló:

[2] (1) Daniel Ortega . . . bejelentette, (2) hogy a nicaraguai kormány nevében levelet intézett a *közép-amerikai konfliktus politikai rendezését szorgalmazó nyolc latin-amerikai ország elnökéhez*. (Kilenc szavas, három egységre tagolható alárendelő szószerkezet.)

[3] (1) A levél — mondta Ortega — azt a nicaraguai álláspontot fejezi ki, (2) hogy Guatemalában a *közép-amerikai feszültség enyhítését előmozdítani hivatott Costa-Rica-i béketerv megvitatásának* (8 szavas alárendelő szószerkezet) összhangban kell lennie a *térségbeli válság tárgyalásos megoldását célzó Contadora-békekezdeményezésekkel*. (7 szavas alárendelő szószerkezet.)

[4] (1) Bár Nicaragua megfelelő tárgyalási alapnak tekinti Arras Costa Rica-i elnök tervezetét (2), érthető a sandinista kormány óvatossága [(2a) az, hogy]: (3) Habib amerikai elnöki különmegbízott jelenleg sorra járja a Nicaraguán kívüli közép-amerikai országokat, (3) és az *Egyesült Államok által szavakban ugyan támogatott, valójában nem pártolt Arras-tervről* folytat megbeszéléseket. (10 szavas mellé- és alárendeléseket tartalmazó szószerkezet.)”

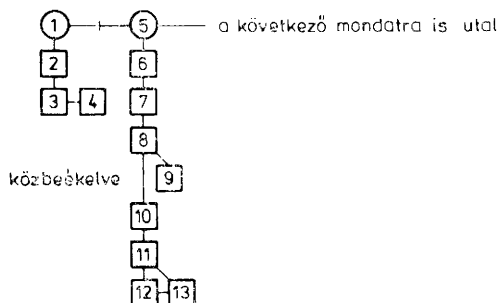
A híresszefoglaló mondatainak szerkezete :

2. melléklet (| = szünet; || = hosszú szünet; pontosvessző, majd nagybetű = ponthanglejtés, majd új mondat kezdésére utaló intonáció):

„(1) Én azt hiszem, (2) hogy nagyon röviden, talán egy pár szóban elhangzott, (3) hogy tulajdonképpen hol dolgozom, (4) mivel tevékenykedem, || (5) és én azt hiszem, (6) hogy | tulajdonképpen nem is programbeszédre van most szó, || (7) mert | a későbbiek során lehetőség nyílik arra, (8) hogy a | jelöltek || (9) amennyiben elfogadják az | illetőket, (8) akkor találkozzanak a választóikkal választógyűlés keretében, | (10) ahol részleteikben tulajdonképpen | ki tudják fejteni, (11) mi az elgondolásuk, elképzelésük arra, (12) hogy | körzetükben | esetleges megválasztás esetén | mit végezzenek, | (13) milyen tevékenységet folytassanak.”

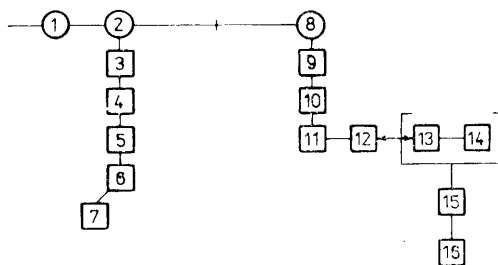
Az összetett mondat mondat szerkezete :

3. melléklet

„(1) Valamivel több ennél a tanácstagai munka, (2) engedjék meg, (3) hogy | ezt | elmondjam, (4) tekintettel arra, (5) hogy egy ötéves ciklus áll mögöttem; (6) Ezerkilencszáznyolcvantól (7) mint ahogy | említette | volt Kenessei elvtárs | (6) a tizennyolcadik kerületi tanács harmincadik választó körzetének voltam a tanácstagja, (8) és engedjék meg, (9) hogy elmondjam nagyon röviden, (10) hogy ezalatt az időszak alatt | mód és lehetőség | nyílik a tanácstagoknak arra, (11) hogy nagyon sokszor érdemi állást foglaljon, döntsön; (12) Képviselje a körzetének az érdekét; (13) De hogy hogyan, (14) hogy tudja beilleszteni a körzet dolgait a testület egy egész kerületi tanács munkájába (15) én azt hiszem, (16) hogy ez az egyik nagyon lényeges pont.”

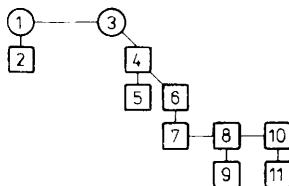
A mondat szerkezete:

4. melléklet

„(1) Nagyon lényeges | pont, (2) ahol a tanácstagnak tevékenykedni kell, | (3) hisz | én azt hiszem, (4) hogy | (5) példaként hagy említsem meg, | (6) amikor elhatározta a kerületi tanács; Az elmúlt | esztendőben; | (7) hogy | Kamaraerdei ifjúsági parkot létesít; || (8) Vagy Soltvadkerten ifjúsági üdülő táborát csinál, (9) amely nincs még ilyen a kerületben; | (10) Vagy megépíti a tétényi úti fedett uszodát, | (11) mert még ilyen nem rendelkezik a kerület, | (4) akkor nagyon sokszor | egy-egy választóközvetben tevékenykedő tanácstag érdekével | ellentétes volt.”

A mondat tagmondatainak kapcsolódása:

Wacha Imre

Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő markában című művében

1. A nyelv az állandósult képződmények esetében is szabad kezet ad használójának annak megítélésében, hogy a lehetséges változatok közül melyik a legmegfelelőbb mondanivalójának képszerű közlésére. Ennek egyik igen szép példáját adja Sütő András Az Idő markában c. művében,¹ amelynek magával ragadó frazemologizmus-világa jelen sorok közzétételére ösztönzött.

1.1. Dolgozatomban a szűkebb értelemben vett frazeologizmusokkal foglalkozom. Vagyis azokkal, amelyeknek alkotói a konkrét — absztrakt síkváltást követően már csak összességükben utalnak lexéma értékű denotátumra. Ezek keretében azonban — napjaink frazeológia-kutatásának gyakorlatától eltérően — kitérek a közmondásokra is, amelyeket *frazemalánc* terminussal jelölök.²

Idézek néhány szállóigét is. Ezt azonban csak kivételesen teszem, mert ez a nyelvi jelenség az állandósult szókapcsolatoknak külön típusába tartozik.

1.2. A példaanyag kiválasztását két szempont alapján végeztem. Egyrészt azt néztem, hogy az adott frazemologizmus megvan-e O. Nagy gyűjteményében.³ Másrészt pedig azt figyeltem, hogy egy-egy közhasználatú képződményben milyen lexikai és grammatikai módosítások eredményezik a sajátos sütői fordulatot.

Ennek alapján dolgozatomban két nagyobb egységre tagolódik. Az első részben azokat a képződményeket sorolom fel, amelyeket O. Nagy nem említ. A másodikban pedig azokat a frazemologizmusokat mutatom be, amelyeket a szerző a szokásostól eltérő változatban használ.

1.3. A példákat szófaji kategóriákba való besorolhatóságuk alapján csoportosítom. Ezt az teszi lehetővé, hogy a frazemologizmus lexéma értékű nyelvi jelnek fogható fel, s néha egyetlen konkrét jelentésű szóval visszaadható, mint pl. *bakot ló* 'melléfog'.

1.3.1. A szinonimikus megfeleltetésnek ez a formája azonban gyakran nehézségbe ütközik, mivel a minőségi jelentésváltozás olyan stiláris többletet eredményez, amelyet csak több szóval lehet érzékeltetni. Ennek oka abban keresendő, hogy a síkváltás folyamán a szavak stílusjegyei is együttesen változnak, s összességükben más képzettársításra ösztönöznek, mint külön-külön. Ebből következően, ha pl. a *szere*t ige tagadó alakját a *szereti*, mint *kecske* a

¹ Sütő András: Az Idő markában. Esszék, naplójegyzetek. Bp., 1984.

² Vö. Somhegyi Gyula: Szerbhorvát és magyar frazeológiai egységek összevető vizsgálata (Az állandósult szókapcsolatok rendszerezése a testrészekből keletkezett képződmények alapján). Kandidátusi értekezés, megvédve: 1986., 53.

³ O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.

áúágyd kést lexémahasonlító frazémá sorral kívánjuk jelölni, akkor a konkrét értelmezésben a képződmény valamennyi összetevőjét figyelembe kell vennünk: a témaként értelmezhető *szereti* lexémát, ill. a rémaként értelmezhető *mint, kecske, (nagy) kést* frazémákat egyaránt. Az ezek között meglévő okozati összefüggés adja ugyanis az *egyáltalán nem szereti* jelentést, magába foglalva a képindítás lehetőségét, amelyet csak körülírással lehet átültetni a konkrét síkra.

1.3.2. Az említettekből arra lehet következtetni, hogy a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok — Pais Dezső igen találó megállapításával élve —, csak lélektani tekintetben hatnak szavakként.⁴ Vagyis: nyelvtani felépítésük alapján továbbra is ugyanúgy viselkednek, mintha konkrét jelkapcsolatok lennének, mutatva, hogy ebből a szempontból nincs különbség a két sík között.

S ami jelen esetben fontos: az absztrakt síkon is megvan a valencia, amely szófaji jelleget ad a szintagmakapcsolatnak, s ily módon lehetővé teszi a funkcionális szempontú alaktani besorolást.

1.3.3. Természetesen, ha ennek értelmében pl. a *nem látja a fától az erdőt* „belevész a részletekbe, és ezért nem látja meg a lényegét” (O. Nagy) frazémásort igeként értelmezzük, az nem ugyanaz, mint amikor a *(nem) látja* szót jelöljük ugyanezzel a terminussal. Eppen ezért a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatokra vonatkozóan a *frazemológiai szófajok: frazemológiai ige, frazemológiai főnév, frazemológiai indulatszó* stb. terminusokat javaslom.

Ezt az eljárást a frazemologizmusok funkcionális szempontú szintaktikai feldolgozása egyértelműen indokolja, hisz annak folyamán — akár hagyományos, akár modern megközelítésről van szó, — az alaktani kategóriák nem mellőzhetők.

1.3.4. Az előzőekből egy másik fontos tényre is következtetni lehet: A szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok közlértéke mindig nagyobb, mint a konkrét jelentésű szavaké. Ez a megállapítás azokban az esetekben is érvényes, amikor a szókapcsolat tömören egyetlen konkrét jelentésű szóval is értelmezhető, mint pl. *tűkön áll/ül* = *türelmetlen*.

Egyébként ha ez nem így lenne, akkor nem lenne értelme annak, hogy szavak helyett szókapcsolatokat és mondatokat használjunk ugyanannak a denotátumnak a jelölésére.

2. Az O. Nagy Gábor munkájából hiányzó képződmények valamennyi frazemológiai típust képviselik. Mielőtt azonban ezek ismertetésére rátérek, megjegyzem, hogy azokat a típusokat, amelyeket O. Nagy elvi megfontolásból nem vett be gyűjteményébe, csak futtában — a rendszerezés teljessége érdekében — említem. Ezek közé főleg olyan közhasználatú monofrazémák és lexéma-frazéma kapcsolatok tartoznak, amelyeket magyar vonatkozásban korábban már feldolgoztam.⁵

2.1. F r a z e m o l ó g i a i i g é k

2.1.1. Monofrazémák: *eltávozik vki* 'meghal vki': „Be közeli és fájdalmas emlék a Te kolozsvári gyászod az ugyancsak fiatalon *eltávozott* költőtársunk

⁴ Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához (MNy. 47: 143).

koporsójára ejtett szavaiddal” (188); *megjuhászkodik vki* ’lecsillapul, megszeli-dül’: „Az előítéletek, mint rossz kutyák, az utolsó kapuig kísérnek valamennyiünket; amitől *megjuhászkodunk*: az a koporsóra hulló göröngyök hangjy” (117.) Stb.

Szembekönyökököl vki vkivel ’számonkérőleg felelősségre von vki vkit’: „... Veres Péter felfedezésével valójában önmagamhoz, igazi képessége⁴mhez jutok közelebb. Félrejáró Salamon — későbbi kisregényem hőse — már *szembekönyökölt* velem számonkérőleg” (88); *vastagbőrűsödik vki vmivé* ’fajul vki vmivé, elkorcosul vki’: „Nem akarunk rinocéroszokká lenni, arctalan és manipulálható tömeggé *vastagbőrűsödni*! Az oly változatos formákban meghirdetett tömeges boldogság elnyerésével sem” (351). Stb.

A monofrazémáknak mindkét típusa előfordul a műben. Közülük a két ál monofrazéma (egybeírt képződmény) nincs meg sem az ÉrtSz.-ben, sem pedig a ÉKsz.-ban.

2.1.2. Homogén frazém sorok. *’bőre alatt hord vki vmit*’ ’nagyon jól ismer vki vmit’: „Egy újfajta fantasztikum hatása alá kerültem: a szociológiai valóságba, amelynek ugyan minden kis részletét ismertem, tisztes örökségként úgyszólván a *bőröm alatt hordtam*, de szinte félálomban” (77); *bőrével hord vki vmit* ’aktívan részt vesz vki vminek az alakításában/folyamatában’: „alább kell szállanunk a költői szándékkal, az együttélés mélyebb — tehát kockázatosabb áramlataiba. Oda, ahol nem éneklük, hanem élük, a *bőrükkel hordják* ezt a valóságot” (180); *kifordít a bőrből vmi vkit* ’vesztéhez vezet vmi vkinek’: „a tragédia egyebek között onnan leselkedik ránk, ahol akármifajta kényszer olyan célokra akar bennünket felhasználni, amelyekről tudjuk, hogy végül *kifordítanak a bőrünkéből* (181); *farba rúg vki vkit* ’érzékeny pontján érint vki vkit’: „A pompás Gedeon-nal valamelyest előbbre léptem, de kétségtelen naivitásomban a nézőt újra megajándékoztam egy igazságos rajoni istenséggel, aki embertől-humánumtól elragaszkodott falusi néptanács elnökömet az igazság nevében *farba rúgja*” (318); *fejét fordítja vmi vkinek vhová* ’ráirányítja a figyelmét vki vkinek vmire’: „A magam részéről úgy észlelem: az Idő keze dolgozik rajtunk. Hol szelídebben, hol szigorúbban — néha fájó fogással is — oda *fordítja fejünk*, ahol a szívünket hagytuk volt, a közösség felé, amelyből vétettünk” (388); *vágja a fejszéjét vki vmibe* ’belekezd vki vmibe’: „Mivel hogy a szentenciát naponként hallhatta: aki „munkástémába” *vágja a fejszéjét*, annak magát a munkásmozgalmat kell ábrázolnia” (140); *bevonul a föld alá vki* ’meghal vki’: „A ház is, melynek lakói rendre *bevonultak a föld alá*: Kemény Sámuelné, született Csóka Rozália, valamint Zsigmond és János fia” (195); *hátba szúr vki vkit* ’orvul rátámad vki vkire’: „S sötét torok, akár a halál felé vezető út: szigorúan egyirányú. Kizárt dolog, hogy szembe jövő utassal, talán épp az áldozatunkkal találkozunk. Mielőtt a névtelen Művel *hátba szúrnak*, nem kell rámosolyognunk, hogyléte felől érdeklődnünk” (217–8); *keze alá tartozik vki vkinek* ’fennhatósága alá tartozik vki vkinek’: „Ráadás volt szüleim megcsúfolása. Akkor fölmentem bizonyos Goldberger elvtárshoz, akinek a *keze alá tartoztunk* a legfelsőbb fórumoknál” (318); *kezébe ad vki vkinek*

⁴ Vö. Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban. Poligén frazémásorok a magyarban (Nyr. 111: 339–49); I. Valódi monofrazémák. (Nyr. 112: 357–68); II. Ál monofrazémák. (Nyr. 113: megjelenőben).

⁶ A homogén frazémásorokra vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Kandidátusi értekezés, 28–38.

vkit 'kiszolgáltat vki vkit vkinek': „— Reájok induljak-é a filiszteusokra, és őket kezembe adod-é? — Menj csak fel reájok, és őket kezedbe adom” (278); *kézhez vesz vmi vkit* 'hatalmába kerít vmi vkit': „Sokféleképpen voltunk s lehetünk még, de amire legbiztosabban lehet számítani: az, hogy az idő rendre *kézhez vesz* minden írástudót. Marka szorítása rajtunk” (151); *lángra kap vki* 'megmutatja rendkívüli tehetségét': „Nem a színész személyi konokságáról van szó. A hivatásának tüzeben *lángra kapott* igazgatóéról sem — a Janovicséről —, akinek alakja márvány után kiált” (288); *eladja a lelkét* 'rossz ügy szolgáltatába szegődik': „Néha mégis az az érzés gyötri, amely a sorsában osztozó Chopint Londonban készítette fájdalmas sóhajra: „*Eladtam a lelkem!*” (264); *nyakába kapaszkodik vki vkinek* 'mások eredményeinek a védelme alatt érvényesül vki': „Kétségtelen: az itt és most régi követelményét, akárcsak a szolgáltatét, sokan kompromittálták. Rossz művekkel, a politikai taktika hóraljából beszélő okításokkal: ha ezt, amazt cselekszed, idvezülsz, vagy elkárhozol. De vajon Petőfi, Ady, József Attila *nyakába* nem *kapaszkodtak-e* diletánsok?” (32); *szájba ver vki vkit* 'megbánt vki vkit': „Imre bácsi, melyik a legkedvesebb képe? Fél kézzel vágta vissza a szokványos riporter kérdést. „Amit az ön kajla füléről fogok festeni.” De meg is engesztelte rögtön a *szájba vert* újságíró: „Meghívom ebédre” (62—3); *szakállához kapdos vki vkinek* 'bánt(almaz) vki vkit': „Császár *szakállához* — okos meggondolással, a lehetetlent sohasem kísértve — nem *kapdosott* ugyan, de vajdát sem próbált állítani Moldovában avagy Havaselvén” (18); *szemmel tart vki vmit* 'figyel vki vmit':

Tartsuk szemmel az Időt, amely nagy munkát és nagy feladatokat tartogat számunkra. . .” (362); *szíven legyint vmi vkit* 'meghatóan érint vmi vkit': „A Székelyföldön utazgatva kapott el mindinkább a vágyakozás: benne élni nyelvünk erdőzúgásában. Ahol minden megszólalással arcodba fú, *szíven legyint* szavaink csodás széljárása” (315); *fölemészti a szívét vki* 'túlhajszoja magát vki': „Sorsod a legnagyobbaké volt, László, a teherviselésben *szívüket fölemészítők*” (186); *kivet a szívéből vki vmit* 'túltesz vki vmin': „Hangjuk szelíd volt és megnyugtató: *szívetekből* az aggodalmat *kivessétek*, anyáitok könnyebánata csak látszat, de ha igazi lenne is: minden jóra fordul” (97); *belefojtja a szót vki vkibe* 'elhallgattat vki vkit': „Míg meg nem szólalt. Mert azután már a nyughatatlan, örökösen képzelt sokadalomnak beszélő próféta *fojtotta belénk a szót*” (89); *szoknyáját bújja vki vkinek* 'ragaszkodik vki vkihez': „Az ágyüöntő Gábor Áron. . . S vele, a képzelet díszkíséretéeként, Háromszéki százhuszonöt ledöndült haragja. Most, hogy talapzatán áll újra: sanda szemek is láthatják, miszerint a mi hagyományőrző szándékunk nem Mária Terézia *szoknyáját bújja*” (366); *talpra ugrik vki* 'hirtelen tűnik fel vki': „[Horváth István] Mesék hőseként *ugrott talpra* s újult meg költőként, akárhányszor vallott is kudarcot” (169); *térdén ringat vki vkit* 'szeretettel és megbecsüléssel halmoz el vki vkit': „hogyan is lehetne árva az az irodalom, amelyet egy nemzet *ringat a térdén*, amiként Téged is magához ölelt a te néped, László!” (184); *torkát szorongatja vki vkinek* 'rendszeresen fenyeget vki vkit': „uraink jóvoltából a Hohenzollernek vettek minket kézhez, az ő *torkukat* pedig — kellő tapintattal, hogy azért meg ne fulladjanak — egy örült Vezér és Mázoló marka *szorongatja*” (13); *áthárít a vállára vki vkinek vmit* 'másra ruház át vki vmit': „Sejteni vélem, Nagyságos Fejedelem uram: a tudás, amit e falak — falaid között ígérnek, nehéz terű lesz; egy és oszthatatlan. Másnak a *vállára áthárítani* nem lehet” (12); *vérét csapolja vki vkinek* 'gyilkol vki vkit': „A Kárpátok szorosai a tavaszi vadvizekkel együtt vándornépek folyvást megújuló hullámaít zúdították

rá már a XII. századtól kezdve. Besenyő, kun, tatár, török *csapolta véré*t, égette porrá, szinte szabályos időközönként rendezett falvait” (211). Stb.

Összedugják a fejüket vkik ’közösön megvitatnak vkik vmit’: „Jómagam nagy ritkán nézek be próbákra, nem igaz, hogy *fejünket összedugva* közösködünk a kínokban” (342).

Megnyílik a füle vkinek vmi előtt ’megért vki vmit’: „A gond s a munka, mit egy gyermeklappal magára vállalt: hiányzó intézmények feladatkörét pótolta. A közöletlen vélekedést is arról, hogy sajátos nélkül nincs egyetemes; hogy Bartók gyermekdalai nélkül a *fülünk* vajmi nehezen *nyílik meg* Enescu rapszódiai, Wagner kürtjei előtt” (144); *elárvul a tolla vkinek* ’(író, költő) meghal’: „Most, hogy *tolla elárvult* s mi mindannyian szegényebbek lettünk-, mintha mesterének, Móricz Zsigmondnak hangját hallanám: „Ülj ide mellém, Asztalos Pista (136); *torkába szorul vkinek vmi* ’bizonytalanná válik vki számára vmi’: „Olyan művészeket, akik együtt lélegeznek — és fuldokolnak is — közönségükkel: azzal a kollektivitással, amely sajátos történelmi sorsában, a *torkába szorult* létérzésével a színpadtól többet várt, mint Európa más emberi közösségei” (349).

Van szeme vkinek vmihez ’megért/meglát vki vmit’: „Úgy nézzetek rám, hogy képeimnek a hátáról is leolvasható valami. Látható és láthatatlan a mondandóm. A láthatatlanhoz csak nektek *van szemetek*” (61—2); *nincs szíve vkinek vmihez* ’sajnál vki vkit’: „Bartalis János átaludta a szülőfalu gödreit; *nem volt szívem* fölébresztetni” (215).

Tisztul az ég ’szebbé/emberibbé válik vmi’: „1236: újabb tatárjárásos esztendő korabeli följegyzések szerint száznovcvanezer a halottak száma. Lépjünk előbbre néhány századot, talán *tisztul az ég*, enyhül a hullabűz” (211).

Fejét sem dugja ki vki vhonnet ’egyáltalán nem mutatkozik vki’: „Akár a havas erdőrengeteg: a színház is szerelme volt. Udvari komédiásokat tarthattott volna, mint egy Eszterházy. Nem a festett deszkák varázsa ejtette foglyul. A *fejét sem dugta ki* a függöny mögül, hogy megmártózzék a taps örömében” (163).

Bogot köt a végére vki vminek ’befejez vki vmit’: „Nem folytatom, kedve-seim, mert ha gyérülnek az akadályok, mégis úgy igyekszem, hogy a képes beszédnek otthon *kössünk bogot a végére*” (362); *nem neki szabott ing után kapkod vki* ’képességeit meghaladó munkára vállalkozik vki’: „De végül is ki ez a kynikos En-habarodott? Czinke Márton, a költő próza-drámaíró? Mivel manapság oly sokan szoktak *kapkodni a nem neki szabott ingek után*, hadd módosítsam a kérdést. Mi ez a diogenészi magatartás?” (353); *kalapját sem teszi ki az esőbe vki vmire* ’egyáltalán nem vesz biztosra vki vmit’: „Úgy, ahogy ismerem a darabomat, változatlan bennem a gyanú, miszerint cselekménye is van. De ez persze szerzői elfogultság, erre a *kalapodat se tedd ki az esőbe*. Ábel is azt mondja, hogy látta az Istent, pedig nem láthatta” (300); *nagyobbat húz a kelletténél a lóra vki* ’tovább megy eredeti úticéljánál vki’: „Egy kivándorolt székely híre is eljut hozzánk. Néhány esztendeje telepedett meg Teheránban. Valahonnan Gyergyó környékéről indult; talán csak Brailág akart eljutni, de szokás szerint a *kelletténél nagyobbat húzott a lóra*. Hát most itt van” (251); *kerekebbik felén töri fel a tojást vki* ’a szokásossal ellenkezőleg csinál vki vmit’: „az eretnekségben elmarasztaltakkal, akik közül nem egynek legföljebb az volt a bűne, hogy a *tojást a kerekebbik felén* akarta *feltörni* — megnyugtató volt Veres Péter szellemiségének rugalmassága”. Stb.

Szóba sem jöhet a feje vkinek 'szó sem lehet vkiről': „Elgondolható, hogy efféle bölényvadászaton mi sorsra juthat a népesebb apróvad. Józanabb elmék Móricz karját azonnal visszakövetelték, egy Tamási, Dsida, Szabó Lőrinc *feje* azonban még *szóba sem jöhetett*” (143).

Igei funkcióra utaló homogén frazémasorok nagy számban fordulnak elő Sütő művében. Vannak közöttük közhasználatú frazémasorok, többségüket azonban nemcsak O. Nagy, hanem az ÉrtSz. és a ÉKsz. sem említi.

Eredeti igei elemük alapján három főbb csoportba sorolhatók:

2.1.2.1. Az egyiket azok képviselik, amelyekben a személyre való vonatkoztatás igei személyragokkal történik, mint pl. *kézhez veszem/veszed/veszi* stb.

Ezek között van olyan is, amelyik csak többes számú alakban fordul elő, mint pl. *összedugják a fejüket*.

2.1.2.2. A másikba azok tartoznak, amelyeknek igei része harmadik személyű alakban fordul elő, s így a viszonyítás csak névszói toldalékolással jelölhető, mint pl. *megnyílik a fülem/füled/füle* stb. *vmi előtt*.

2.1.2.3. Végül pedig vannak olyanok, amelyek egyetlen nyelvtani formában rögződtek meg, s nem vonatkoztatathatók személyre, mint pl. *tiszta az ég*.

Funkciójuk alapján ezeket a képződményeket *személytelen frazemológiai* *igék*-nek nevezem.

2.1.3. Poligén frazémasorok: *csontig hatol vmi* 'mélyen hatola vmi': „Félreterelő szándék persze itthon is akadt — s mi tagadás: némelykor éppenséggel *csontig hatoló*” (60).

Serkedezik, mint a halottak szakálla 'nagyon gyengén serkedezik': „Mondanom sem kell, hogy az ötvenes évek közepe táján ez már elkésett igazoltatás volt; az egykoron virágzó mazurkaköltészet híveinek lelkesedése már csak olyanformán *serkedezett, mint a halottak szakállá*” (152); *úgy ül, mint virág a cserépben* 'tétlenül ül; tétlenkedik'; „Mentségként hoznám föl, hogy az ő viharzó nyugtalansága — mindig ott lenni, ahol épp nem vagyunk — bennünket is megsuhintott. Mi sem *ülhetünk úgy* folyvályst, *mint virág a cserépben*” (265). Stb.

Poligén frazémasorok igei funkcióban ritkán fordulnak elő a műben. Közülük mindössze egy lexéma-frazéma kapcsolatot és két lexemahasonlító frazemasort⁷ tartottam említésre méltónak.

2.2. Frazemológiai főnevek

2.2.1. Monofrazémák: *kötéltánc* 'igen nagy körütekintést igénylő, veszélyes tevékenység': „Csak ez utóbbi is- micsoda *kötéltánc!* És lepotyog bizony a szerző, ha arányt vét, s ha — a rosszul értelmezett realizmus jegyében — nem elég bátor anyagának sajátos követelményeihez igazodni” (314); *lámpás* 'közösségért való munkálkodásban élenjáró személy': „Térjek hát vissza Veres Péterhez. A parasztság ábrázolása dolgában — annyi megbillent *lámpás* között — őt a valóság iránti változatlan tiszteletben találtam hűségeseznek” (88). Stb.

Ablaknyitás 'kitekintés': „[Balogh Edgár] magvas tanulmány kíséretében hozta vissza a politikus író és közügyi harcost, egybesulykolván mai gondját a hajdani segélykiáltással: „Halljátok emberek?” A hagyománytiprás akkori tobzódásában *ablaknyitás* volt ez, éppen a mai nap felé” (207); *kéz-*

⁷ A lexemahasonlító frazemasort l. Somhegyi Gyula: i. m. 339—345.

nyújtás 'segítségnyújtás': Tautuval közös dolgainkról beszélgetve, rikkantó sorait *kéznnyújtásként* elfogadva, így jutottunk újabb követelményekhez:" (180), A mese szerint az eltévedt óriásokat néha gyermekek vezetik ki a sötét rengtegből; ilyen gyermeki *kéznnyújtás* szeretett volna lenni az én előszavam (205); stb.; *légváremelés* 'megvalósíthatatlan tervek készítése': „Tudhattam volna pedig, hogy az ijesztő szóra, az előadó természete szerint, a tervezés következik. A *légváremelés*" (208); *talpraállás* 'felemelkedés, kibontakozás': „Az ábeli vágyakozás az otthoniasság érzése, az alkotó lét elemi feltétele után nem hordoz semmilyen meddő nosztalgiaát. A húszas-harmincas évek kisebbségi érzésvilágának jobbik része: a *talpraállás* igénye dolgozik benne" (45). Stb.

Koporsóhűség 'örök hűség': „A szellemi és fizikai elhújasodásnak oly rengeteg látványa után kirívóan szikárnak, szíjasnak láttam; a ruházata is mintha sorsához igazodott volna; nadrágél, falusiasan kötött nyakkendő mintegy rangon aluli nemtörődomségben jelezte az Új föld régi fiát; *koporsóhűségét*, amellyel hazavitette magát a szülőfaluba" (118–9); *vastagbőrűség* 'szűklátókörűség': „-Ion Creangă-t, a román irodalom e nagyon rokonszenves klasszikusát mindig örömmel fordítottam magyarra. Meséit — épp az én fordításomban — most Budapesten is megjelentetik. Én őt a magam részéről bizonyos értelemben Tamási Áronnal rokonítom, hasonló kedélyes, játékos hangvétele miatt. Amelynek a legmélyén ott bujkál mindig a tragikum is: szivárványos színei között a fekete, a népe sorsán csüggő lélek borongása. Ennek ellenére: a dogmatikus *vastagbőrűség* egy időben őt is — akár Tamásit — az idillizmus vádjával találta vétkesnek" (331). Stb.

Kőarc 'komor tekintet': „Ha esetünk nem lenne siratnivaló, parolás egyezkedésünkön Kegyelmed *kőarca* is mosolyba rándulna" (24); *máktermészet* 'vándorlásra való hajlam': „Egy kivándorolt székelly híre eljut hozzánk. Néhány esztendeje telepedett meg Teheránban. . . . Találkozni szeretnék vele. Csíkszentjéakab után vajon milyennek találja az itteni levegőt? Csodálkoznom kellene rajta; sohasem rokonszenveztem a magyarnak ezzel a *máktermészetével*" (251).

A főnévi funkciót jelölő monofrazéknak mind a két típusa megfigyelhető a műben.

2.2.2. Homcgen frazémascrok: *diótörő kacagás* 'kellemes hangzású kacagás': „a homlokára ütve így szólt: — Hogy én csak ma este is mi mindent tanultam magamtól! S felverte az éjjél csöndjét azzal a jó, *diótörő kacagásával*" (149); *Prokrutesz-ágy* 'a természetszerűséget figyelmen kívül hagyó, erőszakolt megoldás': „Olyan szemszögből idézzük hát Petőfit, amely őt nem szakítja ki természetes összefüggéseiből — a hegyvonulatból, amely sokszor ellentétes, végső fokon mégis egymásba torkolló sorsokat mutat: . . .Móricz nyersségét és Tamási tündérvjátékait; Dsida léleksikolyát és Gaál Gábor érces mordulásait; valahányat súlya, maradandósága szerint, tűzre hajítva öreg *Prokrutesz-ágyakat*" (244–5) stb.; *Hüvelyk Matyi-istenség* 'hatalmaskodó, önkényeskedő személy': „De hadd ismételjem: *Hüvelyk Matyi-istenségeket* vettem célba, a nagyobbak elleni berzenkedést ugyanis a cenzúra nem engedélyezte, legföljebb egy Arisztophanésznek" (317); *sziszifuszi közdelem* 'bizonytalan kimenetelű erőfeszítés': Ezzel kezdődött [Asztalos] *sziszifuszi küzdelme*, hogy élete legnagyobb vállalkozásának szánt — a *Fiatal szívvel*-t — megírja. Baráti körben időnként részleteket olvasott föl belőle. Nehezen sikerült eltitkolnia, hogy diadalmas pillantásai mögött, lelke legmélyén a bizonytalanság emészti: no, most merre?" (140). Stb.

Főnévként értelmezhető homogén frazémasort csak helyenként lehet találni a műben. Előfordulnak olyanok is, amelyeknek eredete az ókori mondvilágba nyúlik vissza.

2.2. Frazeológiai mellékek

2.2.1. Monofrazémák: *zűrös* 'nehezen áttekinthető; bonyolult': „— Itt mindent kutyaftutában kellett építeni. *Zűrös* hely volt” (214). Stb.

Egetverő 'feltűnően nagy': „Egy lépéssel odább már — hiába lenne *egetverő* sikered — rossz úton járnál” (82); *fukarszavú* 'szükszavú': „Vannak *fukarszavú* írók, mint Tamási Áron volt” (91); *idegpusztító* 'idegileg rendkívül fárasztó': „Amiként arról sem lehet tudomásunk, hogy korai halálában mi szerepe volt a torkába gyülemlett új mondandók *idegpusztító* feszültségének. . .” (152). Stb.

Kutyaszívű 'álnok, képmutató': A jámbor katolikus imádságos arccal ejti le a fejét a Szűzanya előtt, mit sem sejtve arról, hogy Veronese családtagjai néznek vissza rá. . .; hogy glóriás apostolok között kártyás, *kutyaszívű* Medicek ájtatoskodnak; ó, önzetlen mecénások!” (239). Stb.

Farkasvakító 'nagyon sűrű/sötét': „Amilyen *farkasvakító* ködök ülik meg mostan a máskor oly messzire borongó Mezőséget, . . . , bizony megeshet, hogy szilveszter estéjén nem kopoghatok be apámék ajtaján. . .” (361); *karnyújtásnyi* 'nagyon közeli': „Tiziano Venusza előtt oly észrevétlenül — szinte megsemmisülten — múlt el az idő, amiként Caravaggio Szent Hieronymusa sem veszi észre *karnyújtásnyi* közelben a halál vigyorgását” (239). Stb.

A melléknévi funkciót jelölő monofrazémák mindkét típusát használja a szerző. Főleg az egybeírt képződmények azok, amelyek nincsenek meg a szótári forrásokban.

2.2.2. Homogén frazémások: *égbe kiáltó* 'felháborítóan nagy': „A világban való mozgásom eddigelé csak ketrecnyi, tehát a példa is apróságnak mutatkozik, gyöngé hangúnak. De sokezerszori csekélység sirása nem *égbe kiáltó-e?*” (21); *hirtelen kezű* 'gyorsan cselekvő': „az idő rendre kézhez vesz minden írástudót. Marka szorítása rajtunk. Ha ezt netán szunnyatagul vennők tudomásul: a *hirtelen kezű* Valóság majd gondoskodik a fölserkentésükről” (151). Stb.

Hegyeket lehet elhordatni vkivel 'nagyon elszánt': „*Hegyeket lehetne elhordatni* ezzel a néppel, de csak szívvel, amúgy nem megy” (82); *nem emlegethetők egy napon vmik vmikkel* 'eltérőek vmik vmiktől': „— Olvasom, hogy Móríc Zsigmond színpadi munkái ugyancsak *nem emlegethetők egy napon* a regényeivel, novelláival” (298). Stb.

Ilyen képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő.

2.2.3. Poligén frazémások: *csontig reakciós* 'teljes egészében reakciós': „Volt ő már [Széchenyi] mindenestül haladó és *csontig reakciós*, fátumhívó és bizakodó, Kossuth-párti és békepárti, aszerint, hogy milyen látószögből ítélték fölötte”. Stb.

Oly magányos, mint egy márványtömb 'teljesen magányos': „Medici Giulianót a Santa Maria del Fiorében szentmisén, imádkozás közben szúrták hátba, s a század utolsó évtizedének elején meghalt Lorenzo is; Michelangelo ekkor tizenhét éves volt. Már *oly magányos, mint egy márványtömb*” (266); *(épp) oly szükséges, mint a védőoltás* 'nagyon szükséges': „Ez a begyűjtés, számos új keletű filozófia ellenére, miszerint akár a gyümölcs, az ember is tömegében romlik, *éppoly szükséges, mint a védőoltás*” (7). Stb.

(Olyan az) esze vkinek, mint a gyémánt 'kiváló eszű': „Apám nevetve

mondogatta: a fülbevalókat kirabolják. Védekezéséért tehát az ékszereinkből metaforát kovácsoltunk: *esze, mint a gyémánt*, a szeme kárbunkulus. Így aztán elkerültük a fosztogatást” (247).

Az e típusba tartozó frazemologizmusok közül az említettek nincsenek meg a szótári forrásokban.

2.3. Frazemológiai névmások: *szívét-lelkét* 'mindenét': „Roxané hőségesen követte őt Indiába, s fiúgyermeket szült neki. Följegyezték róla, hogy „*szívét-lelkét* teljesen kitöltötte két dolog: a vallása és a férje”” (341); *testét-lelkét* 'ua.': „[a bürokrácia] A termelőeszközök köztulajdonba vétele után az egyes embert is kisajátítaná; *testét-lelkét* szeretné birtokolni, szerelmét, családtervezését „tervszerűsíteni”, szellemiségét dobozolni...” (336). Stb.

Teremtett lélek 'senki': „Akkor, ott kinn a pusztakamarási Kiskút völgyében rám szakadt a magány, és én nem bírtam elviselni, hogy nincs *teremtett lélek* körülöttem, nincs kihez szólnom” (389). Ez a névmási típus csak helyenként fordul elő a műben.

2.4. Frazemológiai határozószók

2.4.1. Monofrazémák: *félszágútság* 'nem mindenki által': „Régi pompás hajlékából kiszorultam, a kolozsvári magyar színház örökös anyagi válságban hányódott, s manapság is csak *félszágúlag* elismert szerencséje volt, hogy Kemény János hosszú éveken át a mecénás szerepét vállalta” (305). Stb.

Hónaljából vkinek 'ízlése szerint vkinek': „Kétségtelen: az itt és most régi követelményét, akárcsak a szolgálatét, sokan kompromittálták. Rossz művekkel, a politikai taktika *hónaljából* beszélő okításokkal: ha ezt, amazt cselekszed, idvezülsz, vagy elkárhozol” (32). Stb. Monofrazémák ritkán jelölnek határozószót a forrásban.

2.4.2. Homogén frazémák: *fél kézzel* 'fölényesen, egyből': „Imre bácsi, melyik a legkedvesebb képe? *fél kézzel* vágta vissza a szokványos riporter kérdést. „Amit az ön kajla füléről fogok festeni” (62); *nehéz szívvel* 'nagyon nehezen': „— Jó szerző vagy, mondta rólad Harag György, mer nem ragaszkodsz konokul minden replikához. *Nehéz szívvel* teszed-e, amikor a rendező főként húzási szándékkal áll elő, vagy még szöveget igényel (Lócsiszárballada)? (342); *tíz körömmel* 'saját kitartó munkával': „Gazdánk: a méltóságos úr, a tekintetes úr, a nótárius úr, bíró úr, őrmester úr... *tíz körömmel* összekapart csekély javainkat a bőrünk alól is kiszedik” (14). Stb.

Ilyen nyelvi jelenséget mindössze néhányat találtam.

2.5. Frazemológiai indulatszók: *verjen meg a napsütés* 'a fene egyen meg!': „— Hogy van, Flórea néni? — kérdem. — Én jól, fiam, csak azt nem tudom, honnan ismerlek. ... — Ó, *verjen meg a napsütés*. Hiszen te vagy az, akinek én vágtam el a köldökét!” (196). Ez a szófaj csupán egy esetben figyelhető meg.

2.6. Frazémalánckok: *elvégzett dologban nem kell tanács* 'elvégzett munkához fölösleges tanácsot adni': „Az előszón ne izgulj. Nem fordítottam le. „*Elvégzett dologban nem kell tanács*”, azt mondá Józsa deák” (96); *nyelve veri meg az ember* 'az okatlan beszéd okozza az ember vesztét': „Ekkor találkoztam a vonaton mezőszéki iskolatársaimmal, és kezdtem mesélni nekik a csupor zsír történetét, amelyről szóltam már. Nem mondtam el, hogy eléggé pukkanos természetű lévén, Dávid módjára húztam ki magam a vasgárdista Góliát előtt. Azután, hogy a mozgó vonatból kihajigáltak, ügyesen kormányozva magam, nem a kövekre, hanem a sáncmárt (sic!) hóba zuhantam. Anyám szava jutott eszembe: *nyelve veri meg az embert*” (78). Stb.

Nem azért hasad a hajnal, mert a kakas kukorékol 'minden változásnak megvan a maga természetes oka': „Ha létezik megtáltosodás: indítékait az irodalmon kívüli valóságban kell keresni. S kinek-kinek a lelkiismeretében. Nemzedéki kölcsönhatásoknál mindig is erősebb volt valamely korszak társadalmi-politikai jellege. *Nem azért hasad a hajnal, mert a kakas kukorékol* (368); *minden madár úgy énekel, ahoggy a csőre áll* 'az ember csak a maga természetes adottságaival tud boldogulni': „... Kegyelmed [Bethlen Gábor] szigorú parancsot küldött Görgénybe, hogy erővel, szorítóvassal senkit meg ne próbáljanak idevezíteni. Lelke, nyelve — akár szeme színe — kinek-kinek a maga tulajdona; *minden madár úgy énekel, ahoggy a csőre áll*” (19). Stb.

Ilyen típusú frazemologizmust csak ritkán használ a szerző.

2.7. Sz áll ó í g é k: *úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk* 'úgy kell munkálkodnunk, hogy a jövőnk biztosítva legyen': „—Abban, amit Bethlen Gábor kapcsán összeszedett gondolataimban is próbáltam megfogalmazni: *úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk*. Nagyon sokszor cselekedtünk úgy, hogy a szakadék szélére kerültünk, és — otthoni szóval — csak épp az isten mentett meg bennünket a végleges, a teljes pusztulástól. Épp ezért meg kell tanulnunk minden órának a maga parancsát, amely nem azonos egy másik óra parancsával” (406); *nyelvet és kutyát láncra kötve otthon is el lehet tartani* 'a nyelv csak akkor tölti be hivatását, ha nem korlátozzák használatát': „A diécsi temetőből kivetett csontokra való hivatkozással a nyelvünk tövét tapogatták, hogy miként lehetne azt kiszakasztani, vagy legalábbis a torkunkba fojtani. Használatát a kutyáknak kocsmákba vitelével együtt változatos feliratok tiltják; ez még hagyján, hisz *nyelvet és kutyát láncra kötve otthon is el lehet tartani*; ezen túlmenőleg is: a végtelen idő nemcsak siralmat: az idomulásnak sokféle módját kínálja” (22).

Aki lakhelyet: sorsot is cserél 'aki lakhelyet változtat, annak életkörülményei is változnak': „No, most elköltözöm innen. Hívnak Brassóba, Kolozsvárra, Budapestre — mondotta Tomcsa tízévenként. Láthatta, hogy *aki lakhelyet: sorsot is cserél*, s javára némelykor. . . . Népek sorsát érintő utazásnak, államférfiúnak kijáró búcsúztatás az állomáson. Az egyetlen jó ruhájában Tomcsa ünnepélyes volt, sőt meghatódott. Talán Adyra gondolt; első párizsi útjára. Királyfiát a kisváros új időknek új dalai felé küldi” (126). Stb.

Az idézett példák arról tanúskodnak, hogy néha csak megalkotójuk ismerete vagy nem ismerete alapján tudjuk megállapítani az állandósult képződmények rendszerbeli hovatartozását. Vagyis: jelen esetben csak azért lehet őket szállóigéknek tekinteni, mert a szövegösszefüggésből egyértelműen kitűnik, hogy Sütő Andrástól származnak. Egyébként — némi grammatikai módosítással még az utolsóként említett képződményt is — nyugodtan lehetne őket közmondásoknak minősíteni.

Ez az elvi felfogás hazai szakirodalmunkban O. Nagynál is megfigyelhető. Merevségére azonban már ő is rájött, ami a munkásságában itt-ott tapasztalható ellentmondások egyikéből derül ki: Gyűjteményének Bevezetőjében pl. a *Nyelvében él a nemzet* állandósult jelenséget szállóigének minősíti, mivel — véleménye szerint — használója tudja, vagy legalábbis érzi, hogy valamelyik irodalmi műből idézi.⁸ Ennek ellenére azonban a *nyelv* címszó alatt mégis említi közmondásként.

⁸ I. m. 9.

Ugyanígy vélekedik a *Canossát jár, átlépte a Rubicont* képződményekről is, bár ezeket nem tartja szólásoknak.⁹

Mindez arra mutat, hogy néha erőltetettnek látszik az a kritérium, amely szerint a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatokat az különbözteti meg a szállóigéktől, hogy nem ismert a szerzőjük.

Egyébként az O. Nagy által felhozott példák néha megtalálhatók külföldi frazeológiai szótárakban. L. pl. ol. *andare a Canossa*,¹⁰ szh. *prijeci Rubikon*,¹¹ or. *uđmi v Kanossy, neređmi Rubikon*.¹²

3. Más irodalmi forrásokhoz viszonyítva nagyon gyakoriak a műben az olyan frazemologizmusok, amelyeket a szerző a megszokottól eltérő, grammatikailag, ill. szemantikailag módosított változatban használ fel stílusesszközként. Ezek az esetek igen meggyőzően tanúsítják, hogy a nyelvi jelkapcsolatok állandósulásában a szemantikai kötődés a lényeges, s a grammatikai megformálás csak másodlagosnak tekinthető kísérő jelenség.

3.1. Grammatikai módosítások

3.1.1. *Frazemológiai igék: megoldja a nyelvét vki vkinek* 'beszédre/titok elárulására bír vki vkit': „Amikor Balogh Edgár emlékeink *nyelvét oldogatja*: ifjúságának hitével, a megkerülhetetlen nagy példákhoz: Adyhoz, Bálcscsuhoz ragaszkodva, sajátosnak is nevezett, pedig inkább természetes feladatát végzi” (366); *sóbáldánná mered vki* 'a meglepetéstől, megdöbbenéstől mozdulatlanra, némává dermed' (O. Nagy): „— Meghalt Asztalos István. — Pista... — Most telefonáltak. Akkor ott, hogy visszaneztünk az időben, *sóbáldányokká meredtünk*” (129).

3.1.2. *Frazemológiai főnevek: kézmosás* 'mentegetőzés': „Adott körülmények között épp a szocializmus nevében követnek el — akár úgynevezett kiskáderek, középkáderek vagy hatalmi csoportok — olyan bűnöket, amelyek sohasem bocsáthatók meg. Ezek rendszerint szubjektív hűségüket hangoztatják, az objektív bűn pedig süketen sötétlik az idők emlékezetében, akármifajta rehabilitációs *kézmosások* ellenére (333).

Ne szólj szám, nem fáj fejem 'kellemetlenség megelőzésére szolgáló tudatos hallgatás': „Hol van hát ennek a tényfeltáró irodalma? Rengeteg szándékban, szilánokban, kegyes óhajokban-sóhajokban avagy óhajtalanságban, a sorsunkra legyintő emelkedettségben — az individualizmus alacsonyosságában —, *ne szólj szám, ne fáj fejemben*, az írás közösségi elhivatottságát nyakazó törekvésekben és mi mindenben! (179–80).

3.1.3. *Frazemológiai határozószó: szíve szerint* 'őszintén; jólesően, meglegedéssel': „Na, egy szóval megint félre a tréfával, *szív szerint* olvastam az írásodat, és messze távolból mind a két kezedet szeretném megszorongatni” (74).

Alakilag módosított példát csupán néhányat találtam, azonban e néhány is jól mutatja, hogy az eredeti változat átalakítása, ill. a szokásostól eltérő használata általában más jelentésárnyalatot ad a frazemologizmusnak.

3.2. Szemantikai módosítások

⁹ Uo.

¹⁰ H. Neumann: Italienische idiomatische Redewendungen und Sprichwörter. Leipzig, 1980.

¹¹ J. Matešić: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb, 1982.

¹² Фразеологический словарь руссково языка. Под ред. А. И. Молоткова. М. 1967.

3.2.1. Frazemológiai igék

3.2.1.1. Homogén frazém sorok: *bogarat tesz a fülébe vki vkinek* 'olyasmit közöl vele, ami nem hagyja nyugodni, töprengésre készíti amaszt' (O. Nagy): „Nyugati újságíró azt kérdi tőlem: igaz-e, hogy a székelly nem magyar? Hanem egy másik nemzetiség Romániában? Kérdem én is: *ezt a bogarat ki ültette el vajon a fülébe?* (34); *falra borsót hány vki* 'hiába beszél vkinek, nincs foganatja a szavának' (O. Nagy): „Ezt a szót különben a mindenkor elhasaltsági állapot aggatta hozzá, keserűséggel inkább, mint gúnynyal, az eszme és az eszményi között tátongó úr láttán, mit a lelkesedés oly gyakran áthidal mégis, *rengeteg borsót hányván a falra*. De minden kezdetben ott van a *borsó*; nevezzük Illyéssel napi mersznek, köznapi, percnyi couragenak” (209); *az ember bőre alól is kiszedi a pénzt vki* 'annyira kiszipolyozza, kiuzsorázza az embert, amennyire csak lehet': „Gazdáink: a méltóságos úr, a tekintetes úr, őrmester úr — . . . , tíz körömmel összekapart csekély javainkat a *bőrünk alól is kiszedik*. A *kifordított bőrünk alól*; soron a lelkünk is, amiről később szölok Kegyelmednek (14); *nem látja a fától az erdőt vki* 'belevész a részletekbe, és ezért nem látja meg a lényegét' (O. Nagy) „ez ám a művész öröme! kivált hogy — „ferde minden, mit innen képzelek” — semmi perspektíva, de *fái ellenére látni kell az erdőt*, eligazodni vakon hajlatok, mélyedések zegzugai között, a pusztá látomás labirintusában, hol — „mint görbült csőben kúszom előre” — őrizni kell mégis az Egész, amelynek sorsa ott dől el a Részben” (282); *két malomkő közt örlődik vki* 'kínos helyzetben van, mert két, egymással összeegyeztethetetlen köteleességnek kell eleget tennie' (O. Nagy): „Milyennek látja őt a marxista irodalomtörténet? Osztálykötöttségei s a felismert szükségszerűség — a polgári haladás — *malomkövei között örlődő*, útkereső reformernek (200); *lógatja az orrát vki* 'szomorkodik': „Azt gondolhattuk némelykor: vidám góbé, hogy Picassora emlékeztető arcán kacagnak a ráncok. Pedig a bizakodásban lemaradtaknak, a holnapvárásban elkancsultaknak, a tétlen topogásban lesántultaknak, a közömbösség fanatikusaiknak szóltak azok a ráncok: fiaim, *lógassatok egyebet is, ne mindig az orrotokat!*” (62); *betömi a száját vki vkinek* 'vmilyen juttatással, kül. lekenyerezéssel elhallgattat, elnémít vkit' (O. Nagy): „Másnak a vállára áthárítani nem lehet. Azt csak a föld vetheti le rólam, amely egyedül képes *betönni és elhallgattatni* az egyszer megszólalt emberi *száját*” (12); *szegre akaszt vki vmit* 'nem foglalkozik, nem törődik vele tovább': „Horváth István nem megírta, hogy ő is paraszt volt, aztán felcsapott költőnek s most papírt reggelizik? — Azt a régi világról írta. Sokáig nézett engem apám, nagy aggodalommal, majd így szólt: — *Akasz, fiam, fűzfára azt a költői hegedűt!*” (71).

Hátra van még a feketeleves 'ezután jön még csak a dolog kellemetlenebbik része': „A fajgyűlölet torkolattúze kezdetben éppoly távoli és ellenőrizhetetlen Rémm volt, akár a Vezúv vagy a hétfejű sárkány. Hogy mégse túlozzunk: a nacionalizmus változatos *feketeleveseit* annak előtte is naponta *fölkanalasztuk*. Úgyszólván az étrendünkhöz tartozott (222); *hajszálon függ vmi* 'nagyon bizonytalan a léte v. a bekövetkezése' (O. Nagy): „Illés Béla már akkor súlyos beteg volt; szíve, vérnyomása *jelezte a hajszálat*, amelyen egy idő után az életünk *múlik!*” (129).

Vajúdik a hegy, egeret szül 'nagy céció közepette jelentéktelen eredményt ér el vki': „Tomcsa Sándor újabb írással lepott meg bennünket az *Utunk* hasábjain. . . . Az akarnok bejárja a fél világot, bele próbál hallgatózni a lét titkaiba, és önnön haló porát idézné maga elé, hogy rezzenésnyi megindultságot

érezzen. Amivel másban is hasonló érzést keltene. *Vajúdása mégis csak ama hegyeké, amelyek csak egeret szültek*” (121); *a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad* ’mindkét ellentétes érdek kielégül, egyik fél sem veszít a dolgon semmit <gyakran felszólító módú igealakokkal>’ (O. Nagy): „Olyan megoldást kellett találnom, hogy *az ellenőr is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon*, különben nincs premier” (348).

Mi szél hozott ide [erre]? ’hogya kerülsz ide (ilyen váratlanul), milyen ügyben jöttél?’ „Azt kérdi Nagyságod, *mi szél merészelt engem* Kegyelmed magas színe elé *hozni*; a szerencse, mondhatnám, egy véletlenül rám esett pillantás” (12).

A homogén frazém sorok esetében a szemantikai módosítások két főbb típusáról vallanak a példák: Az egyik, amikor a szerző új alkalmi elemmel bővíti a szókapcsolatot, mint pl. *rengeteg borsót hányván a falra*. A másik pedig, amikor a frazéma sor egyik elemét más szóval helyettesíti, mint pl.: *az ellenőr is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon*.

3.2.1.2. Poligén frazéma sor: *úgy tekint vki vmire, mint pápus az ültetvényesre* ’bizalmatlanul tekint vki vmire’: „A tendencia fogalmára manapság *úgy tekintenek, mint pápus az ültetvényesre: mélységes gyanakvással* (48–9). Ebben a példában Sütő a frazéma sor jelentésére is utal.

3.2.2. Frazeológiai főnevek

3.2.2.1. Monofrazémák: *finánccláb* ’hiba, kifogás’: „A romantikus hitből ilyenformán sarjadt ki a tendencia didaktikus változata; a mindenképpen vigaszt nyújtó megoldás az új viszonyokat tükröző novella végén; *a ló-lábbá nőtt finánccláb*, a pozitív megoldást sóvárgó képzelet ráadásaként” (83); stb.

3.2.2.2. Homogén frazéma sorok: *gordiuszi csomó* ’bonyolult probléma’: „Illyés Gyula... a szociális és nemzeti igazság szavait, ..., bölcs elmével vont ki a Nagy Sándor-i türelmetlenség köréből, mondván, hogy azt a *gordiuszi csomót nem kettévágni: megoldani* kellett volna” (382), „Apollón múzsái mi végett lábatlankodnak egy nép történelmének *gordiuszi csomói körül?*” (381–2), „Aki Illyést teljességében akarja megismerni, onnan kell elindulnia övele, ahol a magyar sorsproblémák *gordiuszi csomó-sora* kezdődik” (381), „Vérző ujjakkal próbálta a *csomósor* megoldani egy Széchenyi és Kemény Zsigmond s a Bethlen Gábor nyomdokaiba visszalépő Deák Ferenc. Mikszáth *Gordiusz csomói* még inkább *elbonyolódtak*” 381); stb.

Ilyen frazéma sorok csak helyenként figyelhetők meg a műben. Vö. *Prokratesz-ágy* (15), amely megvan az ÉKSz.-ban is.

3.2.3. Frazeológiai melléknévek

3.2.3.1. Monofrazéma: *szív(kamra)repszto* ’halált okozó’: „Jól tudjuk, Nagy László: a testi törekenység, amilyen a Tied is volt, a halál ütséközelében termi gyümölcsseit; ribizketerheket viselve talán most is élnél, mert bizonyos, hogy apró aggodalmak között egyedül a Gond a *szívkamrarepszto* (185). Ezt a jelenséget mindössze egy álmonofrazéma esetében talál-
tam meg.

3.2.3.2. Homogén frazéma sor: *halált megvető bátorság* ’nagyon nagy bátorság’: „Mi ez a diogenészi magatartás? Változatos formákban és méretekben fölismerhető jelenség az életünkben, a személyes létünkben: keserű póz, kényszerű menekvés, divatos ágálás, ..., az egyszer szájba vert vélekedés következménye, *’halált megvető óvatosság’*, avagy meggondoltsággá kinevezett öncenzúra. . .” (353). Ez a példa azt a fejlődési folyamatot szemlélteti, amely-

nek folyamán egy frazémakapcsolat kiválik az eredeti sorból, és önálló képződményként rögződik meg.¹³

3.2.4. Frazeológiai határozások

3.2.4.1. Monofrazéma: *szívéből vkinek* 'névében vkinek': „[Horváth István] Szomorúságában is boldognak mondhatta magát, mert legelső szavával is, legbensőbb vallomásában is sokak nevében szólt — népének nevében, egy nemzeti kollektivitás *szívkamrájából* küldte tornyos üzeneteit” (169). Ehhez a típushoz egyetlen valódi monofrazéma tartozik.

3.2.4.2. Homogén frazémásor: *keze ügyében* 'a közelében, közel' (O. Nagy): „Jelek szerint a történetek valamilyen alkati-rokonsági alapon zúdulnak az íróra. Holtában is. A távozó élet, mintegy utolsó próbaként, kedvencének vagy megkínzottjának épp *keze* — *tolla ügyébe* eső fordulatot kínál föl” (160). A megszokott szemantikai használattól eltérő homogén frazémásor csak egy esetben fordul elő a műben.

3.2.5. Frazeológiai példák: *a fák nem nőnek az égig*: „E fogalom halatán görbeszájú vélekedést is fölszisszent a sznobéria, de látom aranyba metszett mosolyodat és fejmozdulatodat, ahogyan a magasba néztél: talpalatnyi föld felett a nagy ég kerítéstelen, *a mi fáink igenis az égig nőnek*, hogy lombjuk testvérlombokkal ölekezzenek a véges térben s a végtelen időben- (184—5); *nagy fának nagy az árnyéka* 'a kiválósággal sok gyarlóság is együtt, jár' (O. Nagy): „Nem mentség — bár igen magas helyre nyúlok példáulért — hogy Tolsztoj szélhámosnak tartotta Shakespeare-t, Shaw pedig rématolvajnak és komolytalannak Molière-t. *Nagy fának nagy az árnyéka. De más emberfia*, ha tud, *rövidítsen az árnyékán*. Én Ionescót ma már többre tartom, mint vele való ismerkedésem elején — két évtizeddel ezelőtt” (334—5).

Addig jár a korszó a kútra, míg el nem törik 'a veszélyes próbálkozásokra v. a sorozatosan elkövetett csínyekre, bűnökre előbb-utóbb ráfizet az ember' (O. Nagy): „Ő, hányszor mondtuk Tomcsa Sándornak: *addig jár a korszó a kútra, míg egyszer megszólal N. Alajos*, akkor aztán nézheti magát és egész tevékenységét!” (123); *minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll* 'l. 21. lapon': „ha igaz az, hogy *minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll*, akkor ennek a szabálynak az írásra is érvényesnek kell lennie” (397), Az aggodalomból és reménységből ki-ki hazavitte a maga részét, s lett belőle dráma, kinek-kinek *a csőre állása szerint*” (338).

Aquilla non cap a muscas 'a nagy emberek nem foglalkoznak kis dolgokkal': „A sercintés egyik lapunkra pötytyent, megkérdezhettem hát a közíró: mi erről a vélekedése? Legyintett. *Nem kapdos légy után*. Gáll Ernővel együtt a Korunk olvasói várták éppen jó néhány városban” (365).

Az idézett példák arról tanúskodnak, hogy a bonyolultabb felépítésű állandósult képződmények is átalakíthatók a stílushatás érdekében. Van közöttük olyan is, amelyik latin közmondásra vezethető vissza.

3.2.6. Szállóigék: *a gondolatok vámmmentesek* 'a gondolatok terjedését nem lehet megakadályozni': „*A gondolatok vámmmentesek!* — kiabálta Szervét. *A gondolatok nem vámmmentesek* — rázta a fejét az ellenőr. Rendben, uram, de ezt nem én mondom! Szervét Mihály mondja. Akkor pláne! (347), „Utána-néztem a dolognak, megérdeklődtem más elvtársaknál is: *a gondolatok nem vámmmentesek*. Ezt az állítást határozottan meg kell cáfolnom. De hiszen Kálvin helyben cáfolja, figyeljük csak. . .” (348).

¹³ Vö. Somhegyi: Monofrazémák II. (Nyr. 113: megjelenőben).

Cuius regio, eius lingua 'egy országon belül annak a népnek a nyelve a hivatalos, amelyiknek kezében a politikai hatalom van': „Ne feledje Kegyelmed, hogy a *cuius regio, eius religio* törvénye az idők folyamán csak részben módosult, valahogy ilyenformán: *cuius regio, eius lingua*. Ez utóbbit, amidőn a német percente pökött a gallérunk alá, vándorkomédiások szájába rejtettük, mostan pedig a Hohenzollernek fattyainak ütésközelében az álmainkba bugyoláljuk. Utcára sokadalomba, akár a védtelen gyermeket, ki nem ereszt-hetjük, de még otthon is, sárból vert falaink között, a nádfedél alatt, hacsak lehet, némaságra kényszerítjük (15–6).

Az utóbbi képződmény az 1555-ös augsburgi vallásbékének arra a pont-jára vezethető vissza, amelyből a *cuius regio, eius religio* szállóige származik. A béke szövegében azonban ez a változat még nem fordul elő, mivel csak negyven évvel később iktatják törvénybe egy lutheránus jogász megfogalmazásában.¹⁴

Ez a frazemologizmus fellelhető Szépe Györgynél is csaknem ugyanab-ban az értelemben, mint Sütő Andrásnál: „*akié az állam, azé az iskola, azé a nyelv*”.¹⁵ Mindez arra vall, hogy egyes szállóigék eredeti aktualitásuk megszűnése után is életképesek maradnak, s hasonulni tudnak újabb korok eszmei igényeihez.

4. Dolgozatomban Sütő András egyik művének sokrétű frazemologiz-musvilágát kívántam bemutatni két szempont alapján: Egyrészt azokra az állandósult képződményekre voltam tekintettel, amelyek O. Nagy gyűjte-ményéből hiányoznak. Másrészt pedig azokat tartottam szem előtt, amelyeket a szokásostól eltérő grammatikai, ill. szemantikai módosításokkal használ fel a szerző mondanivalójának képszerű közlésére.

Az előbbieket arra hívják fel a figyelmet, hogy O. Nagy gazdag anyagot felölelő, kiváló munkája nem tekinthető teljesnek, s értelmező szótárainkhoz hasonlóan kiegészítésre szorul több tekintetben is. Az utóbbiak pedig annak a megállapításnak a helyességét támasztják alá, amely szerint a nyelvi jelek állandósulásában a szemantikai kötődés a lényeges, s ez grammatikai eszkö-zökkel mindaddig módosítható, amíg a frazémák közötti eredeti jelentésviszony nem szűnik meg.

Természetesen célom volt az is, hogy betekintést nyújtsak egy olyan nyelvhasználatba, amelynek tulajdonjogára csak nyelvünk legnagyobb klasz-zikusai tarthatnak igényt.

Somhegyi Gyula

¹⁴ Dr. Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története II. Ecclesia. Bp., 1985. 62.

¹⁵ Szépe György: Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. MNy. (1985): 271.

**Lakatos Demeter,
a legkeletibb magyarság kettős kötődésű költője
(1911–1974)**

0. A néprajz és a nyelvtudomány kutatói még vitatkoznak arról, hogyan is kerültek az északi és a déli csángók (a moldvai magyarság két legősibb csoportja) mai lakóhelyükre. Benkő Loránd szerint a Belső-Erdély felől kitelepült mezőségi magyarság utódai, Gunda Béla a honfoglalóink közvetlen elődeinek tekinti őket, azaz legalább ezerszáz év óta ott lévő magyarságnak. (Vö. Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von K. Benda, Th. v. Bogyai, H. Glassl und Zs. K. Lengyel. I. kötet München 1987. 267:85.) Szabófalva a moldvai magyarok egyik igen régi telepe. Itt született 1911. november 19-én Lakatos Demeter. Yrjö Wichmann finn kutató 1906/1907-ben járt e faluban, s ő készítette el Szabófalva és környéke első (és egyben utolsó) szótárát, e vidék nyelvtani rendszerét is fölvázolta, s írott szövegeket is közölt e faluból. Kézírtas följegyzéseit a helsinki Finnugor Társaság őrzi. Már Yrjö Wichmann fölhívta a figyelmet a moldvai magyarok nyelvi veszélyeztetettségére.¹ Arra, hogyan tűnik el az indoeurópai román nyelv hatására egy-egy magyar nyelvszerkezetbeli sajátosság. Az oka akkor is, most is az anyanyelvi templomok és iskolák hiánya.

Lakatos Demetert — noha e néven írta verseit — valószínűleg Vasile Dimitru néven anyakönyvezhették (vö. Beke György: Csángó passio. Barangolások moldvai csángó-magyarok között. Sajtó alá rendezte Ara-Kovács Attila. Európa Könyvkiadó. Budapest 1988. 282), s Demeter Lászlónak hívták őt Szabófalva öregjei. Ma Szabófalván a Mitică Lăcătuș utca és sírkő őrzi emlékét.

Írt magyarul és románul verset, színdarabot, újságtudósítást. 1930–37 között saját vidéki színtársulatot alapít, mindent és mindenkit bírál, kifiguráz színdarabjaiban, úgyhogy önnön faluját is el kell hagynia.

Volt lakatos, gépkocsivezető, tudósító, színész, boltos, kiskazda, főgépész a romani cséplőgépgyárban, majd munkás ugyanott a vajgyárban. Írt magyar és írt román hazafias verseket: jellegzetesen kettős kötődésű költőnk. Életműve a jövő Európája felé mutat, de a közelmúlt keserű élményeinek hordozója,

„elmennek a harangok
minden nagypénteken
rómába mennek
oda menegetnek
s ottfelejtik a nyelvünket” —

írja Kányádi Sándor „Beke Gyuri barátomnak” című Kolozsvárt 1987. szeptember 22-én lejegyzett soraiiban (Ara-Kovács i. m. 5). Kányádi keserű sora

¹Yrjö Wichmanns Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluier Csángó-dialektes nebst Grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó-dialekt. Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. Helsinki 1936. Lakatos Demeternek a következőkben használt szövegpéldái eredeti kéziratából valók, melyet Domokos Pál Péter volt szíves rendelkezésemre bocsájtani.

az egyháztól anyanyelvében magárahagyott moldvai csángók sorsát idézi. Róma számára fontosabb volt a vallás terjesztése, mint az anyanyelv megőrzése.

Nem csupán Róma hagyta azonban hosszú ideig magára Szabófalva magyarságát, be kell őszintén vallanunk: Budapest is megfélekezett róla. Pedig a csángó költő gyermekies gyöngédséggel ragaszkodik a magyar fővároshoz, Magyarországhoz. Íme a „Nem gyönyörködhetem Benned Pest” c. verse önnön helyesírásában a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 26. kötete-ként Budapest 1986. Szerk. Hajdú Mihály és a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában (Lakatos Demeter: Csángú strófák. Válogatott versek. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta K. Lengyel Zsolt, Szabó T. Ádám és Szász Judit Anna. Bern, 1988:

Nem gyönyörködhetem benned Pest,
Ott, mikor csendben leszáll az Öst,
Csillagok magosban ragyagnak,
És a tesvérszívek dobognak.
Nem fogom élvezni a Dunát,
A hullámaknak a nótáját,
Nem fogom hallgatni sohasem,
Te maradsz eltemetett örem. (öröm/öm)
Akartam benned ínekelek,
És minden pestit megölelek,
A vágyam álamnak maradott,
És reményem is elszakadott.
Mért szabad világba nem élünk,
Amerre hí a vágy, nem menünk,
Mit akarsz, nem lehet csinálni,
Hul parancsolnak, ott kell élni.

(A magyar helyesíráshoz igazított változata)

Nem gjönörködhetöm bened Pest

Nem gjönörködhetem bened Pest
Ot mihar csenben le szál az öst
csilagak mogosban rogjagnak
és a tesver szívek, dobognak;
Nem fogom élveznj a Dunát!
a hulámaknak a notáiot!
nem fogom holgotni, soha sem
te moroc, el temetet őrem:
Akartam, bened ínekelek!
és minden pestit megölelek.
a vágjam, álamnak marodot
... a reminem is, el szakodot:
Mért szabad világba nem élünk
a mere hi a vágj, nem menünk
mit akarsz, nem lehet csinálnj
hul poroncsolnak, ot kel elnj.
(Eredeti kézirat indigós másolata)

A következőkben összefoglalom azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyekről már Yrjö Wichmann finn nyelv tudós ír, s amelyek Lakatos Demeter költeményeinek és prózai szövegeinek jellemzői. Számunkra azért különösen tanulságosak e nyelvi és helyesírási sajátosságok, mert itt, a Kárpát-medence kellős közepén is megfigyelhető nem egy olyan jelenség (idegen szavak, szó szerkezetek elburjánzása, a hosszú—rövid ellentétpár elhanyagolása, a köznyelvitől eltérő toldalékolási mód), amelyek egy része a magyar nyelv rendszérében földcsuszamlást okozhat, s egész gondolkodásmódunk, nyelvi hovatartozásunk megváltozásához vezethet. Íme Lakatos Demeter nyelve Yrjö Wichmann 1907-es följegyzéseinek tükrében:

1. A hosszú magán- és mássalhangzók mind a századforduló, mind pedig Lakatos Demeter szövegeiben jórészt vagy nincsenek meg, vagy hibásan jelölve vannak meg. 1907: *Lég élűb* 'legelőbb', *semít* 'semmit', *Bacurul* 'Bákóról', *ném* 'nem', *Nalunk* 'Nálunk', *éss* 'és', *őzökből* 'azokból'. Lakatos: *leny* 'lenni', *jol* 'jól', *csilag* 'csillag', *szeb* 'szebb', *roszab* 'rosszabb', *születem* 'születtem'. E sajátosságot a fent idézett berni Lakatos Demeter-kötet azért sem érzékeltetheti, mert hasonló jelenségekkel szinte mindenütt találkozunk, ahol a magyar erős idegen nyelvi hatás alá kerül — keleten és nyugaton egyaránt.

2. A szavainkhoz illeszkedő toldalékolás módjában, a *-ban/-ben* és a *tszor/tszer/tször* típusú magas és mély, valamint a mély/maga-illabiális/magaslabiális toldalékolási módban Lakatos Demeter szövegeiben zavarok észlelhetők. Ez is olyan nyelvi hiba, amelyik részben az ilyen jellegű végződést nem ismerő indoeurópai nyelvek hatása folytán keletkezik, s amelyiket nem népszerűsít Lakatos Demeter válogatott verseinek svájci kiadványa. Ezeket a csángó sajátosságokat — egyben Lakatos Demeteréit is — átírtuk.

3. Van azonban több olyan régiesség Lakatos Demeter írásaiban, amelyeket meghagytunk, mert nem zavaróak. A *napval*, *hírvel* típusú nem hasonult nyelvi formákról van szó. Olyan erős ez a sajátosság, hogy még az újabb keletű magyar szavak is így toldalékolódnak: *Orionval*, *vonatval*. Az utóbbi szó jelentkezése különben azért is érdekes Lakatos Demeter költeményeiben, mert a moldvai csángó magyarok jórészt román kölcsönszóval, a *trén* 'vonat' kifejezéssel jelölik meg e fogalmat. Lakatos Demeter valószínűleg tudatosan használt újabb, nyelvújítás kora utáni magyar szavakat, ha nem is mindig helyesen.

4. Számos moldvai román kölcsönszó,² sőt egész kölcsönmondattöredék is van Lakatos Demeter szövegeiben. A legszembeszökőbb „Önélet rajz”-ában (Ifj. Domokos Pál Péter: Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek. MNy. 54 (1958.): 569—71) az a mondat, melyben minden átmenet nélkül egyszerűen magyarból románba vált át: „(.) Onnat 1952-ben *ministrum m-a numit mecanic sef* a románi új vajgyárba (.)” E mondat tizenegy szavából öt román: '(a) minisztérium kinevezett (engem) főgépésszé.' A vegyes nyelvűségnek olyan foka ez, amelyik — ha gyakran jelentkezik — a nyelvvesztés

² Vö. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest 1972.

irányába mutat. Ez nem csupán moldvai csángóknál figyelhető meg, hanem bármelyik nyugati vagy keleti idegen nyelvi környezetbe szakadt beszélőnél is, aki nem ápolja tudatosan anyanyelvét.

Több száz román kölcösnszó jelentkezik Lakatos Demeter szövegeiben. E szavak jórészt főnevek, ritkábban melléknevek és igék. Az igeképző azonban -z vagy -l, azaz magyar alkotóelem. Nem ritka ez a jelenség a Kárpátoktól nyugatra sem: *lájstol* 'teljesít', *sprintel* 'fut', *sportol* 'testét edzi', *buszoz(ik)* és így tovább. Lakatos Demeternél viszonylag kevés az idegen eredetű szó. Íme néhány: *bisuszszkoz* 'korbácsol, ostoroz', *boer* 'bojár, főnemes', *colektiv* 'tétesz', *kolectiv* [így, vegyes magyar–román helyesírási jegyeket keverve], *difuzor* 'vezetékes rádió', *fota* 'szoknya', *fundumban* 'fenekemben', *girlis* 'kémény', *korgyka* 'pálinka', *pui* 'kukorica', *razbel* 'háború', *televizor* 'tévé', *televiziú* (így) 'tévé', *utemiszt* 'KISZ-', vagy egykori regionális szóhasználatban IMSz-tag, az ifjúsági szervezet tagja'.

5. Nyelvjárási sajátosságok egész sora található Lakatos Demeter írásai-ban. Ezek kiterjednek a szavak hangalakjára, a toldalékolási módra, a ragozá-si rendszerre, a szóalakokra és jelentésükre, a mondat szerkesztésre. Csupán vázlat szerűen szólunk itt Lakatos Demeter néhány olyan nyelvjárási sajátos-ságáról, amely igen jellemző egyben Szabófalva lakosainak szavajárására is.

5.1 Az erősfokú sz-elés: azaz az s hangok helyett szinte törvényszerűleg sz jelentkezik: *szeghit* 'segít', *maszt* 'most', *szenki* 'senki', *szemít* 'semmit', *szebesziul* 'sebesül', *szaha* 'soha', *tejfelesz* 'tejfeles', *masznak* 'másnak', *filesz* 'füles'. E jelenséget szövegközléseinkben csupán részben vehettük tekintetbe, hiszen ha egy-egy verssorban több sz-elő változat is szerepel, azaz a Román-vásár (*Roman*) körüli északi csángó nyelvjárási sajátosság eluralkodik a szö-vegen, a sorok magyar olvasó számára érthetatlenné (vagy igen nehezen érthe-tővé) válnak. Különben is, ma már két kezünkön megszámlálhatjuk az sz-elő moldvai csángó-magyar falvak számát.³

5.2. Egy másik igen jellemző északi csángó nyelvjárási sajátosság Laka-tos Demeter írásai-ban a régi erdélyi magyar nyelvjárásokra — s a mai mező-ségi magyar beszédre is — jellemző a-zás:⁴ *vagyak* 'vagyok', *cukar* 'cukor', *táncalni* 'táncolni', *jol lakam* 'jól lakom', *áldamas* 'áldomás', *talú* 'tollú', *mikar* 'mikor', *kapuhaz* 'kapuhoz'. Ha felütjük az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első kötetét, 1699-től a Torda-Aranyos megyei Gerendlónáról van *aldamassal* adatunk, 1714-ből az udvarhelyszéki Szovátáról: *Itanak az Aldamastol*, mondat-töredék, 1753-ból pedig Torockóról szintén *áldamással*.⁵

5.3. Lakatos Demeternél nagyfokú az i-zés. Elsősorban az é és az e hangok helyett ír i-t. Nem ritka jelenség ez, hiszen a magyar nyelvterület egymástól távolieső részein különböző erősséggel jelentkezik. *Szép* szavunk például a Kisalföldön, a Rábaközben, a Pozsony környéki magyar falvakban, a Csallóközben, a Tisza bal partján Tokajtól délre a Körösök torkolatáig, a Szamosháton, Kalotaszegen és a Mezőség, azaz Belső-Erdély jórészen *szip*

³ Müncheni Kódex (1466). A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Budapest 1985. 344.

⁴ Vö. Bura László: A moldvai csángó nyelvjárás a-zása. Budapest, 1986.

⁵ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, 1976. 215.

vagy *szíp*. Lakatos Demter egyetlen versében a következő *i-ző* nyelvi alakokkal találkozunk: *tighed* 'téged', *Tiid* 'tiéd', *szíp* 'szép', *szigen* 'szégyen', *Pinzet* 'pénzet', *Khíbzem* 'képezem', *mig* 'még', *szigeled* 'szégyeled', *csurdi* 'pucér, csurdé'.⁶

5.4. Szembeszökő nyelvjárásiasság Lakatos Demeternél az *ü* erős megterheltsége. Egyrészt a rövid *ö* és a hosszú *ó* helyett ír *ü*-t: *ü* 'ő', *ük* 'ők', *üt* 'öt', *ültezik* 'öltözik', *kültü* 'költő'. Másrészt az *i* helyett is *ü*-t ír: *üdü* 'idő', *üsmérem* 'ismerem', *szüve* 'szíve', *üsméretlen* 'ismeretlen', *szüvem* 'szívem', *künd* 'kint', *Mük* 'mi'. Jellemzően sajátosság ez a szabófalviak magyar beszédében. Szórványosan előfordul az *ü*: *i/ö/e* megfelelés a déli és a dunántúli nyelvjárásokban, legerősebb a nyugati végeken és a Székelyföldön. Felsőőrött (Oberwart, Burgenland) például ilyen nyelvi alakokkal találkozunk: *lütt* 'lett/lött', *dzsünek* 'jönnek/gyúnek'.⁷ Lakatos Demeternél is van *lüt* 'lett', de a várható *jünek* már *jönek* ~ *jőnek*, azaz részben magyar köznyelvi forma. Az *ü* erősebb megterheltsége a nyugati/burgenlandi és a keleti/székelyföldi magyarság nyelvjárásaival mutat hasonlóságot.⁸

5.5 Szinte-szinte a kisgyermek nyelvi fejlődésére emlékeztet Lakatos Demeter azon szavainak írásképe, amelyek a magyar köznyelvben *cs*-vel kezdődnek. Költőnk ismeri a *cs* betűt, használja is: *csángó*, *császár*, *csep* 'csepp', *csilag* 'csillag', *csinál*, *csoda*, *csókor* 'csokor', *csurdi* 'csurdé, pucér' szavainkat részben a magyar helyesírás szabályai szerint írja le (hogy így is ejtette, az már nem biztos). Legalább annyiszor van azonban *s* hangjel a magyar *cs* helyén. Íme néhány példa: *sak* 'csak', *sának* 'csinálnak', *saniak* 'csinálják', *busura* 'búcsúra', *sarguba* 'csorgóba', *sepesket* 'cseppecskét', *silagalk* 'csillagok', *soak* 'csak', *sudalok* 'csudálok', *sukalni* 'csókolni'. Ez az „elírás” sem lehet véletlen, ahogyan a *gy* helyén ritkábban *dzs* sem az: *dzsérmek* 'gyermek', *dzsirend* 'gyéren', *dzsir* 'gyér'. Az utóbbi jelenséghez igen hasonló a burgenlandi magyarok nyelvében a *hodzs* 'hogy', *dzsünek* 'gyúnek, jönnek'.⁹ A keleti és a nyugati végeken szembeszökőek a hasonlóságok.¹⁰

5.6. A Halotti Beszéd és a korai magyar kódexek, a Müncheni Kódexben megmaradt első magyar Miatyánk nyelvvel köti össze Lakatos Demeter írásait egy erősen régies vonás: a határozott és a határozatlan névelő — az *a*, *az* és az *egy* — gyakori hiánya. Nézzük csak meg az első magyar Miatyánk szövegét: „Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratod, miként mennyen es azonként földön. Mi testi kenyerünk felett való kenyeret adjad münékünk ma. És bocsássad münékünk művétetönket, miként es mű bocsátonk nekünk vétetteknek. És ne vigy münket késértetbe, de szabadoh münket gonosztól. Ámen.”¹¹ Nézzük csak meg Laka-

⁶ Aszt, mondiak! In: Lakatos Demeter: Csángó strófák. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 26. Szerkeszti Hajdú Mihály. Budapest 1986. 44–5.

⁷ Vö. Imre Samu: Felsőőri tájszótár. Budapest, 1973.

⁸ Loránd Benkő—Ádám T. Szabó: Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. Ungarn-Jahrbuch 14 (1986). 207–24.

⁹ Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Budapest, 1971. 71.

¹⁰ Juhász László: Burgenland. München, 1982. 38–9.

¹¹ Müncheni Kódex 28. E kérdésre először Décsy Gyula hívta föl figyelmünket, vö.: Der älteste ungarische Text des Vatarunsers In: Festschrift für Dimitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. Dietrich Gerhardt, Wiktor Weintraub és Hans-Jürgen zum Winkel kiadásában. München, 1966. 155–61.

tos Demeter Önéletrajzát, valamint verseinek szövegét: mindkettőben jóval ritkább az *a*, az és az *egy* használata, mint a mai magyar köznyelvben. Valószínűleg e tekintetben többszáz éves nyelvi múltunk egyik jegyét őrzi a szabófalvi költő, hiszen az erősen hagyományőrző távoli rokon nyelvünkben, a finnben, még ma sem ismert az *a/az*-nak megfelelő határozott névelő. Lakatos Demeter e sora: „Bezzeg rossz lett mai világ igazánd!¹², a Kárpátoktól nyugatra mindenütt így hangzik: „Bezzeg rossz lett a mai világ igazán”.

5.7. Külön tanulmányra való munka lenne Lakatos Demeter helyesírásának elemzése. Egy nyelvvel, egy helyesírási rendszerrel azonban ez esetben nem boldogulunk, hiszen a költő román iskolai alapokon építette ki magyar nyelvjárási sajátosságokat tükröző helyesírási rendszerét úgy, hogy a Halotti Beszéd, a régi magyar irodalom, különböző bibliafordításainak helyesírása és természetszerűleg a 30-as évek óta érvényes — legalább három nagyobb — helyesírási reform hatott rá. A mai magyar helyesírási szabályzattól leginkább a szókezdő *j* jelölésében tér el Lakatos Demeter. A keleti szláv felé mutató román helyesírási rendszer uralja szóképeit: *iár* 'jár', *iácotom* 'játsoztam', *elent* 'jelent', *el* 'jel', *eár* 'jár', *eghene fa* 'jegenyefa', *iul* 'jól', *iutul* 'jótól', *iöt* 'jött'. Nem román helyesírási hatás viszont az *i* betűnk *y*-nal való jelölése. Ez tudatos régieskedés. Az évszázadokkal korábbi íráskép felelevenítése felemás, egy-egy szövegen belül is ingadozik: „El fogom küldny (küldeni) maganak, minel hamarabb lehet”.¹³ Akárcsak a Mohács körüli magyar nyelvű szövegekben, a 16. század folyamán, amikor a hitújítás szellemében a katolikus és a protestáns jelölési rendszerkülönbségei férnek meg egymás mellett, itt is több helyesírási sajátosság található egy szövegen belül.

5.8. Régen elfelejtett — vagy meg sem tanult — szavaink, nyelvi fordulataink elevenednek föl Lakatos Demeter költeményeiben. A székely *sérík* 'fáj', amelyik *sérül* szavunk rokonságához tartozik, itt sz-elő *szérik* 'fáj' nyelvjárási változatban él tovább. A *felhő* 'felhő' mellett és a *felleg* helyett költőnk használja a *humály* 'felhő, felleg' szót is, mely végső soron *homály* köznyelvi szavunk alakváltozata. Igen kifejező az is, ahogyan a közvetlen magyar nyelvi környezettől évszázadok óta elszakadt moldvai északi csángók kifejlesztik egy-egy olyan fogalomra saját szavukat, melyre a magyarságnak ma már csupán szláv, román vagy német kölcsönzó áll rendelkezésére. Így a *szültü* végső soron a *sivölt* ~ *süvölt* szavunk eredetbéli rokona. Jelentése 'furulya'. Használati köre, gyakorisága oly nagy, hogy van *szültül* 'furulyál' és *szültülget* 'furulyálgat' ige is. Ez sem véletlen: a moldvai csángó-magyarok ősi népi hangszerének nem véletlenül van magyar neve, hiszen a mai elterjedtebb *furulya* szavunk szófejtő szótárunk szerint csupán 1647-ből adatolható.¹⁴ E szó Erdélyben jelentkező vándorszó, legutolsó átadója a román nyelv, míg a *fujera*, *furoja* nyelvjárási változatai a szlovákból kerültek hozzánk.

6. Így arra is tanít bennünket a román nyelvi környezetbe sodródott maroknyi moldvai csángó-magyarság, hogy lehet önerőből hangutánzó szavak

¹² Csak az jó. In: Lakatos Demeter: Csángó strófák. Bern 1988. 117—8.

¹³ Kedves Bartis testvér. In: Lakatos Demeter: Csángó strófák Budapest, 1986. 158.

¹⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest 1967. 991—2. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *egi frulliaja* adata Marosvásárhelyről is csupán három évvel korábbi, IV. Bukarest/Kolozsvár 1984. 431.

felelevenítése révén új nyelvi építőköveket alkotni. A nemzeti megmaradás egyik alappillére a nyelv: a tiszta, idegen szavaktól mentes anyanyelv. A nyelvjárási jelenségek kevésbé veszélyeztetik a nemzeti nyelvet, mint a túlzott nyelvi kölcsönhatás, amely olyan méreteket is ölthet, hogy a közlés, a társalgás, a gondolatok kicserélése két magyar között megnehezedik vagy lehetetlenné válik.

Lakatos Demeter versei esetében azonban még nem beszélhetünk mindent elsodró anyanyelvi fölcuszámlásról. Magyar szövegei érthetőek és élvezhetőek, mélyen a moldvai magyarok tájszemléletébe illenek, s Tinódi Lantos Sebestyén, Arany János és Petőfi Sándor ritmusa visszhangzik soraiban. Egyik igen értékes — megkésett tájromantikától sem mentes — költeménye a svájci Lakatos-kiadványban először jelentkező Szabó János. A falu alapítását, a szájhagyomány útján átöröklődött előtörténetét mondja el:

Szabó Jánosnak a hírit
Történelem nem üszméri,
Remélem, hogy minden magyar
Moszt megtudja, ki eléri.

Legnagyobb és legszebb falu,
Melyik a nevit viseli. (Szabófalva)
Szabó János emlékére
De a krónika nem említi.

Nem vult császár, nem vult király,
MagyareMBER egy darab vult,
Reszketett a föld, hul lípett,
Úgy hallottam a vénektől.

El kell jűjjon az az üdő,
Ilyen embert megdícsírni,
És az élet nagy könyvibe
Arany betűvel beírni.

Vót a csángók vezetője
A szíp Moldva tájain,
Szarkantyús sarut ű viselt
Télbe-nyárba lábain.

Egyelőre a mi falunk
A neveit büszkén viseli,
Szabófalván minden buba
(kisgyerek)
Száz bő évek után nevezi.

Felcsavart nagy bajuszakval
Fejír luván mindig járt,
Ű vult csángók kapitánya,
Szabó János, míg meghalt.

Annak fog fennmaradni mindig,
Akármi világon lesz,
Szabó Jánosnak a neve
A csángó vidékről nem vesz.

Kerestessük meg a lűtűn, (lejtőn)
Elsű csoport betelepült,
Fele Hegyen, fele Banyhán,
A régi falu ott feküdt.

Ötszáz esztendő nem játék,
Műk megőrizzük a nevit,
Szabad szívünkbe bennünk marad
Mai napig a magyar hit.

Szabó János helyrehozta,
szűk-szűk (sík-sík) helyre kellett
menni.
Hul épített egy szíp falut,
Tudja, ki járt errefelé.

Zavaros századok folyamán
Szabófalva büszkén áll,
Itt Moldova szívében
Mint egy gyönyörű virágszál.

7. Végezetül — ha már megígértem — szólnom kell Lakatos Demeter román verseiről. Ezek tematikájukban és stílusukban a mai román szellemi hagyományokhoz kapcsolódnak. Ezekben is érezhető a táj, az ember, az ország szeretete, de ezek éppúgy íródhattak volna Észak-Koreában vagy Albániában, mint Romániában. Kányádi Sándort idézve Beke György fölhívja figyelmün-

ket arra, hogy „Lakatos Demeter román rigmusai gyenge utánérzések, pontosabban átélés nélküli gondolatok, érzelmek áradása rímek kényszerében, megverselt napi időszerűség, mondjuk a faliújságok szintjén” (Ara-Kovács i. m. 282). A svájci Lakatos Demeter-kötet fénymásolatban le is hoz egy ilyen verset (*Patria mea* [Hazám]), amely a szocializmus virágairól, az agóniából újraéledő drága pártról és arról énekel, hogy a szocializmus hősei egyre tündöklőbben világolnak. A Vasile Dumitru kolektivista (tsz-tag) néven közölt rigmusok kétségtelen erőltetett optimizmust árasztanak. A halál közelségét érző Lakatos Demeterre azonban nem ez, hanem az Isten felé közeledő ember gondoljai jellemzőek. Íme *Nem* című — ars poétikának is tekinthető — költeménye a korábbi és az új világ harcának, a hagyomány és a hagyományrombolás harcának kitűnő érzékeltetése:

Nem *abajagok* szenkinék,
(panaszodom)
az lenne biztos hasztalon.
Rombolíkaimat bánják (L. D.
tréfásan így nevezi verseit)
det lássák máma az asztalon (amikor)

Nem tudam, milyen *piszlénynek*
(csirkének)
Milyen a bűze megsütve,
elmaradtam *plozsmagval*, (tojató,
záptojással)
fene vagy Isten megevé.

Nem rívak, valamin *szerik* (sérík,
sérül, fáj)
det érzem, hogy valaki vág.
Azt tanultam öregektől:
a túrisz a menyország!

Sokszor írok boldogságrul,
de itt már csak a kezem ír,
szívemet nem lássa szenki,
ma bezzeg sokszor nagyon sír.

Lakatos Demeter alias Vasile Dumitru, alias Demeter László szabófalvi bárdot korunk kettősen félnyelvű emberének tartom: magyarul helytelenül ír, de jól, emberileg mélyen gondolkodik és érez, román verseinek, színdarabjainak és prózájának összefogó elemzésével még adós az irodalomtudomány, s addig nem merek még ítéletet mondani szövegei fölött, ameddig jobban meg nem ismerem, de eddigi ismereteim szerint ezek — noha nyelvileg, helyesírássilag érthetően a magyar szövegeknél helyesebbek -- igen gyakran éppen a gondolatiság hiányzik belőlük. Elhamarkodott lenne azonban eddigi ismereteim alapján véglegesen döntenem magyar és román írásait illetően, hiszen a közös európai ház, az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő európai hazában a kettős kötődésű és több nemzetben, gondolatvilágban, világnézetben gondolkodó költőnek is helye van. Lehet majd valaki jó magyar és jó román egy személyben. Legalábbis nem szabad föladnunk a reményt ebben.

Szabó T. Ádám

Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc *Por* című regényében

„Na de félre a nyelvörkődéssel: egy szótáriró csak rögzíti a nyelvi jelenségeket, és nem véleményezi.” (II/26.)

1. Temesi Ferenc a fiatal magyar prózaíró nemzedékhez tartozik. Bár még meg szerepel a *Fiatal magyar prózaírók* (1965–1978) tanulmánygyűjteményben (szerk.: Kulin Ferenc. Bp., 1980.). Pomogáts Béla is éppen csak említést tesz az 1949-ben született íróról (Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Bp., 1982. 549). Temesi Ferenc első kötetben megjelent írása az 1976-os *Körkép*-antológiában található. 1977-ben önálló kötettel jelentkezett (*Látom, nekem kell lemennem*. Bp.). 1983-tól különböző folyóiratokban (*Élet és Irodalom*, *Tisztáj*, *Új Írás* stb.) tette közzé *Por* című szótárregényének egyes fejezeteit, majd 1986-ban fölbukkant a *Por* első kötete (Első kötet, A–K. Magvető Kiadó, Bp.), amelyet 1987 elején követett a második rész (Második kötet, L–Zs. Magvető Kiadó, Bp.). Mindkét kötet borítóján egy-egy festmény díszleg. Az első kötetten Zoltánfy István Kocsma, a másodikon Ajtó című festménye látható.

Mint egy interjúból megtudtuk, Temesi a *Port* 38 és fél hónapig írta napi robotban (Eszéki Erzsébet: „Írni jobban szeretek, mint inni.” Beszélgetés Temesi Ferencsel. *Magyar Nemzet*, 1987. január 17.). A *Por* megjelenését a mai magyar irodalom fontos eseményének tartjuk. Olyan esztendőben jelent meg, amikor három „fiatal írónk” — akik körülbelül azonos időben születtek, pályájuk indulása ugyanarra az időszakra esik — egyidejűleg tett le az asztalra egy-egy nagyregényt. Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba (Magvető Kiadó, Bp., 1986.) és Nádas Péter Emlékiratok könyve (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986.) című munkájára gondolok elsősorban. S ezek mellé csatlakozik Temesi Ferenc szótárregénye is. Megszülettek volna a nyolcvans évek derekán az első, régóta várt mai magyar nagyregények? A *Por* első kiadását hamar elkapkodták, a második kötethez jószerével csak pult alól lehetett hozzájutni. A televízió Nyitott könyv című műsora 1988 elején mutatványt közölt a műből. Mi lehet ennek a régen nem tapasztalt irodalmi sikernek az oka? A nyelvésznek is lehet ehhez mondanivalója.

2. A *Por* természetesen először a formájával kelt föltűnést. A szótárregény műfajának irodalmunkban nem találni előzményét. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a világirodalomban ne történtek volna hasonló próbálkozások. Két művet is találtam, de ezek közül csak az első lehetne „előzménynek”, ötletadónak tekinthető. Edgar Lee Masters 1915-ben írta a *Spoon River Anthology*-t, amelynek Gergely Ágnes fordította magyar változata 1970-ben jelent meg (A *Spoon River*-i holtak. Európa Könyvkiadó, Bp.). Gergely Ágnes utószavában ezt írja Edgar Lee Mastersről: „Célja . . . az volt, hogy 'Isteni színjátékot' írjon egy középnyugat-amerikai kisváros lakóinak életéből” (i. m. 104). A mű egyébként az amerikai vidéki mikrokozmosz képe: „A vidék lázadása, 'Spoon River-ország' lázadása; s az ország itt — nyelvileg, persze, nem pedig métereiben (valószínűleg méreteiben, B. G.) — úgy értendő, mintha mi Somogyországot emlegetünk. A 'Spoon River', ez a remek fantáziával kitalált városnév, amely ha lefordítom, kanál-folyót jelent: unalmast

és mozgalmast egyszerre — fogalommá lett Amerikában. Azoknak a középnyugati kisvárosoknak a jelképévé, amelyekben Masters nevelkedett, s amelyek az ő révén kerültek egy fontos irodalmi korszak, a 'chicagói reneszánsz' vonzáskörébe" (i. m. 103). A verseskötetben a Spoon River-i temető halottai szólalnak meg, s fölidézik — egymásra reflektálva — életútjukat, eseményeiket, s mintegy mozaikból összeáll sorsuk, jellemük. Fiktív, de „beszélő” helynév, vidékiség, állóvíz és mozgalmasság, kisvárosi monográfia, egymásra reflektáló életutak . . . — mind-mind olyan motívumok, amelyek Temesinél is megtalálhatók.

A másik hasonló mű Milorad Pavić *Kazár* szótára (alcíme: Százezer szavas lexikonregény. Újvidék, 1987., első, eredeti kiadása: Hazarski Rečnik. Beograd, 1984.). Erről a „nyitott” könyvről ekképp ír szerzője: „Lezáratlan könyv; ha letettük, hozzá is lehet írni . . . Címzavai vannak, konkordanciája és utalásai, akár a szent könyveknek vagy a keresztretjvényeknek . . . Ekként az olvasó úgy használhatja a könyvet, ahogyan a legmegfelelőbbnek találja. Egyesek majd, akár bármelyik más lexikonban, azt a szót vagy nevet fogják benne keresni, amely adott pillanatban érdekli őket, mások viszont olvasmányuk veszik ezt a könyvet, amelyet teljes egészében, elejétől végéig egyhuzamban kell elolvasni, hogy teljes képet nyerjenek a kazár kérdésről és a vele összefüggő személyiségekről, dolgokról és eseményekről” (i. m. XV—XVI). A szerző tanácsai akár Temesi művére is vonatkozhatnak, ezért is tekinthetjük a két művet tipológiailag hasonlóknak. Pavić munkája azonban párhuzamosan készült Temesivel, ezért előzménynek aligha tekinthető.

A *Port* mindezek alapján akár előzmények nélkülinek is fölfoghatjuk. Ebben persze nem lehetünk egészen biztosak, abban azonban igen, hogy a mű mindenképpen utánozhatatlan. Sem Temesinél, sem pedig más írónál aligha képzelhető el e formának, műfajnak a folytatása.

A szótárforma (mások szerint lexikonszerűség) egy tudományos műfajnak, szakszövegnek a szépirodalomba való átemelése. A mai magyar irodalomban sok hasonló próbálkozásnak lehettünk már tanúi. A kortárs Esterházy Péter például nagy előszeretettel minősíti munkáit maga alkotta műfajjelnevezésekkel. A Termelési regény alcíme: *kisszregény*, több más művét „bevezetés a szépirodalomba” megjelöléssel illette, legutóbbi munkáját, A kitömött hattyút pedig egyszerűen „írások” névvel látta el. A Termelési regényben már találkozunk a tudományos munkákra jellemző előre- és hátrautalásokkal, amelyeket jegyzetszámokkal oldott meg. A jegyzetek a kötet végén gyakorlatilag három újabb kisregényt alkotnak. A rózsaszín (mások, például Kenyeres Zoltán szerint: püspöklila) kötethez éppen ezért két könyvjelzőt is mellékeltek — az olvasó segítésére. (A könyv mindezek ellenére lineárisan olvasható a leginkább.) A Bevezetés a szépirodalomba című kötet végén terjedelmes lista található, hogy mely szerzőktől vannak szó szerinti és torzított idézetek a szövegekben. Márton László Menedék című könyvének végén (Magvető Kiadó, 1982.) — műfaja: „Beszély” — ugyancsak található ajánlott irodalom, mégpedig a *szív*-vel kapcsolatos munkákból. A mai magyar prózára tehát kimutatható hatással vannak a tudományos prózai művek formai sajátosságai; s ha figyelembe vesszük, hogy könyvkiadásunknak jóval nagyobb részét alkotják a tudományos, ismeretterjesztő, tehát szakmai jellegű könyvek, akkor talán nem is csodálkozhatunk ezen a hatáson.

Temesi Ferenc szótárregényének szótársajátosságai a következők: az ábécérend (a magyar ábécé valamennyi betűje), a két kötetre tagolt mon-

danivaló (A—K) és (L—Zs), a kiemelt, vastagon szedett címszavak (pl. segít, Segítő Boldogasszony), a címszóra és a más címszavakra történő utalások. A tudományos próza formái sajátosságára emlékeztetnek a kurziválások, az egyes címszavakon belüli csoportosítások (1., 2., 3.), a különböző külső, másodlagos szövegek megléte. Az *abajgat*-tól a *zsoltár*-ig 666 szócikket találunk. Az egyes szócikkek a különböző betűknél szabályosan, terv szerint oszlanak meg. Ezt mutatja következő táblázatunk is:

Első kötet	Második kötet
A = 40	L = 25
B = 30	Ly = 1
C = 10	M = 40
Cs = 20	N = 20
D = 20	Ny = 10
Dzs = 3	O, Ó = 20
F, É = 40	Ö, Ő = 20
F = 30	P = 25
G = 20	R = 20
Gy = 10	S = 20
H = 30	Sz = 30
I, Í = 20	T = 30
J = 10	Ty = 1
K = 60	U, Ű = 10
	Ü, Ū = 10
	V = 20
	W = 1
	Z = 10
	Zs = 10

Összesen: 343 címszó

Összesen: 323 címszó

A két kötetben együtt található összes címszó száma: 666.

Az első kötetben 471, a másodikban 639 oldal van, s a fenti statisztikára rápillantva azt jelzi, hogy a második kötetben növekedett a szócikkek terjedelme, az író mesélőkedve.

Már a szócikkek számából, megoszlásából is látható, hogy Temesi rendkívüli tudatossággal, pontossággal építette föl művét. A 666-os misztikus szám, amelyre a második kötet *nagylemez* című fejezetében utal: „Szótáríró viszont, akit erős vonzalom vonszol mindenhez, ami poros vagy porló, hajlamos arra, hogy a Szótárt egy — divatjamúlt — nagyon nagylemezként (sic!) képzelje el, amelyen a 666 szám szerepel. Hogy miért pont ennyi? Hát mert ez osztható 3-mal, ami a számmisztikában a tökéletesség jegye. Megvan benne ugyanis az 1, az egyedülvalóság (Isten), és a 2, a másik (ember). Hogy a Szentháromságról már ne is szóljunk. (Ha valaki azt mondaná, hogy a Sátán jegye, ossza el kettővel: csupa hármast kap.)” (II/121.) Talán nem véletlen, hogy a mű a *hat* szóval fejeződik be.

3. Ekkora tudatosság és megszerkesztettség természetesen még nem föltétlenül erénye egy műnek. Rögtön föl is vehető a gondolat: a matematikai kiszámítottság, a sokféle utalás, a nem szépirodalmi szövegek átvétele, a kizökentések nem válnak-e a mondanivaló és a katarzis rovására?

A kiszámítottság és megtervezettség a mondanivaló szintjén is kimutatható. Temesi Ferenc regénye éppen 140 évet ível át 1110 oldalon. A kezdőpont 1833. szeptember 3., a befejezés időpontja pedig 1973. június 30., amikor

a főszereplőt Porlódról stopposként eljőve halálos baleset éri. A 140 évben 6 nemzedék (ismét 6!) életét rajzolja meg az író: Kispéter Lőrinc szépapától az ük-, déd-, nagyapákon, a szülőkön keresztül saját fiatalságának porlódi éveitig.

A két kötet szótárcikkekre (címszavakra), „fejezetekre” szabdaltsággal hatalmas mennyiségű élmény- és lexikográfiai anyagának szigorú szerkesztettségét az is mutatja, hogy legalább három történetfüzér, „regény” húzódik meg lapjain, s ezeken belül a történetek egy része kronologikus rendbe illeszthető.

Létezik először is a v á r o s r e g é n y. A címből következő helyszín *Porlód*. Némiképpen rimel Eötvös József *Porvár*-ával, található benne párhuzam Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* világával (I/460), a *Porlód* névnek eredője lehet Babits kifejezése (*Porváros-lét* — Szegedet nevezte így), s Kosztolányi Dezső Alföldi por című írása ugyanúgy (ebből néhány mondatot Temesi mottó gyanánt a mű elejére emelt). Porlód természetesen sokszorozottan „beszélő név”: „Ha a beszélő név az irodalmi személynévadásnak primitívebb módja is, a helynévadásnak ez a típusa magasrendű művészi eszköz” (J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 180).

Porlód (Szeged) várostörténete képezi tehát a történeti hátteret, amelynek főbb csomópontjai az utóbbi másfél évszázad jelentős eseményei: a reformkor, 1848/49, az önkényuralom, a kiegyezés, az 1879-i nagy tiszai árvíz, a millennium, az I. világháború, a forradalom, a Horthy-rendszer, a felszabadulás, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, 1956 és a jelenkor. A várostörténetben említés esik a város valamennyi nevezetes egyéniségéről. Rendszerint eredeti néven szerepelnek a hírességek, de a jelen felé közeledve egyre több az eltorzított (de rekonstruálható), illetve a fiktív (olykor beszélő) személynév. Érdekes filológiai feladat lehet — néha egészen egyszerű, néha rendkívül nehéznek tűnő — e nevek „visszafordítása”. Csukonyi Fausztin, a porlódi újságíró és költő alakja valószínűleg több személynévből van „összegegyűrva”. Jellegzetes képviselője a porlódi nyelvi regionalizmusnak, a hetvenes években az egyetemen „költői szótárát” állítják össze. Kínálkozna az egybevetethetőség lehetősége a Juhász Gyula-szótárral, de ezt a Csukonyi-kép aligha támasztja alá teljes értékűen.

A második regénytípus: a c s a l á d r e g é n y. Hat nemzedék élete, sorsa, megpróbáltatásai rajzolódnak ki a szótárregény lapjain. Különösen idősebb Szeles András (az apa) rehabilitációja körüli bonyodalmak emlékeztetése, hangsúlyosak. Temesi meg is jegyzi egy helyen: „Minden családregegy erre felé valamiféle rehabilitáció is egyben, az ősök, az apák becsületének helyreállítása — kiigazítás, elégtétel” (II/593).

A harmadik regény kétségtelenül egy n e m z e d é k r e g é n y. Nemzedékregény a hatvanas-hetvenes évek fordulójáról. A főhős, ifj. Szeles András gimnáziumi—egyetemi éveinek regénye. Ebben a fő motívumok: a barátságok, a korabeli beat mozgalom, az egyetem, a szerelmek, a kocsimázások, a szex.

A történetek narrációja is változik. Általában első személyű (*szépapám, mi stb.*), de olykor átvált a semleges, távolságtartó harmadik személyű elbeszélői szemszögre. Hogy a két „elbeszélő” között van némi kapcsolat, jelzi az azonos címszóban: „Több mint kétséges, hogy Szótáriró ~ volt Szeles Andrással: valószínű” (I/41). Vasy Géza erről így vélekedik: „E mögött nemcsak az húzódik, meg, hogy az epikai hős és az elbeszélő teljesen sohasem lehet azonos, hanem nyilván az is, hogy Szeles András története 1973-ban lezárult, a Szótáriró viszont — többéves készülődés után — 1983 és 1986 között írja

meg a művét. S 1983-ban már senki sem lehetett teljesen azonos 1973-as önmagával.” (Egy nélkülözhetetlen szóportár. Temesi Ferenc regényéről. Forrás, 19/10 [1987.]: 84.)

A többféle regénytípus földarabolása, föloldódása más kortárs szerzőnél is megfigyelhető. Nádas Péter korábbi művének címe: Egy családrege vége. A már említett Emlékiratok könyvében három „emékirattípus” sorakozik — ugyancsak meghatározott rendszer szerinti váltogatással. Esterházy Péter Termelési regényében pedig a jegyzetanyagban van föloldva — a már említett módon — három regénytípus.

Föltehető a kérdés, hogy Temesinél az egyes betűkön belül van-e a címszavaknak valamilyen hierarchiája (az ábécérenden kívül). Több címszó megvizsgálása után arra a megoldásra jutottam, hogy az egyes betűkön, fejezeteken belül nincs szigorú kronológia, sőt az egyes regénytípusok, cselekményrétegek visszatérése sem valamiféle határozott rend szerint történik. Az egész műben mégis megfigyelhető előrehaladás. Az első kötetet fölfoghatjuk a Marietta-szerelem, a másodikat a Katlan (Katalin)-szerelem könyvének. Mivel a múlt által meghatározott jelen mindkét kötetben hangsúlyos, ezért az első kötet Szeles András gyermekkorát, a második ifjúkorát tárja elén. Más kronologikus fejlődés is megfigyelhető a regényben. A városregény „szeletei” követik a kronológiát, s ugyancsak kronologikus sorba rendeződnek a család történet eseményei is. Az első kötetben tehát jóval több a történeti, régebbi múlt, a másodikban a jelen és közelmúlt. A mű egészében tehát az időrend érvényesül. „Érvényesül először is azzal, hogy a történelmi idő múlása egyértelmű az előre- és visszaulások ellenére. A szegedi árvíz, az első világháború csak egyszer történik meg, de az is természetes, hogy a figurák tudatában, emlékezéseiben többször is megjelenik. De érvényesül azzal is, hogy az idő mindegyik cselekményrétegben folyamatosan előre halad” (Vasy G. i. m. 87–8).

4. A regény szövegszerkesztési sajátosságai jórészt adódnak a választott műfajból, a szótárformából. A vegyes szövegekből való építkezés jellemezte Temesinek már az első könyvét is (Látom, nekem kell lemennem). Az első pillantásra is látszik, hogy sokféle „kisforma” ötvözetéből áll össze a „nagyregény”. Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy sok kis mesét találunk ezen a 1110 oldalon (természetesen a *mese* szót nem a hagyományos folklórisztikai értelmében használom). Azért is ötlött föl bennem a *mese* szó, mert Temesi maga is ezt említi: „A tévé tartalma tulajdonképpen a film, a film tartalma tulajdonképpen a próza, a próza tartalma pedig a *mese*. Újra vissza kell adni a mesének az őt megillető helyet! Az emberek *mesét akarnak* hallani, látni, olvasni. Ez nem jelenti azt, hogy le kell az igényeinket szállítani. Ez a Szótár egyenrangú társként tételezi a Szótárforgatót, ezért bizonyos szellemi erőfeszítést igenis megkíván. De csupa MESE!” (I/461.) Bizony, ezek az író—befogadó viszonyáról szóló sorok kicsit ismerősek Örkény egypercesei-nek bevezetőjéből. Temesi valamit hasonlóra törekszik, csak hogy ezek összefüggő egypercesek. Vasy Géza szerint: „az örkényi módszer alkotó továbbvitele éppen Temesi Ferencnek köszönhető: megmutatta, hogy lehet a közlés minimumának igényét átfordítani, az egypercesekből, a szócikkekéből ezerperceset, nagyregényt írni” (i. m. 84).

Örkény egyperceseit azért is érdemes példaként idézni, mert bennük a sokféleség, a mindennapiság dominál. Milyen Temesi sokfélesége? Szöveg-típusai között a kisepika számos hagyományos változatát megtalálhatjuk:

pl. anekdota (több anekdotájának párhuzama Bálint Sándornál, Tóth Bélánál is megvan), vice, adoma, novella, elbeszélés, mese.

Mindemellett a szövegtípusok gazdag tárházát vonultatja föl. Külsődleges, másodlagos szövegeket vesz be regényébe, emel át szokatlan, irodalmi közegbe. Ilyeneket, mint pl.: újságikk, korrektúra, fűzfapoétavers, csúfoló, emlékkönyvköltészet, szólás, esküszöveg, étlap, teszt, kronológia, firkálás, felhívás, sakkjátszmaleírás, általános (nép-) iskolai értesítő, fénykép, forgatókönyv, térkép, fogalmazásfüzet tanári bejegyzésekkel, fordítás, hírek, horoszkóp, költői szótár részlete, kalendárium, képregény, kérvény, „körösztrejtvény”, lyukkártya, mottó, napló, levél, rádiójáték, rovásiírás, szívdiagram, Rákosi-beszéd, vécedekli szerelési utasítása stb. Mi lehet ebben a rendkívül heterogén szövegkavalkádban a közös? Az — amire egyébként először nem Temesi jött rá —, hogy a bennünket körülvevő kommunikációs világ üzenetekkel telített („az ember képtelen nem kommunikálni”) életünket az ilyen, nem esztétikai természetű üzenetek „rabságában” (is) éljük. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire a szívünkhöz tud kötődni egy vers vagy egy könyv (olykor már a könyv megfogása, megpillantása által is), de csakúgy megszokottá-megszeretetté, életténnyé válhat egy irkafirka, egy számla, egy naplóbejegyzés, egy magánlevél, egy felkérés stb. is. Szegedy-Maszák Mihály írta Hajnóczy Péter prózáját elemezvén: „A magyar irodalomban nem sok példa van arra, hogy terjedelmesebb idézetek úgy jelenjenek meg, mint egy szereplő belső állapotsorának elemei. Életünk jelentős részét idegen szövegek pusztá befogadásával töltjük, s hajlamosak vagyunk feledni, hogy milyen nagy mértékben irányítanak bennünket ezek a szövegek. Ki vagyunk szolgáltatva nekik” (A továbblépés nehézségei. *Mozgó Világ*, 6/12 [1980.]: 101).

Mivel a mai magyar prózát ez a kisformákhoz való visszatérés, illetve a külsődleges szövegekre való odafigyelés erőteljesen jellemzi, érdemes talán idézni Balassa Pétert, aki Nádas Péter — már említett — „családregegye” kapcsán figyel föl erre a módszerre: „a technika egy mélyebb szerkezeti elvből következik, az epikai kisformákhoz való ragaszkodásból, ami megőrzi, átfunkcionálja az elemi elbeszélő erőteljességet, az epika — alig megfogalmazható, rejtélyes — pozitivitását, azt, hogy létezik a mese, van még kedv elbeszélni, s talán van is mít... Milyen kisformák azok, amelyekre már utaltam? Sztori, vice, mondás, novella, ráolvasás, találós kérdés, elmesélt rövid történet, szójáték, eseményvázlatok, illanó helyzetek. E kisformák állandó jelenlétéből száll föl a már említett nagyepikai lélegzet. Mert a legenda kis töredezett szelvényeiből, a két mészárlás közötti rövid, humorral, viccel, mondással, önmegfogalmazó epikai ősfarmákkal, alapmodulatókkal telített életidőkből áll össze és formálódik a mítosz egész lélegző teste” (Észjárások és formák. Bp., 1985. 220—2).

Balassa Péter mindezt Nádas Péter prózája kapcsán írta, de hasonlóan vélekedik Temesiről Vasy Géza említett írásában: „A rész és egész dialektikájának felkavaró élményét tudja adni. Részletet rengeteget tudunk. Sokat meg is ismerhetünk szájhagyományból, könyvekből. S képünk van mindig — világképünk — az egészről. De hogy rész és egész hogyan, miként mozog valójában, hogy az újabb rész miként formálja az egészet is, s hogy ugyanakkor az egész miként vonja be a maga értelmezési tartományába a részt, annak kevés szemléletesebb irodalmi példája akad ennél a regénynél” (i. m. 85). Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy más kritikusok szerint Temesi prózája „apróban marad”, nem áll össze a nagy Egész (pl. Jobbágy Tihamér: „Csupa

címszó az élet...” Temesi Ferenc regényéről. Tiszatáj, XLI/10 [1987.]: 76–8).

Temesi „szövegei”, „meséi” (címszavai) jórészt egyszavas címekkel vannak ellátva. Két címszó önmagában áll a két kötetben: az ifjúság! (így, felkiáltójellel — I/338), valamint a semmitmondás (II/353). Vannak „ölelkező”, egybekapcsolódó vagy átvezető címszavak. Pl.:

„Én, a

próza

betűlancán raboskodó magyar, világhírről nem ábrándozom. Provinciális ~-író szeretnék lenni, már csak az alliteráció kedvéért is. Meg hogy »A magyar nyelv értelmező szótára«-nak V. kötetében (tudjátok, az a könyv, amely Nguyennak [→ *értelmező*] már előbb megvolt) a »provincializmus« címszó alatt ne csupán Tömörkény [→ *génusz*] tiszta, becsületes és meg nem alkuvó vidékiessége legyen az egyetlen (elrettentő) példa. [→ 16 000 000]” (II/292). További példák még: I/174, 234, 246, 426, 433, 468 stb.

A címszavak igék, főnevek (nevek), melléknevek, kötőszavak (pl. *ha*). Ritkán előfordulnak toldalékos alakok is, pl. *finnül*. Így fest pl. a *G* betű: *galamb, Gall, galuska, garantálni, gátszakadás, gavallér, gazdaság, gép, génusz, gépel, gépkocsi, gerenda, gerontokrúcia, gitár, Gitáros Emerencia, gondolat, gondviselet, goromba, grafológus, Grubina*.

Nemcsak a szövegek címe, kezdete, hanem „zárlata” is figyelmet érdemel. A kisműfajoknak együttes sajátossága az, hogy valamiféle csattanóval illik végződniük. Az adoma és az anekdota műfaji meghatározásába rendszerint bele is veszik az esztéták a meghökkentő, csattanóra való végződést (vö. pl. Csibra István—Szerdahelyi István: Esztétikai ABC. Bp., 1978². 9, 17). A „kiélelés”, a csattanóra végződés nem idegen Temesinél, gyakori eszköz kelléktárában. Véleményét olykor egyszerű mondatismétléssel mondja el, amely az olvasó száguldó gondolatait lelassítja, megtorpanítja: „Az együttes vizsgálat alapján idegenkezűség alapos gyanuja (sic!) nem merült fel. (Új bekezdésben:) Nem merült fel” (I/58).

Alkalmazza az állandósult szókapcsolatok ironikus elferdítésének technikáját. A közismert mesezáró formula eltorzítása: „Még ma is együtt élnek, ha el nem váltak” (II/367).

A szócikkek — kisműfajok lévén — gyors és hatásos befejeződésre tartanak igényt. Ezeket szolgálják a különféle rövid-tömör rácsapások, befejező formulák. Pl. valószínűleg a filmforgatás világából vett tömör kijelentés: „Ennyi” (I/68), esetleg némiképpen bővítetten: „Ebben a fejezetben erről, ennyit” (I/379). További változatok: „Snitt” (II/19), „Kép kimerevedik” (II/20), „Uff, beszéltem” (II/21), „Pont” (II/183), „Ez van” (II/197), „Így van ez” (II/200), „Nyassz” (II/380), „Hej, haj” (II/408). Vagy egy ugyancsak tréfás-ironikus megoldás: „Mindennek ott van vége, ahol elhagyják; ennek a fejezetnek itt” (II/433).

A szövegek tömör, csattanóval történő rövidre zárása némiképpen emlékeztet bennünket a szóbeliségre, az előadó—hallgató szoros kapcsolatára, a mese létállapotára, amelynek föltámasztására folyik Temesi nagy igyekezete. A hagyományos népmesékben a már említett és némiképpen karikírozott „Máig is élnek, ha meg nem haltak” formulán túl olykor csak odavetik: „Vége van”; esetleg tréfásan hozzátesszik: „Itt a vége, fuss el véle!” (Kovács Ágnes: Mesezáró formula. In: Magyar Néprajzi Lexikon, III/579.)

5. Bár a tanulmányom mottójával választott Temesi-idézet szerint a Szótáríró csak rögzíti és nem véleményezi a nyelvi jelenségeket, Temesi nyelvhasználatában is sok-sok tudatosságot, előtanulmányt vélhetünk fölfedezni. Sőt olykor a nyelvművelő buzgalom is áthatja: szavakon, kifejezéseken morfondíroz el, beszédmodot utánózik és karikíroz stb. Aligha találkozhatunk még irodalmi alkotásban az ún. „kiflinyelvvel” (gyermeki halandzsabeszéddel, I/422), agyonképzett szóval (II/83), bár a gyermekfolklórnak szerves részei ezek a nyelvtörők, s a nyelvi szocializációs folyamatban fontos szerepet kapnak. (A gyermekfolklór kitűnő vizsgálói föl is figyeltek rá, pl. Faragó József — Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Kritérium, Bukarest, 1982. 247—7.)

Temesi olyan szavakat is leír, amelyeket eddig aligha használtak a nyelvészekon kívül. Pl. ilyen a *fanti* (a sci-fi magyarosítására született — II/342), a *citranes* (II/26).

A regényben az archaikus és neológ nyelvhasználatra egyaránt bő példatár akad. Tudatos archaizálásra szívesen használja az elbeszélő és az összetett múlt időket (pl. *szoktak volt*, I/7), régies szavakat (pl. *irály*, I/350). De megjelennek neologizmusok is, pl. *holdkomp* (I/310), *stagfláció* (a stagnálás $\times$ infláció kontaminációjából keletkezett közgazdasági-politikai szakszó, II/624).

Mégis a regény három nyelvi alappillére a következő: 1. a szegedi archaikus népnyelv, 2. a városi (regionális köz-) nyelv, de különösen szleng, argó változata, 3. a publicisztikai-közéleti-mozgalmi nyelvtípus.

5.1. Az archaikus szegedi népi kultúrához és nyelvhez való kötődésnek figyelemre méltó jelképe a regény egyik ajánlása: „A boldog emlékezetű Bálint Sándornak, az utolsó *szögedinek* ajánlom.” A néprajzkutató és nyelvész, Szeged monográfusának alakja és hatása e műben rendkívüli, s mindvégig nyomon követhető. Temesi kétszer meg is idézi a nagy szegedi tudós alakját: egyszer tanítványaival gyűjtőúton (II/337), egyszer pedig a hatvanas évekbeli történetet, amikor az egyetemről eltávolították (II/552—3). Azt mondhatjuk, hogy amit Bálint Sándor tudományos monográfiákba gyűjtött a Városról (Szegedi Szótár, A szögedi nemzet stb.), mindazt Temesi Ferenc a szépíró módszerével adja közre.

Temesi Ferenc jól ismerhette Bálint Sándor munkásságát, mert gyaníthatóan, sőt bizonyíthatóan sokat merített belőle. Hiszen a szegedi népnyelv és népiélet olykor százéves sajátosságait — szólásokat, közmondásokat, hagyományokat — már aligha gyűjthette az élő szóbeliségből. Ezeket csak könyvek-ből lehetett előbányászni. A Port tehát filológiai munka is megelőzi, s ezekre is szorgáljon a következőkben néhány adat.

Egy-egy esetben érdekes, jellegzetes szegedi anekdota áll előttünk kétféle formában: Bálint Sándor leírásában tudományos pontossággal és Temesi Ferencnél érzékletes-megjelenítő stílusban. Nézzünk most bizonyáságul egy sajátos „szögedies” népi formulát. A beköszönésről, a szomszédolásról lesz szó. A paraszti beszédetikettben kialakult ennek egy bonyolult, körmönfont formája, amelyet több szerző is megemlít.

Takáts Lajos Apátfalván figyelte meg ezt a beszédváltást (Az apátfalvi nyelvjárás. Csanádmegyei Könyvtár, 7. Makó, 1926. — Megjegyzendő, hogy Apátfalva ugyanabban a kulturális régóban fekszik, mint Szeged), Bálint Sándor pedig a szegedi nép körében jegyzett le egy változatot:

„— Hogy vannak?

— Köszönjük kérdésit, mögvagyunk! No üljön le!

— Nem fáradtam el!

- Nemcsak az ül le, aki éfáradt.
- Kérdözzék mán, mé gyüttem!
- Majd mögmondod, ha akarod.”

(Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79. Szeged, 1980. 412–3.)

Kicsit bővebb formájában megtaláljuk ezt az „előjáró-beköszönő beszédet” Tömörkény István szegedi ihletettséggű prózájában is:

„— Adjon az Isten jó napot — mondja a szüle.

— Adjon Isten. Üljön le, szülém.

— Köszönöm a szívességét — húzódozik —, nem vagyok arra méltó.

— Már miért ne?

— Nono... Csak úgy. Aztán ültem is a kocsin öleget. Mert mink arra a Madarász-tó felé vagyunk. Talán maga tudja is azt, hogy az merre van.

— Hát. Ahol a Géczy tanító úr szokott tanítani a fás iskolában.

— Az, az — hagyja rá a szüle, s most már több bizalommal van, mert hiszen látható, hogy ilyenformán ismerősök vagyunk.

— Kérdezze már, hogy mért gyüttem?

— Majd megmondja.”

(Tömörkény István: Csata a boldogságért. Bp., 1981. 268–9.)

Ugyanez a körülményeskedés, a leülés-leültetés körüli bonyodalmak, valamint a végső felszólítás így jelenik meg Temesi regényében:

„Dicsértessék a Jézus, mondta, miközben a farával gondosan becsukta az ajtót... Hogy vannak?

Köszönöm kérdését, mög vagyunk, felelte dédanyám anyja. No, üljön le! Nem fáradtam e’!

Nemcsak az ül le, aki e’fáradt.

Engi ángyó erre helyet foglalt a karospadon.

Kérdözzék mán, mé’ gyüttem!, mondta.

Majd mögmondod, ha akarod, szólott dédanyám anyja, aki pontosan tudta, mi járatban van az asszony.” (I/163.)

Bálint Sándor és Temesi Ferenc szövegében még egy nyelvi magatartásbeli adalékot találunk: egyfajta kódváltást. A beszélgetés magázó formában zajlik, ám a tartalmi közlés előtt megjelenik a bizalmasabb tegeződő formula (*Majd mögmondod, ha akarod*).

Bálint Sándor népi frazeológiai gyűjtései többször visszaköszönnek Temesiné. Különösen ilyenek a káromkodások. A durva szegedi káromkodás („Ha seggömbe’ vóná’, a Tiszába fosnálak”) Temesinél (I/28) és Bálint Sándornál (SzegSz. II/297) egyaránt megtalálható. (Bálint Sándorról és a szegedi frazeológiáról, Temesi gyűjtőterületéről bővebben írtam másik tanulmányomban: Balázs Géza: A szóláskutató Bálint Sándor. Tiszatáj, XLI/8 [1987.]: 51–8.)

Temesi mesterien rajzolja meg a „káromkodós kocsmáros”, Farkas Tódor alakját — természetesen népi káromkodásai tükrében: *Inggyen szari a gyöpöt, me’ mindig itt öszi a bánatos, fekete füttyös jófene... Persze szarnak, kárnak sosincs gazdája!, Tán seggödbe hagyta a kezét, hogy csorogjon akasztófán a zsírod!, Mán mögint itt ficáncol, mint a fing a gatyába... stb.* (I/261–2). Vagy egy cifra, redundáns cigány káromkodás: *Hogy az isten lova rakja beléd azt a csillagosvéggű, bunkós farkát; úgy belerúgok abba a szarcsimbóktól bűdös picsádba, hogy a kakasos templom tetején szánkózó bögőmajomnak nézed az édes-anyád rézzel kivert tátogó picsáját!* (I/398.)

Hasonlóképpen vonul be a regény szegedi népi rétegébe a szólás, ivórigmus, anekdota, valamint a népi felirattípus egy-egy adaléka is, pl.:

ITT A VILÁG KÖZEPE
HA NEM HISZÖD, GYERE BE!

(Tápai kocsmafelirat, II/455.)

Ugyancsak gazdagon szerepelnek a műben szegedi tájszavak. Pl. *kancsika* (I/48), *embörcímör* (I/53), *víz-mosta-ide-ember* (I/6), *gyiazsír* (I/275), *szolda* (I/359), *félgyertyásbor* (I/436). Vannak címszavak, amelyek teljes terjedelmükben a szegedi tájnyelvet mutatják be, vagy éppenséggel azon a nyelvjáráson szólnak. Pl. *ő-zés* (II/237) és a tájnyelven írtak: II/438–9, 615.

5.2. A regény másik fontos nyelvi pillére az ún. *alacsonyabbrendű nyelvhasználat* (olykor szegedi regionális köznyelviséggel színevez), tehát a szleng. (Beletartozik az argó, a diák- és az ifjúsági nyelv.)

Temesi egy helyen külön is említést tesz a megíratlan „porlódi” szlengszótárról — éppenségre a *moha* címszóban. Benne a *lány* szó szinonimáival: *spinkó, pipi, punci, gádzsi, baba, bige, buksza, bula, áru, bőr, faszpörgettyű, faszállító, faszhámozó, dugógép, örömdoboz, bombázó, muff*; a *nő* szinonimái pedig: *spiné, tyúk, dög, nöstény, kanca, kurva, kuruc, szajha, ribanc, repedt-sarkú, éjszakás, éjszakai pillangó, utcai cirkáló, pína, picsa, sarkcsillag, sarkangyal, aszfalttündér* (II/94).

További adatok a szegedi szleng szókészletéből: *fegyverjavító 'bőr- és nemibeteg gondozó'* (I/67), *ötödik végtag* (I/100), *bameg* (I/310), *numera* (II/8), *lyuksógör* (II/36), *bambásító láda 'televízió'* (II/45) stb.

Egy sor mai folklór, mai szleng körébe sorolható szólást, frazeológiai egységet használ. Pl. *átment szénlehordóba 'durvaskodni kezdett'* (II/9), *Jaj, de nagyon féltem, mikő először keféltem* (I/94), *megcsaplak, mint az ipari áram* (I/131), *ha nagyanyámnak kereke lett volna, nyilván omnibusz lett volna* (I/281), *Ragyogó fogsor, üde száj: reggel este pálinka* (I/419), *Napoztál, hogy így le vagy égve?* (uo.), *Igyunk, hogy legyen húgyunk* (II/51), *Piros mérög, ződ mérög, mögbasztam a nővéröd!* (II/217), *Sötét van itt, fiam Pável, világíts a zseblámpával* (II/362), *Olyan pofont kapsz fiam, hogy a takony menetet vág a nyakadon!* (II/445), *Kapd be a fogast, te húgyos kutya!* (uo.).

A fentiek kiragadott példák arra, hogy a szleng, a mai folklór páratlan szélességű szókészletét tartalmazza Temesi Ferenc munkája. *Ars poetica*-szerűen is megfogalmazza ezt az író: „a népiség lehet persze városi is, ez a folklór teremhet az aszfalton is, de ami lényege, az, hogy partikuláris (szűk-körű), hogy marginális (kiszorított)” (I/458).

A mai folklór minden íróra hat, ám ebben az esetben (szótárírás!) az önkéntelen stílushatásokon túl céláll lépett elő, programban fogalmazódott meg ez az újfajta „népiesség”. A szótár (vagy író szótár, de semmiképpen sem írói szótár!) tudományos fölkészülést sejtet. Tehát nemcsak a mű formájában, hanem megírási módjában, tartalmában is kinyomozható a tudományos aprómunka, a gyűjtés, a kutatás, a rendszerezés és a feldolgozás.

A szleng egyik változatát, a tinibeszédet (primitív beszédmodot) ugyancsak egy szócikkben karikírozza — szinte a végletekig ironizálva:

„Cső, have’.

Heló Csárli.

V’ltá’ a zis’be, ba’me’?

M’k’zöd h’zá, ba’me’.

Najóvanna. Nem ke’ cs’ná’ni ’ műso’.” (II/475.)

Ez is egyfajta betűnépiesség, csakhogy ebben már nem a szegedi „parasztos” beszédet, hanem a jelen tinitársalgását próbálja meg az írás stílus-eszközeivel is megragadni. Nem marad el az írói ítélet sem (ami egyáltalán nem idegen Temesitől, s olykor „népnevelő” célzatúnak is érzünk): „Hosszú csönd. Rágyújtanak. Lehet, hogy ilyenkor pihenik ki azt a hihetetlen sebességet, amely csak az amcsi didzsék (American djs) vakerjához (rizsájához) hasonlítható. Magánhangzók félig vagy teljesen elnyelve, szavak egyberántva, és mintha más sebességre lenne kapcsolva a zajláda” (II/475—6).

A hatvanas évek szócikkeiben páratlan gazdagsággal jelennek meg a beat nemzedék angol szókészletének elemei. A mai köznyelvben is megfigyelhető ilyen angol hatás, de szépirodalmi munkában eddig aligha tudatosult, mint Temesinél. Pl. „Az ing továbbbi történetét nem részletezem, mert akkor ez itt egy SHIRT STORY lenne” (II/361), vagy a következő oldalon: „SPECIAL THANKS TO: Paul Simon (Simon Palinak) . . .” Ide sorolhatók az eredeti angol nyelvű Beatles-, Paul Simon- stb. idézetek is.

5.3. A mozgalmi-közéleti-publicisztikai nyelvváltozatok ugyancsak előfordulnak Temesi provinciaszótárában. Nemegyszer stílusparódiaként. Az **apparátus** címszóból való például a következő idézet: „Annak kapcsán, ami Groszman kérelmével kapcsolatosan felmerült, a probléma lényegében úgy jelentkezik, hogy alapvetően indokolatlannak tűnik. Ennyit tudnék lényegében evvel a problémakörrel kapcsolatosan . . .” (I/32). Az **újfeudális** címszóban az ötvenes éveknek nevezett történelmi korszak „szemantikai forradalmát” (Kolozsvári Grandpierre Emil terminusa) igyekszik megragadni. Erre a „szemantikai forradalomra” az volt a jellemző, hogy a szavak nem azt jelentették, ami addig a megszokott volt, s divatos politikai kifejezések születtek. Pl. *munkásarisztokrata, kispolgár, lumpenproletár, kulák, régi rezsim kiszolgálói, Nem ehetjük meg az aranytojást tojó tyúkot!, bölcs vezérünk* stb. (II/503).

A primitív beszédmódot a szleng kapcsán már bemutattam, most álljon itt egy példa a kódváltásra: amikor a diglosszia jelenségét tanulmányozhatjuk irodalmi példa segítségével. A Szótáríró az ital hatására a szöveg végére egyre kevésbé ügyel a grammatikára: „Emlékszem. Emlékszek hát” (II/266). Hasonló példával Mikszáth Kálmán prózájában találkozhattunk: „mert haragszok (ha dühbe jött, még kevésbé vigyázott a magyar grammatikára)” (idézi Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. Nyelvészeti Füzetek 28. Bp., 1906. 51).

5.4. Mindezzel már érintjük a regény alaphangját, a szelíd *író n i á t*. Mint egy szabályos szótárhoz illik, Temesi ír munkájához elő- és utószót, s természetesen megírja műve kritikáját is. A kritikában művét posztmodernnek nevezi, s e stílusirányzatot Gabriel García Márquez Száz év magányától (1967.) eredezteti. Mitikus és népies keveredik — szerinte — e stílusban. „A posztmodern regényt jellemzi az, hogy humora, *író n i á j a*, sőt *ő n i r ó n i á j a* (a kiemelés tőlem, B. G.) van. Az, hogy olvasmányos. Hogy bevallottan szélesebb közönséghez kíván szólni, nemcsak a beavatottakhoz — hogy szeretné visszahódítani az olvasókat” (I/460—1). Temesi *író n i á j a* sokféle módszere van. Rendszerint a nyelvvel, a megfogalmazás módjával ironizál. Ilyen az emlékezetkihagyással való játék. Pl. „A Lencse István (pardon: Péter) is megörökítette szobor . . .” (I/307).

Nemcsak egész művét, hanem egy-egy szavát, szólását, mondatát is közvetlenül minősíti. Pl. „Csuma Zolitól, a borbélytól (szépkedve: férfifodrásztól) jött ki” (I/524).

Előszóval alkot játékos szavakat szóképzéssel, szóferdítéssel. Ezeket jórészt kurziválva, a többitől elkülönítve jelöli. A századforduló nála *század-perdülő* (I/437), az emberöltő madarak esetében *madáröltő* (II/487), az ügynök tréfásan *hajhász* (II/494), az ötvenes évekbeli éledegelés inkább *féledegelés* (II/503., s erről eszünkbe juthat Békés Pál egyik mai novellájának a címe is: *A félőlény*), a hatvanas évekről fellengzősen szólva nem hetvenkedik, hanem *hatvankodik* (II/321).

Egyéb ironikus mondatok: „Mert azt talán mondanom sem kell: kínosan ügyelt arra, nehogy jobban legyen öltözve, mint egy éjjeliőr” (I/295), „A leg-sezbekek a himlőhelyek voltak rajta” (I/107).

Nyomára akadhatunk az öncenzúrának is, amit Esterházy Péter alkalmazott nagy szeretettel. Temesinél csak egy ízben fordul elő: „Ezen a szent helyen Szótáríró először (?) cenzúrázza önmagát. Magad uram, ha szolgád nincs” (II/532). A kortársakra-vetélytársakra való ironikus rájátszás más mozzanatokban is előtűnik. Egy helyen a rövidítésekkel példálózdik: „mi a különbség a *tmk* és *kmk* meg az *ütk* között. Nem árt művelődni, feleim, mert az étlapra meg ilyenek voltak írva: Pir. máj. h. burg. pár. káp.!” (II/366). Érdekes módon ezek a rövidítések Esterházynak is igen kedvesek, mert a Bevezetés a szépirodalomba című munkájában kétszer is előfordulnak: „Neve, anyja neve, szülhely, szemszám, párkáp, pirpurg, főosztály, osztály, műszak...” (i. m. 548 és 553).

Nemcsak Esterházy-, hanem Nádas-motívumok is visszaköszönnék a *Por*-ban. A Szótáríró apja könyvéről, a tervezett Emlékiratok könyvéről beszél a második kötet végén *theázás* közben. Nádas Péter 1986-ban megjelent művének címe — mint már említettem — Emlékiratok könyve, s ennek egyik szereplője Thea, akinek neve van elrejtve a *theázás* szóban (II/629). Temesi a vele készült beszélgetésben be is vallotta: „Roppant módon bosszantott, hogy elhúzott mellettem néhány nemzedéktársam, például Esterházy Péter. Őt kivételesen sokra becsülöm” (Eszéki E. i. m.). Az Esterházy- és Nádas-utalások mindenesetre finoman jelzik, hogy az író a szükséges öntudattal regényét az ugyanabban az évben megjelent másik két nagyregényhez méri. Ami egyébként helyénvaló.

6. Temesi Ferenc szótárregénye az író törekvéseinek megfelelően népszerű könyv. Népszerűségét nem utolsósorban szövegszerkesztése, nyelve is okozza. Jobbágy Tihamér az első kötet olvastán — a mű mondanivalóján fanyalogva — éppen nyelvi értékeit emeli ki: „Nos, ami a *Por*. A—K-ból utóbb az emberben megmarad, az a Szeged környéke regionális köznyelvétől a szlengig terjedő áradó nyelv kellemes emléke” (Jobbágy T. i. m. 78).

Örkény István azért kezdte el írni az egyperceseit, hogy a közlés minimumát és a befogadás maximumát valósítsa meg rohanó világunkban. Temesi Ferenc két vastag kötetbe foglalt szótára, szétszabdalt város-, család- és nemzedékregénye töredezettségével, szétदारaboltságával az egypercesekhez hasonló befogadási mechanizmusra épít. Szövegszerkesztésének egyszerűsége abban van, hogy újra fölfedezi és vállalja a kisformákat, a szóbeliséget, művében gazdagon szerepelteti mindennapi környezetünk beszéd- és szövegvilágát, kommunikációs sajátosságait. Azt tükrözi, hogy a világ részleteiben, darabjaiban él velünk és bennünk, mindezek a részletek azonban bizonyos rendszer szerint lerakódnak, kapcsolódnak, átalakulnak, sajátos asszociációkat ered-

ményeznek. A kis részletekből mindenesetre összeáll valamiféle egész — ezt pedig leginkább hétköznapi filozófiáknak nevezhetnénk.

Siposhegyi Péter kritikájában azt emeli ki, hogy Temesi könyve „a magyar vidék breviáriuma” (Itt lenn a porban. Temesi Ferenc Por című regényéről. *Mozgó Világ*, 13/10. [1987.]: 126). Vasy Géza rokonszenvező kritikájában Móricz írásművészetéhez méri: „Majdnem olyan ez a csoda, mint Móricz Erdély-trilógiájáé: a rekonstrukció és a felidézés egyszerre tárgyias és látomásos tökéletessége. A különbség csak annyi, hogy Temesi eljut a jelenig, s amihez az átéltség jogán személyes köze van, azt is a mű alapanyagává teszi” (Vasy G. i. m. 83–4).

Temesi Ferenc tudományos fölkészültséggel ír, de olyan szépirodalmat, amely saját töredékességünkre, „porszem voltunkra”, élményvilágunkra, környezetünkre, s talán nemzedéki gyökereinkre, megismételhetetlenségünkre és továbbfolytatódásunkra is rádöbrent.*

Balázs Géza

Az elrejtett metafora verse

NAGY LÁSZLÓ

Ki viszi át a Szerelmet

Létem ha végleg lemerült
ki imád tücsök-hegedűt?
Lángot ki lehel deres ágra?
Ki feszül föl a szivárványra?
Lágy hantú mezővé a szikla-
csípőket ki öleli sírva?
Ki becéz falban megeredt
hajakat, verőereket?
S dúlt hiteknek kicsoda állít
káromkodásból katedrálist?
Létem ha végleg lemerült,
ki rettent a keselyűt!
S ki viszi át fogában tartva
a Szerelmet a túlsó partra!

Nagy Lászlónak talán legnépszerűbb, legismertebb verse a *Ki viszi át a Szerelmet* című. E rövid, hatásos költeménnyel többen is foglalkoztak,

* Tanulmányom megírása és a Nyelvőrnek való postázása után fél évvel, 1989 könyvhetén megjelent Temesi Ferenc újabb kötete, a 3. könyv (Magvető Kiadó, Budapest, 1989.). E könyv természetesen a Pornak nem kiegészítése, folytatása, hanem inkább elő- és utóletének megírása. Az egyik felyezetnek is ez az alcíme: „Portörténeti jegyzetek”. Temesi újabb szövegei fenti elemzésemet újabb szempontokkal, adatokkal támasztják alá, de sehol sem ingatják meg. Említi Edgar Lee Masterst (10), egy „kazár tollforgatót” (294), az Erdélyi Szótörténeti Tár hatását (53), Bálint Sándor elévülhetetlen érdemeit (184). Csukonyiról alkotott véleményemet szinte szó szerint támasztja alá (183). Ha folytatódik a nem szótárformálú Por (s ezt sugallja a befejezés), akkor talán a mostani tanulmány is beépül az életműbe — ahogy sok kritikusával megtette ezt kíméletlenül a szerző.

eddig legalaposabban Görömbei András a Tiszatáj Nagy László-számában (Tiszatáj, 1975/7. 36–41). Elemzése gondos és értő, sok részletre kiterjedő, de mégsem figyel föl a vers központi képére, amely ugyan nincsen kimondva a versben, mégis annak (pontosabban első részének, azaz első tizenkét sorának) fő poétikai szervező ereje.

Kevés olyan Nagy László-vers van, amelynek központi költői képe a *nap*-nak a képe, az emberi melegség, jóság és határozottság metaforájaként, amelyet maga a költő képvisel erkölcs, emberség és költői hatalom letétemenyeként, s ezek vesztét félti saját maga elmúlásával. A Ki viszi át a Szerelmet szövegének felszíne mögött — egy-két kivételt nem tekintve — ez az alapmetafora húzódik meg. A vers kérdései és felkiáltásai ebben az értelemben valóban kérdeznak: „mi lesz a világgal, ha meghalok?” A személyes létezés egyszeri voltának megfogalmazásán túl azonban e mondatok felkiáltások, is mind, melyek nem ama elmúlás utáni jövőt idézik, hanem a jelenhez szólnak, hitre és cselekvésre hívnak föl.

A Nagy László-versek egyik fő jellemzője a részletezett reális természeti táj s az e jelentésre épülő összetett metafora, komplex kép sokrétű, bonyolult egybejártsága. Az itt tárgyalt versben a reális táj az égitest naphoz kötődik: tücskök, mezők, sziklák, ágak, növények idéztetnek meg a maguk valóságában. A *nap*-kép egyik kulcsszava a *lemerült*. Görömbei e versbeli ígéhez a fizikai halált, a szellemi tovább élést, mítoszi holdudvart asszociál (i. h. 37). E jelentések természetesen beletartoznak a *lemerült* itteni jelentéskörébe. Mindezek mellett azonban a legközvetlenebb képzettársításnak a nap esti lenyugvását, lemerülését tarthatjuk. Így válik értelmezhetővé a *végleg* határozószó is: a nap nem végleg (s persze csupán látszólag) tűnik el a nyugati látóhatár mögött. De nem csupán a *lemerül* igealak lehetséges jelentésköre sugallja eme *nap*-magyarázatot, hanem elsősorban a további sorok szóképei.

A második sorban a *tücsök* főnévnek van némi (bár áttételes) köze a naphoz: a tücsök forró nyári napokon s meleg estéken hallatja a hangját.

A harmadik sor már erőteljesebben utal a *nap*-képzetre: „Lángot ki lehel deres ágra?” Tél végén, tavasz elején, mikor az ég kitisztul, a nap az, amely lángot lehel a deres ágra, azaz melegével oldja a fagyot, megindítja a hóolvadást, s ezzel kezdődik a természet tavaszi életre kelése. E természeti folyamat még a városlakónak is élmény, s még inkább az volt a falu szélén, valóban a természetben élő fiatal Nagy Lászlónak.

A negyedik sorban a *szivárvány* az, ami a *nap*-képet tovább építi: a szivárvány a nap fényének színekre bomlása.

Az ötödik-hatodik sorban a nap az, amely szelíddé és termővé teszi az arra alkalmatlan sziklát is. (Persze érdekes módon nem csupán az, ha szigorúan a természeti jelenséget figyeljük, hiszen a köves, sziklás vidék erőzójában nemcsak a nap melege, hanem annak ellenkezője, a fagy hidege, romboló hatása szintén nagy szerepet játszik, azé a fagyé, mely Nagy László lírájában — Vörösmarty Előszóához hasonlóan — a legnegatívabb értéket jelenti).

A termővé válás folyamatát elősegíti a növényi vegetáció is, erre utal — többek között — a hetedik-nyolcadik sor költői képe. A „falban megeredt hajak, verőerek” képe a természetes vagy mesterséges falban megeredő növényzet (s főleg annak gyökere) is lehet, s ilyen értelemben az előzőek folytatása, de vonatkozhat egyszerűen a fal repedéseire. E triviálisnak tűnhető ismereteket mindenképpen meg kell fogalmazni a vers elemzésekor, hiszen jelentésük kike-

rülhetetlenül belejátszik az értelmezésbe. Ezek után már megállapítható a reális táj metaforikus jelentése is.

A rejtett metaforában a jelöltre, azaz a lírai hősre, a felelős személyiségre vonatkozó utalások legalább olyan számosak, mint a jelölőre (a nap konkrét képére) utalók. A sorok folyamán ez az utalásrendszer egyre erősödik, a metafora egyre inkább antropomorfizálódik.

E folyamatra először a verskezdő szó, pontosabban annak egyes szám első személyű birtokos személyjele mutat rá. A *lemerül* igének — mint említettem — megvannak a konkrét és átvitt vonatkozásai, nagyjából azonos arányban. A további igék (igei állítmányok) azonban — a *lemerül* igének kis mértékben passzív, tehetetlenséget is kifejező jelentésárnyalatával szemben — határozottan cselekvő tartalmúak, s kifejezetten emberre vonatkoznak: *imád, fölfeszül, ölel (sírva), becéz*. Így az első nyolc sorban a főnevek konkrét jelentésükben kapcsolódnak a költő—nap metaforikus viszony jelölőjéhez és metaforikusan a jelölthöz, az igék viszont éppen fordítva, metaforikusan kapcsolódnak az alapmetafora jelölőjéhez és konkrét jelentésükben a jelölthöz. E versrészben tehát végig kettősség uralkodik, konkrét és metaforikusnak, természetinek és emberinek állandó szembenállása, egymásba átfolyása, együtt érvényesülése, s ez igen erős stílushatást eredményez. E nyíltan tetten érhető folyamat esetében — úgy tűnik — valóban a különböző tudati síkok sajátos oszcillálásáról lehet beszélni, ahogy azt Hankiss Elemér megfogalmazta (József Attila komplex képei. A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. 11–40).

Az első nyolc sor képei a *nap* rejtett metaforáját gazdagítva a teremtő, óvó, szerető embert rajzolják meg, aki az apró élőlényt is szereti, aki maga melegíti a fagyott ágat, a fagyott életet, hogy életre keljen, aki reménykedik és áldozatot vállal, hogy a terméketlent termővé, az élettelen élővé tegye. A 2–3. sorbeli egyszerűbb természeti eredetű metaforát a 4. teszi először összetettebbé, bár a 3. sor *deres* jelzője Nagy László lírájának egyik fő metaforájára, a *tél*-re, annak reménytelenséget kifejező tartalmára utal, ill. ennek ellenébe állítja a napot, a tüzet. A 4. sorban a *fölfeszül* egyértelmű utalás Jézus Krisztusra, a megváltó szerepének belső kényszerből eredő vállalására. Jézusra a fölfeszítés mellett az ötödik-hatodik sorban a csodatevésnek, a hetedik-nyolcadik sorban a keresztényi szeretetnek a felidézése is utal. E jelzések kisugároznak a vers további soraira is.

A megváltó magatartás kettősségét, az értékteremtésben való elpusztulást jelzi a következő kép is, különösen annak *sírva* szava.

A hetedik-nyolcadik sor költői képe fejezi ki mindezt a legbonyolultabban a vers sorszám szerinti középpontjában, már előre mutatva a későbbi Nagy László-versek igen sűrű képei felé. Ez a komplex kép beletartozik az alapmetafora konkrét, természeti jelentésébe (a *megeledt* ige határozottan erre utal), mégis a *hajak, verőerek* szavaknak már elsődlegesen, tehát konkrétan emberi vonatkozású a jelentésük, s a növényre utaló jelentés csak másodlagos, metaforikus — tehát itt már a főnévnek is a konkrét jelentése vonatkozik az alapmetafora jelöltjére. A falbeli repedések, növények viszont az emberi test részeinek metaforái, de az emberi test mégsem maga a fal e versben.

A *fal* az egyik legfontosabb archetípusa az emberi kultúrának, az európainak is. A *fal* itt teljes jelentéskörében jelenik meg: az, amely elválaszt, amely bezár, amely véd, amely kiszolgált, amit épít az ember, s ami ellene fordul. A versbeli képnek így igen összetett a jelentése. Vonatkozhat a kivégzett, eltemetett halottakra, de jelentheti az ember környezetének, munkája

tárgyi eredményének emberiesítését (a falak repedései olyanok, mint az ember bőrén átlátszó erek), így jelezvén, hogy magáénak tartja; utalhat az ember bezártságára, magányára s éppígy ragaszkodására, kitartására. Mindehhez hozzátartozik Görömbei András értelmezése is, miszerint e kép „az élet földajkálása, becézése, a már megeredt, létre kelt élet felnevelése — a lehetetlen körülmények ellenére is” (i. h. 39). Sőt, tegyük hozzá: magának az életnek a megteremtése minden ellentétes körülmény mellett. Persze ez inkább akkor érvényes, ha az idáig hatoló alapmetafora jelölő, azaz természeti oldalát vesszük figyelembe — de épp e nyolcadik sor cseréli föl a metaforában a jelöltet és a jelölőt. A szeretet gondolata azonban mindenképpen szembeötlő, hiszen a fentieket mind jelezheti a *becéz* ige is: az újszülött, a halott, a tárgy, az élőlény, egyaránt becézhető. Tehát nem csupán a *fal* metaforája összetett, hanem a becézés gesztusa is.

A második-nyolcadik sor mindegyik mondata egy-egy komplex kép, amely a teremtés és a halál természeti és emberi képeit adja metaforikusan összejátszva, szinte esetlegesen válogatva a példákat, de az esendőséget, a humánus nem általános, hanem konkrét, összetett és sebezhető voltát, élet és halál örök körforgását elemi erővel bemutatva.

Mindezek után kevésbé tűnik hirtelennek a következő két sor képe. Itt megtörni látszik a vers, hiszen az alapmetafora nincsen jelen, nincsen természeti háttér. De jelen van a *fal* egy újabb értelmezése s a *fény* is. A reális alap a metaforához ezúttal emberi építmény. A hit katedrálisa, ill. annak állítása valóban a hit megőrzése és felvirágoztatása, ahogy Görömbei megfogalmazza (i. h. 39), de nem fejti ki, miért kell éppen káromkodásból állítani ama építményt.

A *káromkodás* jelentésköre eleve ellentétes a temploméval, ám nem idegen tőle teljesen. A kissé rejtett megváltószerep mellett itt mondatik ki nyíltan egy vele összefüggő, s a vers hangnemét alapvetően meghatározó másik viselkedésminta, a próféta magatartásáé. A prófétáé, aki megjövendőli a végpusztulást, s egy heroikus tettel, a megváltó gesztusával meg próbálja akadályozni azt. A prófétai hang visszafogottan, kérdésekben — s mint látható volt, egy rejtett metaforával kifejezve — jelenik meg a versben, de a kérdések (egyben felkiáltások) egyre erősödnek hangnemükben és metaforikusságukban, s ebben a káromkodásos két sorban törnek ki immár gátlás nélkül. Ez a habitus, amely a mondatszerkesztésben, a dikcióban megegyezik az előzőekkel, kapcsolja azokhoz a részben más metaforikájú két sort.

Szerepet játszik persze itt más is. Pl. a *káromkodás* által sugallt durvaság, erőszak képzete, amelyet erősít az előző sorban olvasható *dúlt* melléknévi igenévi jelző. Ezt hitelessé a vers keletkezési ideje (1957) előtti történelmi események teszik. És lehet a *káromkodás* magának a katedrális állító embernek az erőfeszítéséből fakadó, nem agresszív, hanem indulatlevezető káromkodás. Így e metaforikus szókapcsolat, mely tárgyként kapcsolódik az *állít* igei állítmányhoz, a hitelét, erejét veszített hit újra erősítésének nagy nehézségét mutatja. Ez az erőfeszítés többek között éppen az emberi tisztesség, az emberi értékek ellen agresszíven támadókkal szemben, de az ő érdekükben is szól. A szerepvállalásnak e sajtós paradoxona ősi magatartástípust jelöl, amely paradoxont Jézus fellepte, a kereszténység elterjedése s a Biblia szélesebb európai ismerete óta a megváltó magatartás egyik legfőbb motiválójaként tudunk. Nagy László ritkán vállalta ilyen nyíltan e megváltószerepet, jóllehet egész életművét áthatja ez az attitűd.

A tizenegyedik-tizenkettedik sorban — visszatérve a csendesebb hangnemhez — még egyszer felvillantja a *nap* metaforikus képét, mintegy keretszerűen lezárva ezt a metaforát. A megismételt kezdősor itt már mélyebb jelentéssel bír, hiszen az előző sorok üzenetével már kibővült. A *lemerült* ige még nyilvánvalóbban utal a *nap*-motívumra. A *végleg* határozószónak is itt érthető igazán a teljes jelentésköre: egyrészt utal a nap nem végleges lemerülésére még egyszer, ill. újra fölteszi a megválaszolhatatlan, de most már értelmezhető kérdést, hogy mi lesz, ha nem lesz nap az égen, mi lesz, ha nem lesz költő, etikus ember (emlékeztetvén Ady és Illyés utolsó magyar, utolsó ember gondolatára). Másrészt a korábbi sorok halálsejtelmét mondja ki szinte nyers nyíltsággal.

A *keselyű* nyilvánvalóan a Prométheusz-történetet idézi föl (ahogy Görömbei utal rá), de e madárnak a kegyetlen, alattomos pusztítás jelentésű metaforikus értelmezése önmagában szintén lehetséges, hiszen a művelődéstörténeti háttér már mélyen, szinte kielemezhetetlenül beépült a szó mai jelentésébe. Nem utolsó sorban a szó hangalakjának stílushatása miatt is, amely hangulatot a korábbi sorok halálvonatkozásai felerősítik.

Sajátos módon fokozza a *keselyű* stílushatását a mondat állítmánya: a *rettentő* ige nem csupán a védekező ember cselekedete, s így állítmánya a kérdő névmásnak, de jelentéstartalmával egyben rejtett jelzője a *keselyű*-nek, a *rettentő* melléknév idéződik fel e mondatbeli s versbeli szöveggörnyezetben, tovább növelve az egyes szövegrészek közötti összefüggések számát.

Az utolsó sor, amely a kicsinyét a szájában menekítő állat szimbolikus erejű képére épül, mintegy csattanója, poénja a versnek, főleg közérthetőnek látszó metaforikája révén. Mégis, első olvasásra úgy tűnhet, hogy nem illik a versbe, mert nemigen kapcsolható a megelőző szövegrészek jószerivel egyetlen szóképéhez sem, nem folytatja a költő — nap alapmetaforát sem. Míg a vers előző képei inkább az összetetten gondolati-érzelmi alapú, felsoroló jellegű látomássorba tartoznak, addig ez az utolsó kép nyíltan vállalja az érzelmi indíttatást. Ezt mutatja a *Szerelmet* nagy kezdőbetűje. Menekítésről és óvásról egyaránt szó van itt. A *szerelem* szónak a 'nagyfokú szeretet' egy másik, éppoly fontos jelentése is él a szövegben: 'akit vagy amit szeret valaki', azaz magának a szeretetnek a tárgyát. Így jelenti a *Szerelem* a versben általában az értékeset.

S ebben az értelemben a *túlsó part* nem jelent mást, mint azt, hogy az jobb, mint az innenső: a *túlsó part* a megmenekülés lehetősége, a jobb világ reménye. E metafora jelentésébe belejátszhat annak 'túlvilág' értelmezése is, melyet a versben jelzett halálérzet sugallhat, jóllehet logikailag ellentmond a korábbi sorok tartalmainak. Ez az értelmezés csak akkor lenne indokolt, ha az egész verset a költő halálfélelmének kifejeződéseként fognánk fel.

Mindezek mellett a *túlsó part* képe újabb utalás Jézusra, a megváltó történetére. Jézus a Biblia szerint a Hegyi Beszéd elmondása után több csodát tett, majd Kapernaumnál áthajózott a Genezáret taván az őhöz seregülő sokaság előtt nyugalmat lelteni. A hajóút veszedelmes volt, csak igaz hívei követték őt (Jézus le is csendesítette a háborgó vizet). Az átkelés előtt hangzik el Jézus szájából a versbeli jelzős főnév: „parancsolá, hogy menjenek a *túlsó partra*” (Máté 8,18.; Márk 4,35.; Lukács 8,22.). A Biblia e mozzanatát Jézus követéseként tartjuk számon.

Így kapcsolódik — az érzelmi alaphang mellett — képrendszerében is művelődéstörténeti vonatkozásával ez az utolsó két sor az előzőekhez, a pró-

féta- és megváltószerepet a szeretet és a hűség mozzanatával bővítve. Az utolsó kép melegségével, emberszeretetével megerősíti a korábbi sorok hitigényét, a hitben való reménykedést. Az előző évek reménytelenségének versei (pl. a Zugló) után a személyes erőfeszítés eredményességének halvány reménye élteti ezt a verset.

A *Ki viszi át a Szerelmet* című versnek mindegyik mondata egy-egy költői kép. E képek Nagy László költői pályájának újabb szakaszát jelzik. Látható az a költői törekvés, hogy a képek ne csak ábrázoló és hangulatteremtő szereppel jelenjenek meg, és nem is csak egyjelentésű szimbólumként, hanem az összetett élmény kifejezésének céljából erősen vizuális jellegű, széles jelentéskörű látomásként. A költői látomás Nagy Lászlónál egy-egy alapmetaforából s a köré csoportosuló, ahhoz szervesen kapcsolódó szóképek szöveggé szerveződő egységből jön létre úgy, hogy bonyolult gondolat- és érzéssorokat tud megfogalmazni. E költői módszert Nagy László lírájában a kezdeti érzelmi-erkölcsi alapot a gondolattal meghaladni, ill. bővíteni kívánó igény hozta létre. A gondolatiság persze nem lett egyeduralkodó, párosult a korábbi érzelmi-erkölcsi jelleggel, s ez ad sajátos egyéni szint Nagy László verseinek: a végső etikai állásfoglalást nemcsak az élmények érzelmi újraátélése teszi lehetővé és indokolja, hanem immár az elmélyülő gondolatiság is; s mindez elsősorban vizuális képek, látomások útján. A vers érzéki és indulati töltése hozza szemléleti egységbe az eltérő konnotációjú képeket, s éppen ez az érzéki szemléleti egység ad intellektuális töltést a versnek.

A prófeta- és megváltómagatartás e lírai kifejezésmódja, a képek, metaforák ilyen természetű egymásutánja, a nyíltan vállalt azonosság a versbeli egyes szám első személlyel Nagy László lírájának általános jellemzői. (A kísérlet az emberi lét ilyen teljes körű megragadására s az érte teendő végső áldozat vállalása más jellegű lírában is megtalálható, pl. Pilinszky Jánoséban.)

Nagy László nem kívülállóként ítélkezik és jövendöl, hanem maga is részese az élet folyamatának. Ugyanakkor nem tolakszik előtérbe, a fő metafora rejtve marad. A vers hangneme az első sorokban csendes, csak később, a középső sorokban hatja át igazán a prófétai hevület, s a végén újra visszacsendesedik.

Lét, élet, halál, akarat, tehetetlenség egyetlen egzisztenciális élményben fogalmazódik meg e versben.

Tolcsvai Nagy Gábor

A metanyelvről — pszicholingvisztikai megközelítésben

Egy aránylag hosszabb bevezető után (1.) egy kísérlet tanulságai nyomán (2.) igyekszünk adalékokat szolgáltatni a metanyelv nyelvdidaktikai kérdéseihez (a címben jelzett: pszicholingvisztikai megközelítésben).

1. Bevezető megjegyzések

1.1. A metanyelv különféle megközelítési módjáról legutóbb Bán Ervin adott kritikai áttekintést (Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés, Nyr. 112: 330—9.), ezért a filológiailag adatolt történeti áttekintés alól felmentve érzem magamat. A történeti áttekintésből csak néhány elvi megjegyzésre fogok szorítkozni.

1.1.1. A metanyelv kérdése a tudomány — így a nyelvtudomány — bármely korszakába élő, létező probléma, de egy-egy korszakban (ilyen vagy olyan okok miatt) jobban előtérbe kerül, hevesebben csapnak körülötte össze a vélemények. Századunk 20-as, 30-as éveiben kibontakozó nyelvészeti iskolák rendszerint nagy gondot fordítottak „saját metanyelvük” kidolgozottságára — többek között — azért (is), hogy nyelvelméletük önállósága és egyedisége még jobban körvonalazódjon. A metanyelv iránti igényességet tovább növelték a különböző jellegű alkalmazott nyelvészeti feladatok (gépi fordítás, számítógépes nyelvészet, idegennyelv-oktatás, különböző lexikológiai feladatok stb.). Ugyancsak serkentőleg hatottak a tipológiai kutatások (nyelvi univerzálék megfogalmazása), az 50-es, 60-as években egyre jobban kibontakozó pszicho-, szocio- és neurolingvisztikai kutatások, melyek újabb és újabb empirikus eredményekkel gazdagították a lingvisztika tudományát. Az újabb empirikus tények „beépíthetősége” nyomán napjainkban ismét felélénkült az érdeklődés a metanyelv kérdései iránt (az újabb szakirodalom áttekintésére l. Bán Ervin említett tanulmányát).

1.1.2. A századunk 50-es éveiben kialakult pszicholingvisztika eddig nem sok figyelmet tudott szentelni a metanyelv kérdéseinek. Sem úgy, hogy valamennyi részletében tisztázni tudta volna saját metanyelvének problémáit, sem úgy, hogy a metanyelvet mint olyat tűzte volna ki kutatási célul. Ez természetesen nem azért alakult így, mert a pszicholingvisták nem ismerték/ismernék fel a metanyelv — fentebbi kettős értelemben vett — jelentőségét. Sokkal inkább azért, mert részben a különböző nyelvelméleti megállapítások pszichikai realitásának, részben az ontogenetikusan beszédfejlődés és részben a beszédtevékenység általános és részkérdéseinek vizsgálata kötötte le eddig a kutatók figyelmét és energiáját.

1.1.3. A pszicholingvisztika — mint tudott — a beszédtevékenységgel legátfogóbban foglalkozó tudomány: egyaránt érdekli a beszéd létrehozásának,

megértésének (és sokoldalúan értelmezett) elsajátításának/megtanulásának kérdései. Axiómái közül az egyik legfontosabb — Vigotszkij és az általa teremtet nemcsak szovjet iskola — tétele: a beszéd cselekvésbe ágyazottsága. Figyelembe véve ezt: akár olyan szélsőséges álláspontot is megfogalmazhatunk, hogy a beszéd tulajdonképpen a (motorikus és más) cselekvés metanyelve. Ha ennyire sarkítva nem is igaz — bár elgondolkodtató — a dolog, az mindenképpen érdekes (de itt nem célom részletezni), hogy pl. a beszélni tanuló gyerek számára koránt sem válik el kezdetben élesen az ún. tárgynyelv és metanyelv (ezek különbségének részletezését l. Bán id. m.). A gyerekhez intézett első szavak, mondatok egyszerre töltik be az említett két funkciót, mivel szinte szétválaszthatatlan bennük a tartalmi informálás és a minta-, szabályadás igénye. Már csak második fázisnak, illetve a tárgy- és metanyelv elválási szakaszának tekinthető Bán megállapítása: „A metanyelvnek egyik, főleg a nevelésben fontos, különleges funkciója (ti. a gyermek beszédében tett szülői, nevelői — L. Zs.) hibajavítás” (Bán i. m. 334).

1.1.4. A metanyelv beszédtevékenységben és -fejlődésben játszott szerepének jobb megértése okán tegyünk egy kitérőt.

A favágás mikéntjére (hogyan és hová helyezzük a felhasítandó fát, hogyan fogjuk meg a fejszét stb.) legalább háromféleképpen taníthatom meg az érdeklődőt: *a)* a jól fűtött szobában fotelben ülve elmesélem neki, és ő holnap vagy később megpróbálkozik a favágással a szóban adott instrukciók alapján; *b)* úgy is eljárhatok, hogy én és az illető is fejszét vesz a kezébe, meg kérem, hogy mindent csináljon úgy, ahogy én, eközben szóbeli instrukciót nem kap tőlem, csak a mozdulataimat utánozza; *c)* végül úgy is megtaníthatom az illetőt a szóban forgó tevékenységre, hogy a favágást lépésekre osztom (így kell a tőkére tenni a fát, így kell fogni a fejszét stb.), lépésenként megadom a szóbeli utasítást, az utasítás után közösen elvégezzük a soron következő részműveletet, kiértékeljük ennek eredményét, ettől függően és ezt követően rátérünk a következő műveletre előbb „verbálisan”, majd „ténylegesen” és addig folytatjuk, míg az illető meg nem tanulja a favágást.

A fenti egyszerű példában az *a)* esetben uralkodik a metanyelv, a *b)* esetben csak az utánzás, illetve ezzel együtt a spontán szabályelvonás mechanizmusa, míg a *c)* esetben a tanulás szempontjából a metanyelv megértése és a tevékenység során a belőle levonható ismeretek felhasználni tudása együttesen van jelen.

1.1.5. Mind az anya-, mind az idegen nyelvek elsajátítása során találkozhatunk a fentebb megkülönböztetett etapokkal: domináns metanyelvhasználat, a metanyelv szinte teljes kiiktatása, végül a metanyelv redukált, csak a „szükségességre” korlátozott használata.

Domináns metanyelvhasználat jellemzi pl. azt a kutató nyelvészt, aki a tanulmányozandó nyelvnek csak szerkezeti sajátosságaival kíván (nyelvtani mintamondatok, nyelvi példák segítségével) megismerkedni. De — némi egyszerűsítéssel tekintve a dolgot — ez jellemzi az oktatási célú nyelvi számítógépes programokat, illetve ezek elkészítési módját is.

A metanyelv szinte teljes kiiktatása jellemzi — túlnyomó részt — a kisgyermekkorú anyanyelvtanulást (a tényleges helyzetet itt is egyszerűsíttem, később még röviden a kérdésre visszatérek).

A metanyelvnek a „szükségességre” korlátozott használata az iskolai (családi stb.) anya- és idegen nyelvi nevelés/oktatás kulcskérdése, ti. abban a vonatkozásban, hogy mennyi (legyen) a szükséges. Mennyire az (anya-,

idegen) nyelvről tanuljon a gyerek, és mennyire magát az (anya-, idegen) nyelv használatát. Világos, hogy a csekély mértékű metanyelvi információ birtoklása éppen úgy nem eredményez sikeres nyelvhasználatot, mint a metanyelvi ismeretek jelentőségét indokolatlanul eltúlzó törekvés sem. A helyzetet tovább bonyolítja az, hogy a metanyelvi információ és a nyelvhasználat sikerességének (azaz a beszédtevékenységnek) aránya nem valami konstans, hanem változó érték. Változik: az életkortól, valamint attól függően, hogy vajon az anyanyelvi vagy az idegen nyelvi nevelés szemszögéből vizsgáljuk.

1.1.6. A generatív grammatika klasszikusai dolgozták ki — a ma már jól ismert és különböző nézőpontról jogosan bírált — implicit grammatikai ismeretek tételét. Témánk — a metanyelv — szempontjából számunkra ebből itt a következőt emeljük ki. A **katonák megy* megnyilatkozást a 2–3 éves gyerek és az iskolázatlan felnőtt is képes javítani (a *katonák mennek*, vagy a *katona megy*). Azért képes javítani, mert mindkettő rendelkezik anyanyelvének implicit grammatikai ismereteivel, miközben ezeket az ismereteket nem tudja verbalizálni („szabályba önteni”), így arra van kárhóztatva, hogy csak az egyes konkrét hibákat legyen képes javítani, de átfogóbb, általánosabb eljárásra nem képes. Az általánosabb eljárás tulajdonképpen a metanyelv használatát jelenti (példánkban: a magyar nyelvben az alany és állítmány számbeli egyeztetése kötelező, ez alól csak olyan esetekben teszünk kivételt, ha ...).

Az anyanyelvi nevelés — egyik fontos — feladata éppen az, hogy ezeket az implicit grammatikai ismereteket metanyelvvé „dolgozza össze”. Ha az anyanyelvi metanyelv kialakításában, illetve elsajátításában kudarcok lépnek fel, akkor komolyan veszélyeztetve van mind az igényes anyanyelvi kultúra, mind pedig a sikeres idegennyelv-tanulás.

Az idegen nyelvek tanulásakor — gyakran — éppen az ellenkező véglet fenyeget: a tanuló jól ismeri a metanyelvet, de kevésbé (vagy alig) magát a nyelv használatát.

1.1.7. Végül a bevezető megjegyzéseket egy kérdéssel és erre adott — nem kimerítő — válasszal zárom.

Az eddig leírtak azt a benyomást kelthették, hogy a metanyelv kizárólag „tudományos” kategória és ennek valamilyen pedagógiai leképezésével van dolgunk. Kérdés: van-e a metanyelvnek „társadalmi” előzménye, azaz létezik-e valamiféle népi (vagy naiv) metanyelv is, amely megelőzi a „tudományos” metanyelvet (minthogy létezett és létezik népi gyógy mód, mely megelőzte a „tudományos” gyógy módot, de volt és van is természetben előforduló — növényi — gyógyszer, és van kémiai úton előállított mesterséges gyógyszer is).

A nyelvfejlődés szempontjából a metanyelv „naiv” létezésére célirányosabban a következőképpen kérdezhetünk: van-e (volt-e) a mindennapi nyelvhasználatnak olyan rétege, amely a nyelvtudományi értelemben vett metanyelv előzményének, kiinduló pontjának tekinthető, és találkozik-e a gyerek ezekkel az „előzményekkel”.

Az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket az előzményeket — nem dehonesztáló értelemben értendő — naiv (vagy népi) metanyelvnek. Magát azt a tényt, hogy találkozik-e a gyerek ezekkel az előzményekkel pedig úgy kell tekinteni, mint pl. a dajkanyelvi jelnségeket, melyeknek az az alapvető funkciójuk, hogy a társadalom (elsősorban a család, az anya) „spontán” módon dolgoz ki bizonyos, a felnőtt nyelvi rendszer egyszerűsítésére irányuló

„szabályokat” azzal a céllal, hogy megkönnyítse a gyerek számára a nyelv-elsajátítás nehéz munkáját (részletesebben l. Lengyel: A gyermeknyelv. Bp., 1981. 122).

A naiv vagy népi metanyelv létezéséről úgy igyekeztem meggyőződni, hogy átlapoztam O. Nagy Gábor könyvét (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.) és kigyűjtöttem a beszélésre, szólásra, nyelvre vonatkozó szólásokat és közmondásokat. Könnyű belátni, hogy ezeknek a lapidáris megfogalmazásoknak metanyelvi ereje és funkciója van, hiszen a szólások és közmondások egyik legfontosabb vonása éppen az, hogy kiszabadítanak az általánosítás révén az „itt és most” bilincseiből (a metanyelv egyik fontos funkciója is éppen az általánosítás).

O. Nagy Gábor gazdag anyagának teljes bemutatása újabb tanulmányt kíván, azért itt csak egy-két jelenséget van módunkban bemutatni.

O. Nagy Gábor gyűjteményének egyes címszavai (*ajak, beszéd, beszél, hang, íge, kérdés, nyelv, szó*), illetve az ezeket tartalmazó közmondások a beszédtevékenység lényeges elemeit fogalmazzák meg, olyanokat, melyeket a pszichovagy a szociolingvisztika is rendszerint kutat. (Pl. *Ajakon termett, nem szívben fogant szó* 'üres beszéd', vö. Grice ismert társalgási szabályaival; *Amilyen a kérdés, olyan a felelet*, vö. a szociolingvisztika nyelvi regiszter felfogásával; *Se szó, se beszéd* 'minden bevezetés, minden előzmény nélkül' vö. a preszuppozíciók elméletét és a modern diskurzuszabályokat). Mivel a közmondások, szólások a fiatalabb generációk számára elsajátítandó „tananyag”, így a bennefoglaltak feltétlenül egyfajta vezérfonálul szolgálnak a gyerek számára a beszédtevékenység különböző „íratlan” — és nem a nyelv grammatikai rendszerére vonatkozó — szabályainak betartására. Ezeket a szabályokat az adott kultúrközösség dolgozza ki az évszázadok során, továbbadásáról, áthagyományozódásáról a közmondások, szólások gondoskodtak.

2. A metanyelvi ismeretek néhány vonatkozásának kísérletes vizsgálata

2.1. A kísérletben az ún. kis mesterséges nyelvek technikáját alkalmaztam. E kísérleti technika lényege a következő. A kutató maga készíti el egy mesterséges nyelv grammatikáját, lexikonát, ezek segítségével pedig egy szöveget, melyet a kísérleti alanyok „lefordítanak” saját anyanyelvükre. Itt nem részletezem, csak megjegyzem, hogy az effajta kísérletek elvégzése egyaránt értékes adalékokat szolgáltat az anyanyelvi ismeretekről, az idegen nyelv iránti készségekről, más oldalról pedig a szövegértésről és -létrehozásról. A kísérleti anyaga variálható életkortól és a szövegben rejlő nyelvi nehézségektől függően.

A kísérletet 9–13 évesek körében végeztem (az általános iskola 3., 4., 5. és 7. osztályában). A kísérletben közel 400 gyerek vett részt, az egyes korcsoportok arányosan voltak képviselve. A gyerekek két lapot kaptak. Az első lapot kellett először elolvasni, szó szerint idézem:

„Gyerekek!

A Csillagköziek újságában a következő közlemény jelent meg. Fejtsétek meg a mellékelt szókincs és magyarázatok segítségével!

*S gédűv nivf s u Dükv s go Pmakv. I pögukf fo Sümiv.
Sümi nepv szimf ikem. Gédűv s gat tipiszf s nepv, zéta
gat map zov Sümiv mes gédűvv s sápil, isk gat sápil.”*

Ezt követően a lap üres részén kellett a gyerekeknek a megfejtést megadni (jó sok üres rész maradt ki, hogy még a nagyobb betűkkel író kisebbek is boldoguljanak).

A második lapon álltak a szó- és grammatikai magyarázatok, ezt is szó szerinti hűséggel másolom ide (idézőjelek között):

„Szavak, nyelvtani magyarázatok:

<i>Dük</i>	= Föld
<i>-f</i>	= múlt idő egyes szám 3. személy (ige után áll, vele egybeírva)
<i>fo</i>	= <i>-hoz/-hez/-höz</i> főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>gat</i>	= 1. nem (tagadószó, ige előtt) 2. főnév előtt a főnévi alapjelentés ellenkezőjét jelenti (pl. <i>világosság</i> — <i>gat világosság</i> = sötétség)
<i>gédűv</i>	= látogató, vendég
<i>go</i>	= <i>-ról/-ről</i> főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>i</i>	= ő (egyes szám 3. személy, névmás)
<i>ikem</i>	= neki
<i>isk</i>	= csak
<i>map</i>	= van
<i>mes</i>	= és
<i>nep</i>	= tej
<i>niv</i>	= jön
<i>Pmak</i>	= Mars (égitest)
<i>pöguk</i>	= bekopog
<i>s</i>	= 1. egy (határozatlan névelő: pl. <i>egy</i> ló; mindig a főnév előtt áll) 2. a, az (határozott névelő: pl. <i>a</i> ló; élőtlent jelentő főnév után, élettelent jelentő főnév előtt áll)
<i>sápil</i>	= barátság
<i>Sümi</i>	= János
<i>szim</i>	= ad, adja
<i>tipisz</i>	= szeret, szereti
<i>u</i>	= <i>-ra/-re</i> , főnév előtt áll, a főnév tárgy esetben van
<i>v</i>	= tárgy eset ragja, a főnév után áll, a főnévvel egybeírva
<i>zéta</i>	= ezóta
<i>zov</i>	= között, a főnév (vagy főnevek) előtt áll, a főnév tárgy esetben van”

A szöveg általam helyesnek vélt megoldása: „Egy látogató jött a Földre a Marsról. Bekopogott Jánoshoz. János tejet adott neki. A vendég nem szerette a tejet, ezóta nincs János és a vendég között barátság, csak harag.”

A gyerekek által létrehozott szövegek („fordítások”) morfológiai, szintaktikai, pragmatikai és szemantikai szempontból egyaránt elemezhetők, de én itt a metanyelvi jelenségekkel szeretnék foglalkozni, tehát azokkal a hibákkal, melyeknek a „szavak és nyelvtani magyarázatok”-ban megadott valamilyen metanyelvi információ meg nem értése, félreértése az oka.

2.2. A metanyelvi információk felhasználása

A metanyelvi információk felhasználásának négy lehetősége van: *a)* a gyerek megérti, és helyesen használja; *b)* nem érti meg, és nem is használja; *c)* félreérti, ezért hibásan használja; *d)* nem érti meg, de valamilyen „kerülő” utat használ.

Az elemzés során az első két esettel itt nem foglalkozom, csak a két utolsóval. Már most szeretnék viszont utalni arra, hogy a metanyelvi információ meg nem értésének, illetve félreértésének két alapvető oka lehet: egyfelől a gyerekek hiányosak a valóságra vonatkozó ismeretei, másfelől nem tudja értelmezni az anyanyelvéből hiányzó, de a „Mars nyelvben” létező grammatikai kategóriát.

Az elemzés menete a következő lesz: először megadom a hibák osztályonkénti taxonómiáját (2.2.1.), majd a hibákról összefoglaló képet igyekszem adni (2.2.2.), végül rövid kiértékelés zárja ezt részt (2.2.3.), mely tanulmányunk utolsó pontja is egyben.

2.2.1. Osztályonként előforduló hibák:

Harmadik osztály:

1. *Bekopogott ő egyenes szám Jánoshoz* (l. az *-f*-hez adott értelmezést, ráadásul a gyerek rosszul olvassa ki).

2. ... *jött egy égitestre egy Mars* ... (a gyerekeknek nincsenek ismeretei a Marsról).

3. ... *azóta, hogy sötétség van náluk János és a látogató barátsága; A látogatók a világos tejet szerették ezóta világosság között, János* ... (l. a *gat*-hoz fűzött magyarázatban a *világosság* szerepét, másfelől a linearitással vagy szófaji felismeréssel kapcsolatos hibát: a *s gat tipiszf* „fordításában”).

4. *1 látogató jön* ...; *1 Földre, 1 Marsról; 2 látogatójött* ... (valamennyi esetben a metanyelvi információ megadásának módja — jelentések számozással való elkülönítése, l. az *s*-nél — a hiba oka).

5. *ember vendég* ...; *Egy élő látogató vendég* ... (mindkét esetben az *s*-nél adott magyarázat egyik alkotórésze — „élőt jelentő főnév” — lexikalizálódik, illetve a szinonimitás — l. *gédűv* — fel nem ismerése a hiba oka).

Negyedik osztály:

1. *I. Bekopogott* ... (vö. a szövegben az *I* a mondat elején áll, a magyarázatokban viszont kis *i* van megadva, ellentmondásos viszont, hogy a gyerek az *i*-nek megfelelő szót — helyesen — törli a mondatból; a hiba oka tehát az optikai formai eltérés).

2. ... *egy égitestről; ... egy égitestre. Egy marsról* ...; ... *egy égitestről egy Marsról; ... jön az égitest egyről Mars*.; ... *jött egy égitestről egy Marsról* (ezek a gyerekek nyilván nem ismerik a Marsot: hiszen egyfelől nem tudják értelmezni a „Pmak = Mars (égitest)” megfeleltetést, másfelől az *egy* névelőt szerepeltetik; az *egyről* forma az előjáró nem ismeretét dokumentálja).

3. ... *re Föld a ról Mars; ... egy re ről mars* ... *hoz János; ... egy föld egy ről égitestről* ... *hoz Jánost* ... *vendég egy; egy föld ről mars ő ről* ... *hoz János* ...; ... *egy föld egy ről mars* ... *hoz János; ... hoz Jánost; ... egyre Földre egyről Marsra; ... egyre Földet arról marsot* ... *hoz Jánost* (uralkodó mozzanata e hibának: az előjáró nem ismerete, de az extralingvális ismeretek hiánya is felfedezhető, néhány esetben az előjáró és esetvonzat sem ismert a gyerek számára l. a *hoz Jánost* megoldást; azt itt nem elemzem, hogy a *re Föld a ról Mars* formák révén létrejött „makaróni” nyelv mögött milyen pszicholingvisztikai mozzanatok húzódnak meg, de a helyes ragallomorf kiválasztására érdemes felhívni a figyelmet: a *Föld*-del kapcsolatban csak a *-re*, a *Mars*-sal kapcsolatban viszont csak a *-ról* szerepel, bár a „magyará-

zatokban” egyaránt *ról/ről*, illetve *ra/re* szerepel, tehát elől áll a mély hangrendű változat).

4. ... *nem van zov János és vendég egy barátság; S vendég ... s mars* (tehát „kétnyelvű” szöveg, vö. a *zov*, illetve *s* használatát a magyar mondatban).

5. *vendég egy barátság; látogató vendég 1 nem szereti ...; Látogató egy, nem szeret egy jön ...; Ezóta 1 van között János és látogató 1 barátság csak 1 barátság* (az *s*-hez adott metanyelvi információt nem tudják értelmezni, a metanyelvi információ megadásának módját — a számozást — közvetlenül tükröztetik a szövegben, az elemek elrendezésével — a névelő kapcsán — is bajok vannak).

6. *Látogató a világosságot nem szereti a tejet, ezóta világosság van között Jánosnak és a látogatónak egy barátság ...; Egy látogató egy lóról égitest egy marsról* (többé — már említett — hiba fordul elő, a *világosság* — l. *gat*-nál —, illetve a *ló* — l. az *s*-nél — kedvéért idéztem).

7. *1 látogató vendég; 1 föld 1 Mars; ember (a látogató szó helyett); macska vendég* (ugyancsak többféle hiba figyelhető meg: a metanyelvi információ megadásának módja, a számozás; az *s*-nél adott „élő—élettelen” lexikalizálása).

8. *Egy látogató jön a lóhoz utánuk egy csónak jön. A boszorkány elmeséli mi történt vele.; Ő egyre föld mit arról mars. Ő bekopog ő hoz János Ő. János tej mi adja ő neki. Vendég egy nem szeret ő egy tej mi.* Az utóbbi két példa azért érdekes, mert az elsőben (a „boszorkányosban”) a metanyelvi magyarázatokban megadott *ló* szó (l. az *s* névelőnél) megindítja a gyerek fantáziáját, ettől kezdve semmiféle szövegűség nem köti a gyereket. A második példa *föld mit, tej mi* fordulatai világosan mutatják, hogy a „tárgyeset” metanyelvi információból a gyerek — „szó szerinti” értelmezésben — csak a „tárgy” szót ismeri.

Ötödik osztály:

1. ... *a Földre a Marsról égitestről* (a *Mars* — mint égitest — nem ismerete).

2. *Látogató jön 1-re föld 1. Mars ... hoz János.; Látogató nem 1 szereti. Ezóta nem van között János és vendég 1 barátság ...; jön egyre Földünkre egyről Marsról; Egy látogató jön 1 órára ...* (többnyire a már többször előforduló hibák: elégtelen extralingvális ismeretek, a metanyelvi információ tagolásának — a számozásnak — közvetlen tükröztetése a szövegben, bár e vonatkozásban vannak „értelmesítési” törekvések, l. az ... *1 órára* ... megoldást).

3. ... *egy barátság* (a megelőző *vendég* szóhoz tartozó névelő formájának és vonatkoztatásának fel nem ismerése).

4. ... *között János és látogatót egy barátság ...; nem van között Jánost és vendégét egy barátság; köztünk Jánost és látogatót egy barátság* (a többféle hiba közül azt emeljük ki, hogy az előjáró utáni *mars* nyelvbeli tárgyesetet ezek a gyerekek mechanikusan átviszik a magyar formákra is).

5. *A vendég világosságot szeretett ezóta.; 1 vendég jött ...; S látogató ... bekopog hozzá Jánost.; Ember látogató ...; Látogató vendég ...* (halmozott és többféle metanyelvi hiba: a generikus információ konkretizálását lexikalizálják, pl. *világosságot; mars* nyelvi elemeket — *s* — kevernek a magyar szövegbe; meg nem értett metanyelvi információt értelmesítenek pl. *hozza Jánost*).

Hetedik osztály:

1. *Vendég jön az égitestről egy marsról; ... egy földről a marsról; ... jött a földre egy Marsról; ... jött egy Marsról ...; Egy látogató jött a földre egy mars. Ő hozzá bekopogott a föld; ... jött a Mars égitestre; ... jött egy föld nevű egy Marsról* (a hibák — fő — oka az extralingvális ismeretek hiánya, de általában az „értelmesítési” törekvés is tetten érhető).

2. ... *között egy barátság; között János és a vendéget; hoz János ...* (a metanyelv egyes fogalmait — előjáró, vonzat, tárgyeset — képtelen értelmezni).

3. *1 vendég jött ...; Csak halvány barátság; ... csak barátság; ... csak sötét barátság; ... ezóta sötétség van János és látogató barátsága között; Ló vendég jött lóra Földet lóról Marsot ...; Vendég ló ... között Jánost és vendég ló barátság ...* (valamennyi megoldásban közös az a hiba, hogy a metanyelvi információnál megadott példákat — l. a *gat* és az *s*-hez fűzött magyarázatokat — „komolyan” veszik, azaz lexikalizálják a *ló* és a *sötétség* példákat).

2.2.3. Kiértékelés

E részben érdemes összefoglaló áttekintést adni a metanyelvi információk meg nem értéséből, illetve félreértéséből adódó hibákról.

Mint kitűnt, az extralingvális ismeretek hiánya alaposan megnehezítheti a metanyelvi információk értelmezését és megértését is, ezt láhattuk a *Mars* (*égitest*) kifejezéssel kapcsolatban.

Az anyanyelvi grammatikai szerkezetektől eltérő esetekben is előfordulhat (pl. előjáró és főnév kapcsolat), hogy már maga a nyelvtani szerkezet nehezíti a metanyelvi információ értését és megértését (l. a *re Föld, hoz János* megoldásokat).

A metanyelvi információ megadásának módja (számozás, példák) is vezethetnek hibákhoz. A gyerekek egy része nem képes elválasztani ezeket az információkat a tárgynyelvi információtól, ennek következtében ezek a metanyelvi információk is bekerülhetnek a szövegbe (l. az *s*-sel kapcsolatban a *ló* szó, a *gat*-tal kapcsolatban a *világosság, sötétség* szavak használatát).

Hasonló ehhez az a hiba, ha a metanyelvi információ egyes kifejezései „lexikalizálódnak”, és bekerülnek a szövegbe (l. a negyedik osztály nyolcadik hibatípusának a második tagját, melyben a tárgyesetben álló főnevek után a gyerekek a *mi* vagy *mit* szót rendre beiktatja, nyilván a *tárgyeset* kifejezésből a *tárgy* hatására).

Csak a kisebb korosztályoknál fordul elő, hogy az idegen nyelvi szöveg egyes lexémáit (*s, Zov*) közvetlenül („fordítás nélkül”) szerepeltetik a magyar szövegben.

Ez a hibatípus egy elvi kérdést vet fel: van-e életkortól és attól független hiba. Mennyiségi szempontból feltétlenül jogos az effajta megkülönböztetés, tehát a fiatalabbak több hibát követnek el, mint az idősebbek. Azonban minőségi szempontból az életkor nem tűnt megkülönböztető vonásnak: egy és ugyanazon hiba egyaránt előfordulhatott a harmadik, de — sajnálatos módon — a hetedik osztályban is. Ez azt jelenti (és átfogóbb és mélyebb vizsgálatot érdemel), hogy a metanyelvi információ megértésében és használni tudásában vannak olyan 13 évesek, akik a 9 évesek szintjénél megrekedtek.

Zárásképpen feltétlenül szóvá kell tenni a következő (kissé hamis) szembeállítást, mely felfedezhető mind az anya-, mind az iegen nyelvi nevelésben: a nyelvről és a nyelvhasználat tanításának, illetve előtérbe állításának dilemmáját. Az egyes nyelvoktatási irányzatok — nyíltan vagy burkoltan —

a nyelvről való tanítás fontosságát hangoztatták, azaz a grammatikai ismeretek, szabályok, ragozási minták stb. elsődlegességét. Ezt az alapállást — némi egyszerűsítéssel — a metanyelv elsődlegességét vallónak ítéelhetjük. A másik — ma is divatos — irányzat „kommunikációs irányultságú”, a hangsúlyt a nyelvhasználatra teszi, miközben fenyeget a metanyelv fontosságának lebecsülése.

Meglátásom szerint a metanyelv és a metanyelvi információk, valamint ezek értésének, felhasználni tudásának módja és mértéke egyensúlyba kell, hogy kerüljön a pedagógiai munka során.

Érdekes a mainál nagyobb hangsúlyt adni az anyanyelvi nevelésben a metanyelvi információ megadási módjának is, tehát nem elegendő egy-egy nyelvtani jelenség, szabály külön bekezdésben való megfogalmazása, hanem színezéssel és más tipográfiai eljárással is érdemes elkülöníteni, kiemelni.

Lengyel Zsolt

Strukturalista eljárások a tanítónőképző főiskolai nyelvtantanításban

1. Dolgozatomban nyelvi rendszerünk tudatosításának strukturális elemzési módszereivel foglalkozom, különös tekintettel a tanítóképző főiskola nyelvészeti stúdiumára. Bár az itt használt tantervi anyagban szerepel a modern nyelvészeti irányzatok ismertetése, azonban tapasztalatom szerint ezek az elméletek nem épülnek be a mindennapi nyelvtanoktatásba, holott számos módszerük jól hasznosítható a tanulók anyanyelvi nevelésének alsó-, közép- és felső fokán is. (Vö. Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi nevelés. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.; Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1979.; Bánréti Zoltán: Kamasz és anyanyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1981.; Nagy Ferenc: A kvantitatív nyelvészet oktatásáról. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. 291—301; Nagy Ferenc: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 23—34.)

Nem kívánom szembeállítani a hagyományos — jól bevált — és a modern, XX. századi leíró nyelvtanokat, hanem a funkcionális szemléletet tartva helyesnek Deme Lászlóval együtt vallom, hogy ez a szemléletmód „értékesíteni tudja a korábbi és a kortársi megközelítésekben mindazt, ami bennük racionális mag ... Tehát nem eklektikusan válogat, hanem szervesen magába olvaszt más rendszerezésekből származó részeredményeket” (Nytud-Ért. 104. szám 119). Az a hasznos tehát, ha a hagyományos és a modern nyelvészet hat egymásra, ötvöződnek módszereik a cél: nyelvünk mélyebb megismerése érdekében. Ezért kell élnünk a nyelvtudomány metodikai fejlődése adta lehetőségekkel. Ezekre elméleti fejtegetések helyett példák segítségével mutatok rá.

2.1.1. A strukturális nyelvészet elemeire bontja a megnyilatkozásokat, és az így elkülönített szegmentumokat nem jelentésük alapján, hanem azt

figyelve veti egybe, hogyan viselkedik egy szegmentum a megnyilatkozásban elfoglalt helyét tekintve. Nézzük, mit jelent ez a gyakorlatban!

A hangtan területén lényeges dolog a beszédhang és a fonéma megkülönböztetése. Ehhez az egyik strukturális nyelvelemző módszer: a *d i s z t r i b ú c i ó* bizonyul alkalmasnak. Ugyanis egyetlen hangszegmentum lehetséges környezeteinek sokaságát felsorolva, az ember könnyen rádöbbsenhet, hogy fizikai eltérés van az azonosnak gondolt *t* hangok között — ezért jelölik a betűk tökéletlenül a beszédhangokat —, ugyanakkor a közöttük meglevő fizikai egyezés miatt egyetlen fizikai és egyben funkcionális egységnek: fonémának tekintendők. Tehát nyelvi szempontból a minimális egység fonetikailag a beszédhang, fonológiailag a fonéma, és ez a kettő úgy függ össze, hogy minden fonémának annyi változata lehetséges mint beszédhang, ahány hanghelyzetben, hangszomszédságban megjelenhet. Például az *N* fonéma változatai közül sorolok fel néhányat, ahol az *n* fölé tett index a hangszomszédságot jelöli:

<i>na</i>	<i>nadrág</i>	<i>and</i>	<i>Andrea</i>
<i>ná</i>	<i>nátha</i>	<i>enz</i>	<i>enzim</i>
<i>ne</i>	<i>nedves</i>	<i>eng</i>	<i>enged</i>
<i>né</i>	<i>négy</i>	<i>énb</i>	<i>énbelém</i>
<i>ni</i>	<i>nincs</i>	<i>éns</i>	<i>kénsav</i>
<i>no</i>	<i>nomád</i>	<i>inh</i>	<i>inhüvely</i>
<i>nó</i>	<i>nóta</i>	<i>inf</i>	<i>színfal</i>
<i>nö</i>	<i>növény</i>	<i>ink</i>	<i>inkább</i>
<i>nő</i>	<i>nővér</i>	<i>ingy</i>	<i>ingyen</i>
<i>nu</i>	<i>nutria</i>	<i>onv</i>	<i>honvéd</i>
<i>nü</i>	<i>nüánsz</i>	<i>ónl</i>	<i>ónlemez</i>
		<i>onty</i>	<i>konty</i>
		<i>önt</i>	<i>öntöz</i>
		<i>unsz</i>	<i>unsz stb.</i>

2.1.2. A tanítóképzős főiskolai hallgatók látásmódjának kiszélesítését érhetjük el akkor, ha a hagyományos nyelvtan jelentésen alapuló szófajmeghatározásai mellett megfigyeltetjük az egyes szófajok *d i s z t r i b ú c i ó*s sajátosságait is. A főnév definíciója például így hangzik a klasszikus grammatika szerint: „A főnév... élőlényt, élettelen tárgyat, gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelentő szó” (MMNyR. 1: 214). Emellett példákkal jól lehet szemléltetni a főnév lehetséges környezeteit:

Ez a fiú siet.
Ez a fű elszárad.
Ez a nép fellázad.

A környezeti behelyettesítéseken alapuló elemzések miatt mondható megbízhatónak az ezeknek a megnyilatkozásoknak az összevetéséből származó következtetés: a *fiú*, a *fű*, a *nép* lexémák tipikus környezetei azonosak, tehát egy osztályba sorolandók. Megszívlelendő Antal László tanácsa, aki arra figyelmeztet, hogy ne egyetlen környezet alapján végezzük az osztályozást (vö. A formális nyelvi elemzés. Gondolat Kiadó. 1964. 132), ugyanis bizonyos környezetekben különböző osztályok képviselői is szerepelhetnek, például

a főnevekhez nemcsak igei állítmányok kapcsolhatók, hanem névszóiként álló melléknévek is:

Ez a fiú alacsony.

Ez a fű zöld.

Ez a nép hontalan.

Az említett példák alapján a strukturalisták a formális nyelvi elemzéssel egyben olyan képleteket is felállítanak, *m o d e l l á l n a k*, amelyek rávilágítanak arra, hogy különböző lexémaosztályok milyen szabályok szerint alkotnak megnyilatkozásokat:

névmás + névelő + főnév + ige,

illetve:

névmás + névelő + főnév + melléknév.

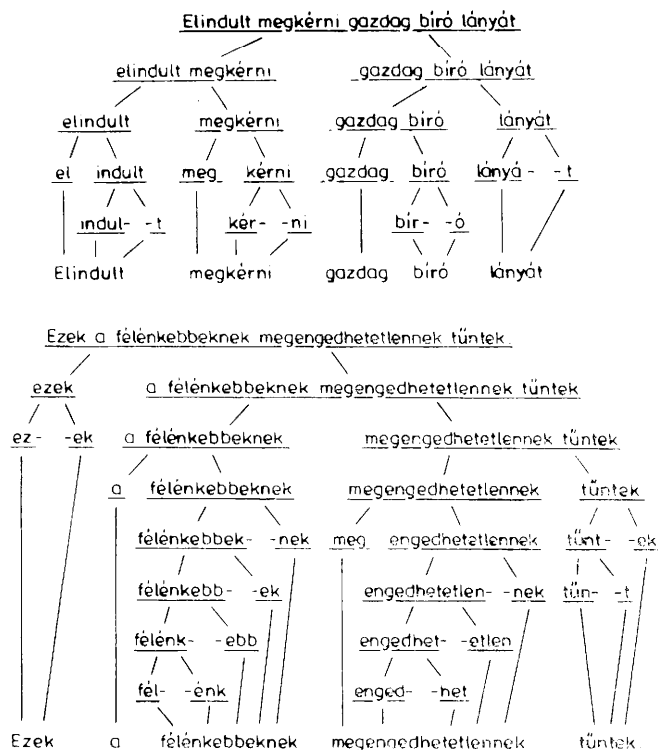
2.1.3. A leendő tanítók számára fontos lenne egyértelműen elkülöníteni egymástól a kötött morfémák csoportján belül a képzőket, jeleket és ragokat, de a magyar grammatikusok munkái ezzel kapcsolatban nem egységesek. Tudott tény, hogy a nyelvtanírók 4-től 32-ig vették fel a magyarban használt esetek számát, és ennek megfelelően természetszerűen bővült vagy szűkült a képzők vagy ragok száma. Ez a felemásság nemcsak a múltban, hanem a jelenleg érvényben levő nyelvtankönyvekre is vonatkozik.

A birtokos személyére és számára, illetve a birtok számára utaló toldalékot birtokos személyragnak nevezik a következő nyelvtankönyvek: Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás az általános iskola 3–4. osztálya számára. 1988. (Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés). Írták: Csizmazia Sándor, Csizmazia Sándorné, Orosz Zsuzsa; Hangay Zoltán—Viskovits Erzsébet: Magyar nyelv a szakközépiskola II. osztálya számára. 1980². 64; Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovne: A mai magyar nyelv. 1985⁶. 190; Dr. Temesi Mihály: Leíró magyar nyelvtan II. Szótan 2. Szóalaktan. 1982. 148. — Birtokos személyjelnek tartják az alábbiak: Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára. 1980. 111; A magyar nyelv a tanítóképző főiskolák számára. Szerk.: Adamikné Jászó Anna. 1985. 180; Magyar nyelv a tanítóképző főiskolák részére. Szerk.: Farkas Ferenc. 1985. 314. — Takács Etelnek az általános iskola 7. osztálya számára írt A magyar nyelv könyve tulajdonképpen szentesíti mind a két megnevezést (1982. 85).

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, ha a tanuló, aki alap-, középfelsőfokon más-más típusba kénytelen sorolni megfelelő megokolással ugyanazt a toldalékot, nem tartja tudománynak a grammatikát, mert az nem él egzakt kategóriákkal. Ésszerű lenne tehát az anyanyelvi nevelés folyamatában egységes felfogás szerint tanítani ugyanarról a nyelvi elemről, illetve megtalálni azt a fogódzót, amely segítené az összehangolást. Esetleg úgy, hogy a hagyományos nyelvtan kötött morfématípusainak jelentésen és nyelvi funkción alapuló különválasztása mellett (MMNyR. 1: 297: „A képző új szót alkotó szóelem... A jel részben jelentésmódosító, részben szintaktikai viszonyító szóelem... A ragok a szó jelentését nem változtatják meg... A rag szintaktikai viszonyt jelentő szóelem.”) célszerű lenne a szerkezeti-disztribúciós eljárásnak az eredményeit is figyelembe venni, és ezáltal tudatosulna a magyar nyelv több szóépítő törvénye is.

Hasznos volna példák közvetlen összetevős módszerrel történő morfológiai elemezése révén elvezetni tanítványainkat alapvető disztribúciós sajátosságok felismertetéséhez. Mutatóba csak két mondat bontása!

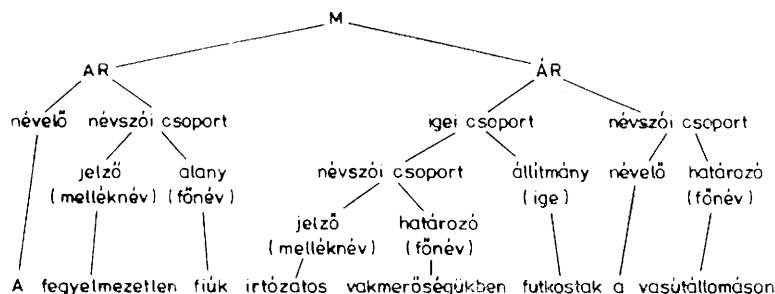
Ez csak szinkron szempontú elemzést jelent. (A tanítóképző főiskolákon alapvetően leíró nyelvtant tanítunk).

Több, ezekhez hasonló példamondat szavainak alaktani alapon történő bontásából a morfémák sorrendiségére a következő elvi megállapításokat tehetik hallgatóink:

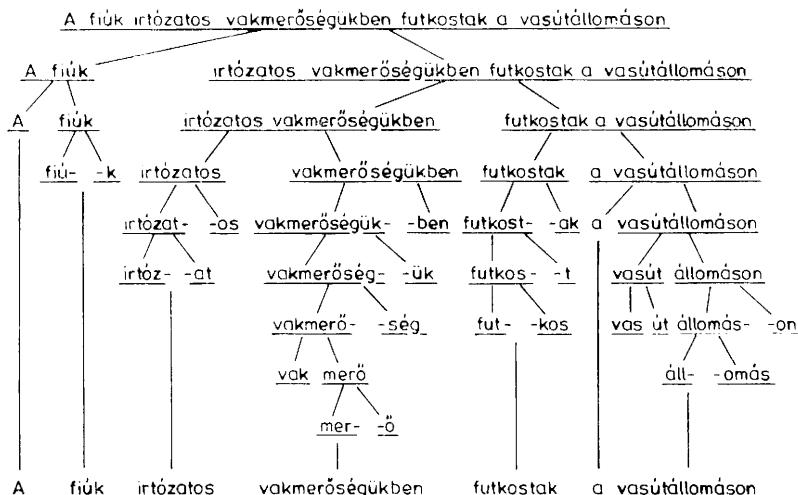
1. A képzők, jelek, ragok kötött morfémák, mert csak tőhöz kapcsolódva jelennek meg, és nem szerepelnek szó eleji helyzetben.
2. A képző kapcsolódhat a tőhöz (megkérni, bíró, félénk, engedhet).
3. Képzők követhetik egymást (engedhetetlen).
4. A jel közvetlenül járulhat a tőhöz (indult, ezek, tűnt).
5. A jel követheti a képzőt (félénkebb).
6. Jel kapcsolható másik jelhez (félénkebbek).
7. A rag rögtön a tőhöz csatlakozik (lányt).
8. A rag állhat a képző után (engedhetetlenek).
9. A rag a jel után illeszthető (félénkebbeknek, tűntek).
10. A ragot nem követi semmiféle toldalék (lányát, félénkebbeknek, megengedhetetlenek, tűntek).

2.2. A strukturális nyelvészet közvetlen összetevők szerinti elemzése csak látszatra formális a mindenkor kettéosztási műveletével, valójában célszerűen alkalmazható annak kimutatására is, hogy a mondattani szerkezet egyes elemeiként nem minden morféma jelenhet meg, illetve hogy bizonyos felszíni szerkezeteknek eltérő belső struktúrájuk van. Figyeljük meg ezt a következő mondatban: *A fegyelmezetlen fiúk irtózatossá váltságukban futkostak a vasútállomáson.*

Az IC analízissel hasonlóan bontott mondatpéldák sokaságából látszik, hogy jelzőként a szokásosan előforduló lexémaosztály a melléknév (*fegyelmezetlen, irtózatossá*), állítmányként az ige (*futkostak*) stb., illetőleg ez a megnyilatkozás NV típusú mondat kiterjesztése, hiszen a *fegyelmezetlen fiúk* alanyi rész alanyként álló főnévre (N), az *irtózatossá váltságukban futkostak a vasútállomáson* állítmányi rész pedig állítmányként funkcionáló igrére (V) vezethető vissza.

Morfológiailag tovább bontva az előbbi (de rövidített) mondatot magános morfémákig, a nyelvnek a végső szerkezeti összetevőig jutunk el:

Ilyen típusú elemzésekkor kitűnik az az eltérés is — amely különben elsikkadna —, hogy a *vakmerőségükben* és a *vasútállomáson* szavak olyan azonos típusú alárendelő összetételek, amelyek egyben képzetek is, de való-

jában csak a *vasútállomás* morfémakomplexum viselkedik az első összetevők síkján összetett szóként (*vasút* + *állomás*) szemben a másik alárendelő összetétellel, amelynek első közvetlen összetevői: *vakmerő* + *ség*.

2.3.1. A strukturalizmus másik ismert elemzési eljárását, a *k o m m u t á c i ó t* gyakran arra használják fel, hogy segítségével eldöntsék egy szóról, tő- vagy származékszónak tekintsük-e. Ugyanis a morfológiai elemzéskor nemegyszer bukkanunk olyan ígére, amelynek nem érezzük morfémakomplexum voltát. Ez azért van, mert a „fiktív tövű igék . . . képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él” (Benkő Loránd: A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Bp., Akadémiai Kiadó. 1984. 5). Ilyenkor a fiktív tőhöz csatolt képzők behelyettesítése és az így létrejövő képzőszembenállások világosan vissza-utalnak egy hajdan létezett tőre:

tám ad	*tám -	rep ül	*rep -
aszt		ít	
ogat		des	
ap ad	*ap -	has ad	*has -
aszt		ít	
ály		ogat	
szor ul	*szor -	vill og	*vill -
ít		an	
ong		ánlik	

Noha a tanítóképző főiskolákon szinte kizárólag leíró nyelvtant tanítunk, ám az ilyen mértékű történetiség hasznosan szolgálhatja azt; ugyanis az előbbi példákon alakilag is jól elkülöníthetők a képzők, amelyeknek funkciója analóg a szinkrón nyelvi rendszer megfelelő suffixumaival. Ezért nem mehetünk el magyarázat nélkül ilyen típusú igealakok mellett.

2.3.2. Antal László a kommutációnak nem szokványos, de célszerű alkalmazására mutat példát az azonosító tartalmú nominális mondatok elemzésekor (vö. A formális nyelvi elemzés 150). Az ilyen típusú megnyilatkozásokban sokszor problematikus az alany, illetve állítmány megállapítása. A következő formális fogódzókat próbáljuk ki mi is:

1. Ha mindkét főnév névelőtlen, akkor az az állítmány, amelyik úgy cserélhető ígére, hogy értelmes, lehetséges mondatot kapunk:

Lányom kapus.

Lányom véd.

2. Ha az első főnév névelős, az az alany, mert a második főnevet cserélhetjük fel ígére:

A lányom kapus.

A lányom véd.

3. Ha a második főnév névelős, az az alany, noha a kommutációs módszer ebben az esetben nem nyújt segítséget, hiszen mindkét főnév helyébe beilleszthető ige:

Lányom véd.

Véd a kapus.

Célravezető ilyenkor Károly Sándor eljárását: az -e kérdőszó próbáját felhasználni az egyértelmű bizonyításra (vö. Nyr. 88: 162), vagyis annak alapján dönteni, hogy az -e kérdőszó melyik főnévhez csatolható. Mivel csak a *Lányom-e a kapus?* mondatot érezzük helyesnek, ezért nyilvánvaló, hogy a második főnév alanyi szerepű.

4. Ha mindkét tag névelős, akkor általában az első az alany, a második az állítmány:

A lányom a kapus.

A kapus a lányom.

Mivel ilyenkor az igével való behelyettesítés nem ad támpontot a főmondatrészek kiválasztásához, a transzformáció segíthet a döntésben, ugyanis a megnyilatkozásoknak a jövőbe vagy múltba transzformált formáiban az igével bővített főnév az állítmány névszói része:

A lányom a kapus volt.

A lányom a kapus lesz.

A kapus a lányom volt.

A kapus a lányom lesz.

Az alap és a jövő vagy múlt idejűvé alakított mondatok úgy feleltethetők meg egymásnak, hogy amelyik főnév a létigével bővített állítmány névszói része, az a főnév lesz az állítmány az ige nélküli megnyilatkozásban.

2.4.1. A t r a n s z f o r m á c i ó különösen hasznos módszer, mivel sok esetben alkalmas arra, hogy szerkezetek törvényszerű egymással alakításával nyelvünk rendszerjellegét érzékeltessük. Például amikor a magyar nyelv egyik sajátos mondatátalakítása látható:

Porcukrot hintett a tésztára.

Porcukorral hintette a tésztát.

Ebből a mondatpárból egyik igecsoportunknak a következő kötelező vonzat-sémáját állíthatjuk fel:

$$\begin{array}{c} F_1 (-val) + I + F_2 (-t) \\ F_2 (t) + I + F_1 (helyhatározó) \end{array}$$

Erre a modellre jó néhány mondatot alkottathatunk hallgatóinkkal. Az ehhez hasonló szerkezetátalakításra számos példa található Zsilka János Nyelvi rendszer és valóság című művében (Bp., 1971. Akadémiai Kiadó).

2.4.2. Mivel a transzformáció a szinonimikára, a rokon értelmű szerkezetek közötti választásra épül, ezért az átalakítások kapcsán mód nyílik stilisztikai megfigyelésekre is. Érdekes például vizsgálni Gárdonyi Egri csillagokjából vett részlet alapján a verbális stílus mozgalmasságot keltő hatását: „A bástyák és falak duhogtak, ropogtak. A belső várba vegyesen csapkodott a nehéz és az apró golyó. Hullt a tüzes nyíl és a tüzes labda. Mindenfelé zuhant és hentergett az ágyúgolyó” (Móra Kiadó—Kárpátia Kiadó. 1982¹⁸. 358).

Ha ugyanebben a szövegben az igéket nominális elemekkel helyettesítjük, az igei tő ellenére is tompítódik a dinamizmus:

— Hallottuk a bástyákat és falakat duhogni, ropogni, a belső várba vegyesen csapkodni a nehéz és apró golyót, hullni a tüzes nyilat és a tüzes labdát, mindenfelé zuhanni és henteregni az ágyúgolyót.

— Hallottuk a bátyák és falak duhogását, ropogását, a nehéz és az apró golyók vegyes csapkodását a belső várba, a tüzes nyíl és a tüzes labda hullását, az ágyúgolyó zuhanását és hentergését mindenfelé.

Az utóbbi változatban a nominális stílus határozottan fékezi az eredeti szöveg dinamizmusát. Állóképszerűségét az idézi elő, hogy a szórend kényszerű átrendeződése miatt a hangsúlyos ige nyomatéka gyengül a főnévi formában.

Mivel más helyen (Nyr. 112: 207—18) már bővebben szóltam a transzformációról, itt csak néhány hasznára kívántam rámutatni.

3. Remélhetőleg kitetszett példáimból, hogy ezek a többnyire formális nyelvi elemzésnek nevezett módszerek funkcionálisak is. Nagy hasznuk van a nyelvi tények tudatosításában, miközben az eddigi hagyományos eljárásoknál változatosabb módon közelítik meg az elemzendő jelenségeket.

Funkcionális nyelvtanoktatásunknak fontos feladata a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása. Vitathatjuk ugyan a legújabb kutatások eredményeként létrejött nyelvészeti irányzatokat, de tudomást nem vennünk róluk ésszerűtlen. Nem csupán azért, mert ez tudománytalan szemlélet, hanem mindenekelőtt azért sem, mert egy új módszer — amennyiben termékeny — a nyelvi analízis újabb oldalait tárhatja fel.

Szikszai Lajosné

A göcseji Csömödér helységtől a Gyimesi-szoros fölött emelkedő Csülemér hegycsúcsig

1. A Lentitől kelet-délkeletre fekvő Csömödér helység nevére l. a következő történeti adatokat: 1324/1336: „*possessiones Burzeulche cum terra Chidemer, Herneek et Warfeulde vocatas in comitatu Zaladiensi*” (ZalaOkl. 1: 178); 1389/1405: *Chedemer* (ZsigmOkl. 2/1: 437); 1773: *Csömödér* (LexLoc. 191). A mai népnyelvi alak *Csömödér* (ZMFN. 389). Ugyanez a hivatalos névalak is (Hnt. 1985. 173).

Az elsődleges *Csidemér* ~ *Csedemér* helynév pusztá személynévből, bizonyára a falu egykori birtokosának nevéből keletkezett, magyar névadással; vö. 1138/1329: *Sidemer* 'egy kenyéradó, azaz földműves szolga a Csongrád megyei Ecseren' (MNY. 32: 132 és Györffy 1: 894), *Sidemer* 'egy csósz, azaz hírnök, kikiáltó az eltűnt Simur faluban' (MNY. 32: 133; a falu lokalizálási kísérletéhez l. Szabó: MNYTK. 85. sz. 26).

A helységnév előzményeül szolgáló személynév szláv eredetű; vö. bolgár *Чедомър* és *Чыдомър* személynév (Ичев: RIB. 537 és 547); szerbhorvát *Čedomir* és *Čudomir* személynév (Grković: RIS. 209 és 210). A lengyel *Czędomierz* helynév (Stanisław: SlovJuh. 2: 132) arról tanúskodik, hogy egykor a lengyelben is volt **Czędomier* személynév.

A szerbhorvátban a bemutatott személynévből helységnév is képződött; vö.: *Čudomerići* [többes sz.] 'egykori helység a XVI. századi Horvátországban' (HASz. 2: 95); *Čudomirići* [többes sz.] 'egykori helység a XV. századi Dalmáciában' (uo.).

Az Észak-Bulgáriában, Razgradtól délre fekvő Loznica környéki *Капа уџ* falu török nevét 1934-ben hivatalos úton *Чыдомур*-re bolgárosították (ImSelBulg. 270). E helynév alakilag egyezik az alapjául szolgáló bolgár személynévvel. A régi szláv helynevek közül ez a típus teljesen hiányzott, mert személynévből csakis képző hozzáadásával alakulhattak helynevek. Az új keletű, *Чыдомур*-féle szláv helységnevek magyarázatához l. Kniezsa: NévtVizsg. 20 és tölem: Király-Eml. 261–2.

Csömödér konsonantizmusában $d : m > m : d$ hangátvetés figyelhető meg.

2. A délnyugat-dunántúli Csömödértől keleti irányban, légvonalban mérve hétszáz kilométernél is távolabb van a Gyimesi-szoros, fölötte, az egykori magyar – román határon az 1651 m magas Csülemérrel. A hegynév magyar és román nevére l. a következő adatokat: 1806: *Csudamir*-Sarka (Lipszky térképe); 1869: „A *Csodamir*ből [= a Csodamir nevű havasból] eredő Gyimes patak” (Orbán: Szék. 2: 77); 1901: „*Csülemér* tetőről jó 3 ó. lejt az út, míg ... bejút a Tatros mellé a gyimesi szorosba” (Radnóti: ErdKal. 436–7); 1903: *Csülemér*, Mt. *Ciudomir* (Gyimes-Pass. 1: 75 000-es térkép); 1916: *Csülemér* (Piatra. 1: 200 000-es térkép); 1942: *Csülemér* (Székelyföld². 1: 200 000-es térkép). — 1943 nyarán egy székely származású magyar vezérezerdes járt fenn a Csüleméren. Útját a következőképpen örököltette meg emlékirataiban: „Nagybacon, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck, Sósmező, Tusnád, Csíkszereda, Gyimesbükk és a *Csülemér* hegycsúcs voltak a megállópontok, ahol a határ menti erődítési munkálatokat tekintettem meg” (Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938–1945. Átdolgozott, második kiadás.

Bp., 1976. 174). A hegycsúcs megmászsása olyan mély benyomást keltett benne, hogy néhány nap múlva, amikor távoznia kellett a honvédelmi miniszteri székből, így kezdte búcsúbeszédét: „Az elmúlt napokban szűkebb hazámban, Erdélyben jártam. Legutóbb a Csíki-havasok nem legmagasabb, de mondhatnám egyik legnagyobb és legszebb kilátást nyújtó hegyormára gyalogoltam fel. Nehéz volt, fáradságos volt a felkapaszkodás a közel 1700 méter magas hegyre. Sokszor meg kellett állni, és minden megállásnál visszavisszanézünk oda, ahonnan kijutunk a szelíden kanyargó folyó völgyébe, majd tekintünk a még előttünk meredő csúcs felé fordult, és néztük, hogy mi van még hátra. Látjátok barátaim, ilyen az élet is.” (I. m. 179.)

A *Csülemér* ~ *Ciudomir* hegy egy olyan, **Csudomir* nevű pásztorról kaphatta nevét, aki a havason legeltetett és a környéken ütötte fel szállását. E személynév etimológiailag azonos a dunántúli *Csömödér* személynévi előzményével (l. fent). A magyarban *Csudomir* > **Csüdemér* > *Csülemér* változás ment végbe. A *d* > *l* változást valamilyen népetimológias beleértéssel magyarázhatjuk. De ha a *Csülemér* csupán írott, nem pedig élőnyelvi alak, akkor nem zárhatjuk ki a továbbvándorolva állandósuló hibás feljegyzés, félreértés, szövegromlás lehetőségét sem.

Kiss Lajos

Nádiveréb, kásavirág, burján. A század első felében Herman Ottó példáját követve számos természettudós gyűjtött értékes etnozoológiai és etnobotanikai adatokat. Az ornitológus Lovassy Sándor (1855–1946) az Ecsedi-láp madárvilágának leírásakor megemlékezett a helyi népi madár-, sőt halismeretről is, a botanikus Moesz Gusztáv (1873–1946) pedig brassai tanárkodása idején állított össze a környező vidékről gyűjtött növénynévjegyzéket. Egyikük figyelmét sem kerülte el a népi természetismeret azon jellegzetessége, hogy az érdektelennek számító állatokkal és növényekkel nem foglalkoznak, ha meg is tudják különböztetni őket, külön elnevezést nem adnak nekik.

Lovassy (1931: 40 és 54) miután elismerően nyilatkozott a századforduló körüli lápjárók madárismeretéről, megemlíti azt is, hogy az Ecsedi-láp csikászai az apró énekesmadarakat nem különböztették meg, ellentétben a többi madárral. Lovassy, aki hacsak tehetné, a madárfajok népi nevét is megadta, a verébalakúak (Passeriformes; Európában csak az énekesek, Oscines, alrendje található meg) 13 fajánál nem tudott népi nevet közölni (1931: 49–55), magyarázatul pedig a népi madárismeretet így jellemezte: „Az apró énekesekkel nem törődött, azokat meg sem látta, sőt azok iránt való érdeklődésemet meg is mosolyogta, hanem a nádirigótól (*Acrocephalus arundinaceus*) a legapróbbig, valamennyi csikász *nádiveréb* néven foglalt össze, legfeljebb a *fügé*-t (függőcinege, *Anthoscopus pendulinus*) és a *nádi fügé*-t (barkós cinege, *Panurus biarmicus*) különböztette meg egyikük-másikuk” (1931: 40).

A magyar madárneveket feldolgozó, nemrég megjelent, páratlanul gazdag, de némely ponton vitathatóan megszerkesztett monográfiában („Az anyagközlés alapja a madarak állatrendszertani helye”, Kiss 1984: 31) a szerző, Kiss Jenő, felhívja a figyelmet a népi és a tudományos névadás különbségeire (1984: 19–22), és elsősorban a népi természetismeret pontatlanságát említi. Amikor azonban a *nádiveréb* népi elnevezés tudományos megfelelői között a fülemülesitke (*Luscinola melanopogon*), cserregő nádi-poszáta (*Acrocephalus scirpaceus*) és nádirigó (*Acrocephalus arundinaceus*) egyaránt szerepelnek (1984: 259–261), más énekesek viszont nem, aligha a kifejezés valódi jelentését kapjuk meg. Ez esetben a Lovassy által megadott magyarázat a meggyőző, nem pedig a Kiss Jenő választotta módszer (rendező elv) túlzott pontossága.

Moesz Gusztáv, aki elsősorban a háromszéki Rétyen és a Brassó melletti Hétfalun gyűjtött, az alábbi módon jellemezte a helybeliek növényismeretét: „Mondanom sem kell,

hogy a nép a gazdasági növényeken kívül csak azok iránt érdeklődik, melyeknek gyógyító sajátságai vannak, melyek szépségüknél vagy illatuknál fogva feltűnők, vagy melyek nagyon útjában állanak. A növények százai észrevétlenül maradnak; igénytelenségük miatt nem jutnak külön névhez, általánosan *burján*-oknak nevezik őket. S a jó emberek sehogy sem tudták megérteni, minek gyűjtöm a *burján*-t is? Az ő szemükben a *burján* a növényország szemetje. Az oly növényeket, melyeknek apró virágocskákból álló virágzatuk van — ha már más nevük nincs — *kásafű* vagy *kásavirág*-nak nevezik. A növényeket nem ismerő háromszéki ember a mezőkön mindenfelé csak *burjánt* és *kásavirágot* lát” (1908: 29).

Moesz adatai szerint a *burján* Hétfalun „*Chenopodium album* L. és a hozzá hasonló *Chenopodium-félék*”, Rétyen viszont „gyomnövények, hasznot nem hajtó dudvák” (1908: 31). A *kásavirág* Hétfalun és Brassóban „*Primula veris* Huds.”, Rétyen viszont „*Asperula cynanchica* L.; *Radicula silvestris* (L.) Mnch; *Filipendula hexapetala* Gilib.”, a *kásafű* pedig szintén Rétyen ezen legutóbbi fajt jelöli (1908: 32).

Egy újabb közlés szerint is a Rétyhez közeli Torján *burján* vagy *burjány* 'gyom' (Nemesné et al. 1974: 25), a *kásavirág* pedig 'apró fehér virágú virágfajta' (1974: 93). Az ugyancsak háromszéki Árapatakon Péntek János és Szabó Attila gyűjtése szerint *kásavirág* három különböző növény is lehet (Péntek és Szabó 1976: 221): *Iberis semper-vivens* (1976: 213), *Primula veris* (1976: 206) és *Linaria vulgaris*, amely legutóbbi nevei között szerepel még a *vadtárkon* (virág) és *vad tátoztató* is (1976: 211, Szabó és Péntek 1976: 64). Erdélyben néhol másutt a *kásavirág* a kankalinok (*Primula*) népi neve (Szabó és Péntek 1976: 27–8). Ez esetben is minden bizonnyal a Moesz által megadott átfogó jelentés lényegesen találóbb, mint a növénynév megfeleltetése meghatározott növényfajokkal.

Szabó és Péntek az erdélyi növényismeret egy negatíván jellemezhető sajátságára is felhívták a figyelmet: „Nálunk leggyakoribb egyéves gyomnövények a libatop (*Chenopodium*) és a disznóparaj (*Amaranthus*) fajok. A fajok viszonylagosan nagy száma és általános elterjedtsége ellenére a népi növényismeret általában nem tartja őket számon, a legtöbbször *burján*-nak nevezik” (Szabó és Péntek 1976: 64).

A *burján* szó érdekessége, hogy nemcsak egy adott, negatíván definiált növénycsoportot jelölhet, hanem annak legtipikusabb vagy valamilyen más módon legkitüntetettebb tagjait. Hasonló jelenséggel magyar nyelvjárásokban állatcsoportot átfogó kategóriáknál is találkozhatunk, így *madár* 'veréb' („azért jelöli ezt a fajt, mert a veréb a legközösesebb, legismertebb, az emberrel állandóan együtt élő madárfaj”, Kiss 1984: 316) és erdélyi, különösen a székely nyelvjárásokban *féreg* 'egér'. Az említett terminusok átfogó jelentésüket (nehezen felderíthető szabályok szerint) meg is tarthatják, el is veszíthetik. Pl. ugyancsak Hétfalun, ahol Moesz is gyűjtött, Papp György közlése szerint *burján* 'gyom', *féreg* 'egér' (1874: 326). Abba, hogy egy szó részletezőbb vagy átfogóbb jelentését adják-e meg az adatközlők, nemcsak a nyelvjárás sajátságai, hanem idevágó egyéni attitűdjük, tudásuk, érdeklődésük is belejátszanak.

IRODALOM

- Kiss Jenő: Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései). Budapest, Akadémiai, 1984. — Lovassy Sándor: Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931. — Moesz Gusztáv: Székely és csángó növénynevek. (MNY. 1908.): 29–34. — Nemes Zoltánné, Gálffy Mózes és Márton Gyula: Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974. — Papp György: Tájszók. (Hétfalusiak.) Nyr. 3 (1874): 326–7, 373. —

Péntek János és Szabó T. E. Attila: Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia* 87 (1976):203–225. — Szabó Attila és Péntek János: Ezerjófű. *Etnobotanikai útmutató*. Bukarest, Kriterion, 1976.

Kicsi Sándor András

„Áldotta savamat-borsomat.” A nyelvnek sok olyan fordulata van, amelyet a fiatalabb nemzedék tagjai már nem értenek, nem használnak. Ilyen fordulat a 98 éves Polgár Józseftől 1981-ben hallott *Áldotta savamat-borsomat* kifejezés a következő szövegösszefüggésben:

„Mikor mékszületett a bátyám, . . . öregatyám aszonta idésanyámnak: — József légyen a neve! Ő is József volt. Hát osztán mikor idésanyám kipihente a szülist, idésanyám kivitte kocsiával. Öregatyám mént a kocsijukhon. — Na, hoty hívják? — Hát idésapám, Sándor lett. — Mer idésapám Polgár Sándor vót. Ot hatyta. Nem nézet rá sē. Aszonta idésanyám. — Majd a következő lesz József.

Mikor én jöttem a világra, . . . kivitt idésapám bennünket. Odamént öregatyám. — Na, mi a neve? — Ez József. — Akkor mán ú vett lē kocsiú engēm. Idésanyám után mondom. Bévitt a tanyán a szobába, kioldott. Oszt ott *áldotta savamat-borsomat*. Így áldja az Isten az ű neve fēntartóját, hogy hosszú idejig egészségbe, békességbe és a legmagasabb embēri korig éjjön. Hát itten van, megértem a legmagasabb kort. Hát azír-e? Nem tudom.”

Az áld ígét az értelmező szótár a fenti jelentésben ritkán használatos szóként jelöli. „áld 2. (Vall. ritk) »Isten v. vmely felsőbbnek hitt személytelen hatalom« kegyelemben, testi-lelki javakban részesít vkit, vmit megáld.” A vallási eredetüként jelölt *áld valakit*, *valamit* szó szerkezetet egy évtizedek óta presbiterként élő kis-, középparaszt állású földműves ember használta. Tehát a protestáns magyar vallási nyelvet a paraszti társadalomban az átlagosnál többet, jobban használó adatközlő idéztünk. (A katolikus Csongrádon 5 éves ittlétem alatt, gyűjtéseim során laikus áldásosztásról nem hallottam.)

A TESz. szerint a fgr. *ál* tő származéka, az *áld* a pogánykori szellemi élet öröksége. 'A jó szellemnek felajánl, feláldoz' pogánykori jelentéstől a keresztény 'áldást mond fölötte, megszenteli' jelentésig alakulva jelölte a pogányság elhagyását és a kereszténység felvételét.

A Bibliában a mágikus jellegű áldásnak kiemelkedő jelentősége van. Először Isten megáldja, természetfölötti hatásban részesíti az első embert, aztán a családfő adja ezt tovább gyermekeinek (hogy csak a témánkba vágó ótestamentumi példánknál maradjunk). (Bibliai Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó. 1984. 13–14.)

Az apa, a nagyapa nevének fönmaradását, létének folytatását a fiúgyermek, a fiúunoka biztosította. Ha az unoka a nagyapa keresztnévét kapta, az már azt jelentette hogy a nagyszülő az unokában él tovább. Erre a szomszéd — Szenteshoz hasonlóan mezővárosi múltú — településről hozok példát. Szántai Kis Lajos (1861–1944.) földművesnek, középparasztnak egy fia Lajos lett. Majd az apával együtt élő és gazdálkodó Ferenc fia 1930-ban született gyermekét is Lajosnak keresztelték. Ez a nagyszülő határozott fellépésére következett be. Azt is elérte, hogy Lajos unokája egyetlen gyermekként tanuljon. Tehát a nevére vett gyermek kiváltságát biztosította. (A névadás hasonló szokása a nagyanya és lányunoka között is élt.)

Visszatérve a szentesi Polgár családból vett példára, ahogy az Isten a maga képére teremtett embert, úgy a nagyszülő a saját nevére hallgató unokát is megáldotta.

Az *áld* például a szatmári szóhasználatban, szólásokban is él: *Nincs rajta áldás* = csak baj, bosszúság származik belőle. *Nincs áldás a hamis kereseten* = senkit sem boldogítanak a nem igaz úton szerzett javak (Bura László: Szatmári szólások és közmondások. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35. Bp., 1987. 12).

Ha a szatmári, az Alföld egy részének népnyelvéből idézett jelentés kapcsolatba hozható a közép-tiszai táj népnyelvével, akkor a következőket mondhatjuk; az áldás nélküliség bosszúságot, boldogtalanságot jelent, az áldásban részesítettségnek örömet, boldogságot kell jelentenie. Polgár József, a szókapcsolat használója ezt egészségnak, békességnak és hosszú életnek nevezte, vagyis az előbbi általános jelentést tovább részletezte.

A *megadjuk a savát-borsát* szókapcsolat az étel ízesítését idézi. A paprika használata előtt a sós ételt borsozták. Ismert fordulat, és akkor is használjuk, ha netán paprika van rajta, és a bors hiányzik belőle. Az ÉrtSz. szerint a *sava-borsa* második jelentése: 'az, ami kellemessé, élvezetessé tesz valamit. Példamondat Reviczkytől: „Oh, milyen az élet . . . | Én eldobom, mert nincsen *sava-borsa*.” A *sózatlan* embőr a szegedi szóhasználatban azt az embert jelenti, „akiből hiányzik az életöröm, kellő bölcsesség” (Bálint Sándor: A szőgedi nemzet. MFMÉ 1976/77—2. 173).

Újtestamentumi példákban Jézus megáldja az ételt: kenyérszaporításkor a kenyeret és a halat, az utolsó vacsorán a kenyeret és a kelyhet. Az *áldotta savamat-borsomat* szókapcsolat használatakor, megalkotásakor a vonatkozó bibliai parafrázisok a templomi prédikációk nyomán hatnak a vallását gyakorló emberre.

Az étel és az élet íze, zamata, milyensége közötti összefüggésre másik példát is hallottunk. A szentesi Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália így összegezte az életet 80 éves korában: „Sok minden éggy élet alatt. Sok keserűség, savanyúság.”

Mindezek alapján a nagyatyai áldást a tárgyias gondolkodás bizonyítékaként, ugyanakkor az irodalomtudomány terminológiájával élve összevont hasonlatként fogadhatjuk el.

Szűcs Judit

A fehér holló. Az említett szállóige latin eredete közismert (Tóth Béla: Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Bp. 1895. 284—5). Az előző szerzőnél többet ebben az esetben sem adott Békési István (Napjaink szállóigéi. Bp. 1968. 171). Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a *ritka, mint a fehér holló* szállóige már a 17. századi keresztyén prédikációirodalomban előfordul: „A' minémű adakozás à mi időnkben | à fejer Hollónál ritkább” — írta fordításában Teleki Mihály (Fejedelmi lélek. Kolozsvár 1689. 97).

Később is találkozunk ezzel a szállóigével: „... a fejer hollónál ritkább az igaz barát” (Tormási János: Egynehány prédikátziók. Pest 1791. 234). A két világháború közti gyermekirodalomban Babay József a *fehér holló*-t műmesei személynévvé alakította: „A Fehér Holló arra gondolt, csakugyan, mi az az ő erős és fiatal szárnyainak...” (Furkó Feri furulyája. Bp., é. n. 40).

Tersánszky J. Jenő egyik elbeszélésében szállóigénk egy hasonlat része: „... *fehér holló*t tudvalevően könnyebb találni, mint hallgatag csókát” (A szerelmes csóka és más elbeszélések. Bp. 1965. 91). Fülöp György egyik tréfás versikéjében az iparba adott hollófiú a szállóige aktualizált jelentéstartalma (Ludas Matyi 1983. aug. 25.). Ferenczes István kis versében emlékeztetett a szállóige néphagyományba nyúló gyökereire: „hol volt, hol nem volt egy *fehér holló*” — írta (Új Tükör 1987. febr. 1.). Az eredetmondák szerint ugyanis a holló régebben fehér volt, csak Jézus átka következtében változott színe feketére (Dähnhardt, O.: Natursagen 2, Leipzig und Berlin 1909. 51; Aarne, A.: Estnische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 25, Hamina 1918, 148, 57. sz.).

Dömötör Ákos

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 284 oldal

Lehet, hogy szubjektívnek és/vagy nagyképűnek látszik a megállapításom, de így igaz: egyetemi tankönyvünk most megjelent első felét olyan feszült érdeklődéssel olvastam végig, mint arra éhes hangulatban kamaszként faltam egy-egy ritka izgalmas Verne-regényt. Igaz, a magyar nyelvnek időbeli alakulása mindig éppannyira lekötötte figyelmemet, mint a mai nyelvi rendszer, rétegek, részek, egyedi tagok belső összefüggései és működési „szabályai”. Ennek az sem mond ellent, hogy munkáim zöme — javarészt másoktól meghatározott, gyakorlati célú-jellegű — mai leíró nyelvtani vagy nyelv-művelő-ismeretterjesztő írás volt. — Benkő Loránd hatalmas műve, pontosabban ennek I. kötete ugyanis lényegében az ezerféle nyelvi mozgás, változás kutatásának problémáit rendszerezi, elemzi, magyarázza, túlnyomórészt magyar példaanyagon; olykor még értékeli is a jelenségeket a mai irodalmi és köznyelv helyes, ill. művészi használata szempontjából.

A mozgás és az idő viszonya . . . Hadd vegyek egy elkopott és némileg megtévesztő „párhuzamot”. A nyílt agyú 10–12 éves diákok napjainkban jól megértik a hajdani görög tézist, amely szerint senki se léphet kétszer ugyanabba a folyóba. Nem, mert a másodszor belépőt már más hullámok fogadják, egyre újabbak jönnek a pillanatokkal előbb arra sodródók helyébe. És az örök cserén túl az idő múlásával alakul a folyó medre, kanyarog, mélyül, más vizeket fogad magába, városok szennyét sodorja. És dolgozik: turbinákat, malmokat hajt, hajókat hord a hátán, termőföldeket, virágos kerteteket táplál. Tud gyönyörölni és mocskos, de ember nélküle meg nem él. Valahogy ilyen a nyelv is, csak ezerszer bonyolultabb, s gyökerei kevésbé gyorsan változnak.

Mert a nyelv az emberi közösségek létét, életét biztosító, gondolat- és érzésvilágát közvetítő csodálatos eszközrendszer, mely állandóan alakul, dolgozik, míg dolgozik az ember, akár az örök jég hazájában élő fókavadász, akár a verset író költő, akár az úrhajót konstruáló tudós. S az emberek nagy többsége mégsem veszi észre, hogy helyhez, időhöz, társadalmi réteghez kötötten mennyire változik a nyelv! Még a sokat olvasó ember sem mindig figyel fel rá, mennyire más volt annak a Jókainak, Madáchnak, Kölcseynek a nyelve, akiknek a műveit gyermekkorában olvasta, s ha észreveszi is, hogy más, mint ahogy ő beszél, legtöbbször úgy érzi: ezek elavultak. Így „modernizálja” aztán Móricz Kemény Rajongókját, sokat letörülve róla a regény gyönyörű, ódon, kemény szigorúságából; s még Illyés Gyula is hozzányúl a Bánk bánhoz, hogy „színdarabszerűbb” legyen. Nem egy ilyen tettet követtek el kisebb-nagyobb íróink a modernség nevében, eltüntetve az irodalmi műnek azt a réteget-burkát, mely keletkezési korának jellemzője volt.

Maga a nyelvtudomány szintén elég későn, a felvilágosodás után kezdett igazában a történeti fejlődéssel foglalkozni, noha a nyelv változékonyságáról nem egy korábbi megjegyzés ismeretes. A nyelvek közötti rokonsági viszonyok fokozatos tudatosodása és nyelvemlékeink fölfedezése is nagyjában ettől kezdve erősítette az egykori ősi nyelvek szétválását segítő különböző változások, hatások rendszeresedő kutatását. Az újabb

magyar nyelv kialakulásának főbb tanulságait mégis főként az újgrammatikus iskolán nevelkedett Simonyi Zsigmond művei vitték be értelmiségünk, elsősorban a magyartanárok műveltségébe. Jőmagam már mint gimnazista lettem csodálójává a nyelvtörténeti kutatásnak, elsősorban Simonyi lélektani és tárgytörténeti háttérű írásait böngészve. Az egyetemen Gombocz Zoltán vázlatos magyar történeti nyelvtani előadásai, jegyzetei rendszeresebbé és módszeresebbé tették az érdeklődők ilyen irányú tájékozódását, de az egyes nyelvi eszközök és jelenségek fejlődését ritkán — s akkor is elszigetelten, leegyszerűsítve — ismerték meg. Igazán népszerűvé csak kultúrtörténeti és lélektani csemegéket kínáló jelentéstana lett. Persze ahogy már Simonyi korában több értékes kisebb tanulmány foglalkozott némely nyelvi változástípussal (pl. a dialektusok jelenségeivel, a kölesönszavakkal), úgy Gombocz kortársai is igen sok nyelvfelődési mozzanatra mutattak rá. Gondoljunk csak ismét a kölesönszók, a régi névadás vagy a nyelvújítás kutatásainak eredményeire, az Árpád-kori források hangtörténeti stb. megvitatására. (S megismertük a fonológia alapjait, sőt szóba került az egyes korok, elsősorban a ma grammatikája leírásának szükségessége is — legalább elméleti síkon.)

1945 után a magyar nyelvészek egyre tevékenyebben foglalkoztak a történeti változásokkal, bár 1947 és 1950 közt N. J. Marr dogmái zavarták a helyes nyelvtörténeti szemléletet, majd 1950 táján egy ideig az egyetemeken nehezedett meg a munkájuk. A nagy tervfeladatok közül mégis — hadd kezdjem ezzel — a nyelvatlasz készítői sok, a köznyelvétől eltérő alakulatot tártak föl; megkezdődött az újabb népnyelvi adatok szótárának kiadása, s nyelvjárásaink rendszerét modern szempontok szerint újraírták a kutatók. És persze folyamatosan készültek gondos nyelvemlék-feldolgozások. Termékeny viták folytak nyelvtörténetünk korszakolásáról, a társadalom sokoldalú fejlődésének erősödő számbavételével. Nagyobb súly esett a nyelvi rétegek, csoportok eltéréseire, s a sztenderd változatok fokozatos normalizálódására. Mind többször olvastunk a lehetséges fejlődés megvalósulásának dialektikájáról, a párhuzamos alakok megmaradásáról, eltűnéséről, tendenciák kialakulásáról és elsorvadásáról. Elsősorban a régóta várt, jól szervezett alapkutatások lendítettek sokat nyelvtörténetünk feltáráján. Kiváló egyetemi tankönyvsorozat indult meg. Majd megjelent nyelvünk remek életrajza: A magyar nyelv története című magvas kézikönyv. Nagy földrajzínév-gyűjtemények és -szótárak készültek. Egy kollektív munka a reformkori nyelvet szerves fejlődésében mutatta be. Kiegészítést kapott nyelvtörténeti szótárunk. Korszakos jelentőségű A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára; emellett külön munkák dolgozták fel szláv, olasz német stb. eredetű szavaink sorsát. Csüry Bálint nyomdokain további tájnyelvi szótáraink jelentek meg. Újabb szókincsünk elemeit pontos értékelésekkel tárta fel A magyar nyelv értelmező szótára s ennek kisebb, gyakorlatias változata. Több nyelvművelő könyv és tanulmány értékelte a jelenkori változásokat. Hasonló szempontjai miatt fontos két nagy hazai leíró nyelvtanunk és sok grammatikai értekezésünk. Számba kell vennünk még a Petőfi- és a Juhász Gyula-szótárt s a művészi stílus vizsgálatait.

Nyelvünk életének és változásainak vizsgálatában tehát különösen gazdag az utóbbi, majd fél évszázad termése — bár a munkák modern összefoglaló elmélete nem készült el. S ha a most vizsgált új munkát mindehhez mértén kiemelkedőnek tarthatjuk, akkor ez a nyelvtörténeti kutatásairól jó hírű budapesti nyelvészeti „iskola” továbbfejlődésének is számottevő jele. Szerzője A magyar nyelvtörténeti és dialektológiai tanszék professzora, akadémikus, aki a fönt részletezett szakirodalomban már sok-sok kiváló alkotást tett közzé, hatalmas kollektív munkákat szervezett s vezet ma is.

Az Előszóban így ír könyvéről: „elsősorban a h a z a i e g y e t e m i m a g y a r nyelvészeti oktatás igényei születtek. Azt a hiányt igyekszik pótolni, amely az oktatás menetében az általános nyelvészet és a konkrét magyar nyelvtörténet stúdiumai közti kapcsolódás terén jelentkezik... az általános nyelvészeti oktatás a

maga elsősorban leíró nyelvészeti irányultsága, a nyelv társadalmi-történeti kapcsolataitól való bizonyos mértékű elvonatkoztatottsága és a filológiai szempontoktól való mentessége következtében nem tud megfelelő elvi és módszerbeli alapot nyújtani a konkrét nyelvtörténeti stúdiumok anyagának megismeréséhez és megértéséhez. Másfelől... a magyar történeti nyelvészet kutatási hagyományai és ezekre épülő egyetemi szintű oktatása erősen a konkrét nyelvi tényanyag feltárására és közvetítésére irányulnak, kevesebb figyelmet fordítva a nyelv történeti fejlődését meghatározó, kísérő, jellemző tényezők általánosabb vonatkozásaira... [E két kötet] a hallgatóság megismerési folyamatában többé-kevésbé jelentkező szakadékokat igyekszem... áthidalni... A nyelvi változások alapkérdéseinek bemutatásán keresztül az az elsőrendű célom, hogy... a nyelv történeti látásmódjának készségét és igényét próbáljam kialakítani, elősegítve a változások megértését és megítélését... — a jelen nyelvi fejlődésének viszonylatában is, sőt... kitekintve... — a nyelvművelés gyakorlati igényeit is szolgálva — a nyelvi folyamatok jövőbeli alakulásának irányába is” (7–8). — Ez az I. kötet „a történeti nyelvtudománynak a nyelv életéről, a nyelvi változások körülményeiről, jellegéről, lefolyásáról szóló ismeretanyagát tartalmazza. A másodikként közzeendő rész módszertani jellegű, tematikáját, a történeti nyelvtudomány megismerési folyamatai filológiai szempontjai, kutatási problematikája, szemléletének, módszerének tárgyalása teszi ki” (7). A szerző tehát hiányt talál az egyetemi oktatásban, pontosabban a jórészt megfogható nyelvi tényekre irányuló történeti ismeretanyag és a deskriptív nyelvészettel szinte egybeforró mai általános nyelvészeti tematika közt, s ennek a bántó hézagnak a betöltésére törekszik a tankönyvvel.

E kötetében tehát Benkő elsősorban a nyelv életének konkrét jellemzőit tárgyalja. Előszavában azonban arra is figyelmeztet, hogy a történeti kutatásnak az általános nyelvészet felől adódó kérdései nem választhatók el élesen a konkrét anyagtól, s arra is, hogy a kötet egyes fejezeteiben tárgyaltak sokszor annyira összefüggenek egymással, hogy kisebb fedések, ismétlések szükségszerűen adódnak benne. Azt is rögtön jelzi a szerző, hogy az összehasonlító nyelvészet vizsgálta történeti változásokkal lehetőleg itt nem foglalkozik.

A kötet tartalomjegyzékéből nyomban világos, hogy az anyag egyáltalán nem önmagukért vizsgált apró konkrétumokból, hanem fontos elméleti ismereteket, elvi-módszertani tanulságokat szemléltető és magyarázó dokumentumokból áll össze. A bemutatott változások így a nyelv életének teljességét kívánják képviselni, amennyire ez egy ilyen tömör tankönyvben elképzelhető, s az egyetemi hallgatók teherbírásának megfelel.

A fejezetek és részek egymás után, logikus rendszerben tárják föl a problémákat. Az I. fejezet címe pl.: „A nyelv történetének fogalma”. Egységei: „Egyetemesség és különbözőség a nyelv történetében”; „A nyelv történetének időhatárai”; „A nyelv történetének tartozékai”; „Időbeli egység és különbség a nyelv történetében”. — Az utolsó előtti, VI. fejezet címe: „A nyelvi változások és a nyelvek belső tagolódása”. Részei: „A nyelv területi tagolódásának történeti vonatkozásai”; „A nyelv szociális tagolódásának történeti vonatkozásai”; „Az írás szerepe a nyelv történetében”; „A sztenderd és a hozzá kapcsolódó használati változatok”. — A végső, VII. fejezet már egységes; címe: „A nyelvi változások értékrendje”. — A külön című fejezetrészek anyaga sorszámozott pontokban mutatja az egyes lépéseket, de már további alcímek nélkül. Ebben a fölépítésben jól áttekinthető az elméleti mondanivaló. Kellő részletességgel ismerjük meg a nyelvre ható külső tényezőket, a rendszer belső fejlődését s a két csoport kapcsolatait. Külön magyarázó műszójegyzék nincsen, s a változástípusokra sem utal tárgymutató.

A tartalom „természetesen hagyatkozik mindazokra az ismeretekre, amelyek a történeti nyelvészetben főlhalmozódtak... [Ez] ismeretanyag mellett is e műben elsősorban a több mint négy évtizedes s a j á t n y e l v t ö r t é n e t i k u t a t ó m u n k á m

alapján nyert tapasztalatokra támaszkodtam, az ezek során bennem kialakult nyelvtörténeti képet: általánosítható ismereteket, szemléletet és módszert igyekezvén tükröztetni” — vallja a szerző (9). És ezt a nagy tudásra, biztos judíciumra és pedagógiai céltudatosságra épülő, koncepciózus egyéni alkotó eljárást a mű értékei teljes mértékben igazolják. (Kár, hogy a könyvet csak egyetemi használatra szánta a szerző.)

Az óriás anyagot tartalmazó műben természetesen hiányolhat mindenki egy-két további jelenséget, esetleg csiszolható fogalmazást. Jőmagam pl. valamelyest többet foglalkoznék itt is nyelvünk legutóbbi 200–300 évi fejlődésével. Jobban hangsúlyoznám, hogy a nyelvújítást el kellett végeznie értelmiségünknek, mert nyelvünk mint kommunikációs eszköz elmaradt a társadalmi fejlődéstől, a korszerű szellemi élettől és munkafolyamatoktól. Nehézkés is volt, pl. a sok kölcsönszó az iskolázatlanoknak gyakran nyelvtörő hangsora és általában motiválatlan fölépítése miatt. — A nyelvtörténet megismerése lehetővé tette, hogy a múlt nyelvi eszközeiből néhányat átemeljenek a jelenbe: így kelt új életre a *hölgy*, a *zordon* szó, az *említettem napon* szerkezet. — A felvilágosodás korában a nyugati műveltség hatására elterjedtek a *Horác*, *Virgil*, *Homér* típusú antik nevek; a táblabírói műveltség azonban utóbb kiszorította ezeket. — A közműveltség változása csak nemrég tette lehetővé, hogy az ógörög neveket ne csak latinos alakjukban használhassuk: *Ezópus(z)*, ill. *Aiszóposz*.

Az egyes jelenségeket Benkő Loránd gondosan, szemléletesen, sokoldalúan tárja az olvasó elé. Felfogását akkor is tisztelem, ha nem osztom: pl. most is helyeselném, ha a „tővéghangzó”-nak a toldalék „előhangzó”-jává fejlődését elismernék nyelvtörténet-szeink. — Egyébként azt tagadom, hogy az egyformán főnév és melléknév *okosak*-ból lett hasadással a főnévi *okosok* és a melléknévi *okosak* (160). Szerintem *okosok* a régibb, még közös alak (De ez lehet pusztán sajtóhiba is!) — Rögtön megjegyzem, hogy a szedés mintaszerűen gondos; csak a német *Nebelungenlied* első *e*-jét kell majd törölni (32), s Hutterer könyvének címében a *germanische* szó végéhez hozzáírni a lemaradt *n* betűt (276).

Egészében tehát pompás könyvvel gazdagodott nyelvészeti szakirodalmunk. Türeletlenül várjuk a befejező kötetet.

Tompai József

Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. 7., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Gondolat, 1987., 332 oldal

1. A hetedik kiadást megért grammatika voltaképpen nyelvművelő, népszerűségében páratlanul sikeres *s z a k m a i n é p k ö n y v*; ennek rangján hivatott táplálni „közönségében” az anyanyelvi műveltséget. 1959-i, első kiadásának előszavában az első mondatok egyike így hangzik: „Vajon lesznek-e könyvünknek *o l v a s ó i*?” Ezt a tűnődő aggályt annak idején az a közhiedelem indokolta, hogy a nyelvtan — mint iskolai tantárgy is — nem egyéb, mint a száraz unalom és az anyagtalan elvontság riasztó szabálygyűjteménye, s ezért közérdeklődésre nem tarthat számot.

Azóta azonban bebizonyosodott — hallhatjuk ma gyakran is —, hogy a Kis magyar nyelvtan a maga tudományágazatában a legnépszerűbb „iskolán kívüli” tankönyv. Nem volt ugyanis — s ma sincsen — olyan tankönyv, amely három évtizedig egyfolytában használatos lett volna mozgalmas korszakunkban. A hetedik kiadás pedig — megújított voltában — további évtizedeket ígér hasznos szerepének betöltésére. Megőrizte, sőt növelte súlyát ahhoz, hogy — megújulva — ne csak megmaradjon az érdeklődők (érettségi után továbbtanulók, tanárok, idegen nyelvvel ismerkedők stb.) kalauzájának, hanem illetékes összefoglalója legyen azoknak a tudnivalóknak, amelyeket az anyanyelvi műveltségre vágyó olvasók és tanulók a mai magyar nyelv rendszeréről

elsajátítani kívánnak. Ezt a várakozást a könyv a grammatikakutatás új eredményeinek felfrissítő és okos mértéktartású gazdagításával is táplálja.

Elodázhatatlan is volt ez a szerzői törekvés. Mint ahogyan a harmadik kiadás (1967) módosításait az akadémiai nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere) két kötetének megjelenése (1961 és 1962) követelte meg, akként a jelen 7. kiadást a világszerte új szempontokat érvényesítő nyelvelírás eredményei teszik szükségessé és korszerűvé. A strukturalista, a transzformációs, a produktivista, a generatív, a formális stb. nyelvelemzések sokszor indulatosan is követelték a szemléletváltást ebben az oly nagy hagyományú diszciplínában. A Kis magyar nyelvtan szerzői most a szerteágazó kutatások időtálló szemléleti és tartalmi elemeit építik bele munkájukba. Melyek ezek?

2. Maguk a szerzők tájékoztatnak erről az előszóban (18–9), és indokolják eljárásukat. Az ismertetőnek azonban átengedik a változtatások mérlegelését, azt tudniillik, hogy mi a jelentőségük az újításoknak a nyelvismeret elmélyítése szempontjából, azaz mivel járulnak hozzá a magyar nyelv rendszerének alaposabb megértéséhez.

a) A f o n é m a fogalmának és elnevezésének beiktatását a hangtani kutatások előrehaladása tette szükségessé. A kötet nemcsak egy közbeiktatott fejezet (28–9) révén válik gazdagabbá, hanem annak leírásával is, hogy milyen körülmények teszik indokolttá a különbségtevést a „beszédhang” és a „nyelvi hang” között. Az előbbi ugyanis — konkrét fizikai természetű hangjelenség lévén — egyedi forma, a fonéma pedig jelentésmegkülönböztető értékű, a nyelv hangrendszerének általánosan érvényes tulajdonságú eleme, amelyet a látás számára a betű rögzít. A fonémaismeret ezért a helyesírási rendszer jellegének mélyebb felfogása számára ad fogódzót, de jobban segít a hangtalálkozások megvilágításának megértéséhez is; továbbá a kiejtés mód tudatosításának is fontos eszköze.

A beszédhang és a nyelvi hang különbségtevése azt is lehetővé tette, hogy a szerzők a hangtani rész végéhez (63–6) külön fejezetet illeszthettek bele a könyvbe „A beszédhangok »jelentése«” címmel. Ez a — voltaképpen stilisztikai — tájékoztatás ízelítőt ad a hangszimbolika varázsából. Mintegy záró akkordja a hangtani ismeretek anyagának azzal, hogy érzelmi hatástényezők szemléltetésével is igazolja a hangtani tanulmányok jelentőségét. Egy kis kitérés a hangstatisztika felé (64), valamint egy Aeneis-sor latin eredetijének és magyar megfelelőjének összevetésével is bizonyítja, hogy a művészi szövegalkotás a festőérték esztétikai boltozatát képes ráépíteni a nyers logikumra. A grammatika tanulását vállaló olvasó megkapja kitartásának hangulati jutalmát.

b) A szótani rész a m o r f é m a és a l e x é m a fogalmának bevezetésével gazdagodott (94–6). A betoldásnak kettős indítéka van. Egyfelől ugyanis világosabbá teszi a sz ó l a k szerkezetét azzal, hogy a jelentést az alaktani elemek irányába tágitja ki, másfelől a szótan elejére helyezésével a ragozás, a jelezés, a képzés és a szóösszetétel számára megadja a szükséges előismereteket. A morfológiai látásmód segítő többletet ad a helyesírás rendszerének jobb megértéséhez is, amely — tudvalevőleg — morfológiai jellegű. — A *lexéma* pedig (megrövidítve az addig szokásos *szótári szóalak* megjelölést) egyúttal a lényegét is pontosabban rögzíti, s jobban elhatárolja egymástól a fonéma és a morféma fogalmát is. A szövelemzés gyakorlatában is hasznosabb szerepet játszik.

c) A mondattani részben testes és nyomós ismeretanyag bővíti a kötetet: a s z i n t a g m a tárgyalása. Fogalmának bevezetése egy viszonylag rövid fejezetben történik (214–6). A görög szakszó jelentése a m o n d a t r é s z általánosabb fogalmával összevetve és ettől megkülönböztetve világosodik meg, mondatábra alkalmazásával pedig szemléltethetőbbé is válik.

Az újítás jelentősége azáltal válik meghatározóvá, hogy az egyszerű mondat (összetett mondatokban a tagmondat) szerkezeti viszonyait elemezve a bevezetett szempontot végigviszi a teljes mondattani anyagon. Hozzásegít a mondatösszeállítás szint-

viszonyainak alaposabb megértéséhez azzal is, hogy a többféleképpen értelmezhető „szószervezet” fogalmát váltja föl, s így a mondatrészek szorosabb kapcsolódásából alakuló szerkezetek rendszerét jelenti. Haszna abban is rejlik, hogy a szófajok jellemző bővítményeinek tárgyalásához közvetlenebb segítséget nyújt. Azoknak is kedvez — írják a szerzők a bevezetőben —, akik idegen nyelvet tanulnak, „sőt azoknak is, akik a magyart mint idegen nyelvet kívánják elsajátítani” (18).

Bár csekélyebb jelentőségűnek tekinthető, mégis megemlítendő, hogy a *birtokos személyrag* elnevezés helyett — igazolva ennek a morfémának tudományos átértelmezéséhez — a *birtokos személyjel* szerepel.

3. A szerzők megtartották a fejezetek tartalmának rétegeződését. A grammatikai ismereteken kívül ugyanis — de ezekhez kapcsolódva — rendszeresen járulnak nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalók. A módosítások ezeken a területeken is gondos mérlegelés alapján történtek.

A helyes nyelvhasználat témakörében a szerzők a korábbi kiadásokhoz képest néhány szabály megfogalmazásában körültekintőbben járnak el. Példa erre a határozói igenév és a létige társuló használatának fejezete, amely terjedelemben is háromszorosa az előző kiadáséhoz viszonyítva. (Lásd: 160—1.) A fejtegetőbb tálalásmódnak aktuális oka is van: nemrég zajlott le éppen folyóiratunk oldalain vita mind e szerkesztésmód németességnak minősített voltáról, mind a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról (a Nyr. 96., 104., 107—8. évfolyamaiban). Szükséges volt ezért a *-va*, *-ve* igenév + létige használatának helyességét indokolni, s fő funkciójának az „állapot-szabály” jegyében játszott szerepét megerősíteni. Kár viszont, hogy az utóbb említett szerkesztésmód dolgában a könyv nem nyilatkozik. Nem tartottam volna liberálisnak az *elégedett volt*, *ez a kérdés megoldott* és hasonló esetek elfogadhatónak minősítését.

Szívesen olvastam volna a szerzők állásfoglalását olyan, újkéletűen terjedő jelenségben, mint az *aki* vonatkozó névmás visszaütő használatának rohamos terjedése csoportra, vállalatra, közösségre, családra stb.-re, pl.: „Azok az egyesületek, akik . . . (helyesen: *amelyek* . . .)”. Inogni látszik a vonatkozó névmás hagyományos használatának egy másik szabálya is: az *ami* névmásnak határozatlan dologra vonatkoztatott használatát egyre erőteljesebben váltja föl az indokolatlanul alkalmazott *amely*, pl.: „Megbeszéltek mindent, amelyet . . .” (helyesen: *amit*). Általánosítva: a parole jelenségei ma több esetben lazítják a köznyelvi norma kötelékeit.

Bár nem a „rovat” külön címe alatt szerepelnek a szólások helyes használatára vonatkozó észrevételek, mégis rendkívül fontosak a közölt íntelmek a szólások keverésének, egyéb torzításnak elkerülésére a kibővült sorokban (81).

Ha szükségesnek tartják, alaposabb magyarázatot fűznek egy-egy szabályhoz. Ilyen esetre példa az *őket* személyes névmásforma használatának indoklása 3. személyű tárgyra vonatkoztatva: „. . . ugyanis a *n y e l v t a n i* személyre utal, s így a többes szám 3. személye nemcsak élő személy lehet, hanem valamilyen tárgy, dolog is” (14—5). Ugyanitt egy csekélyebb változtatást látok szükségesnek az *azokat* használatára nézve, amelynek visszaütő alkalmazását erős hangsúly esetén „nem helytelennek” minősítik, pedig ilyenkor kötelező a használata (nem mondhatjuk pl. ezt: „Kiválasztottam néhány könyvet, őket (helyesen: *azokat*) kérem kölcsön.”

Differenciáltabb felfogás érvényesül — az előző kiadáshoz képest — például az idegen eredetű vegyes hangrendű szavak toldalékolásának eseteiben (42).

4. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1984-ben történt megjelenése éppen idejében adott lehetőséget a szerzőknek arra, hogy ennek szabálypontjaira utaljanak. Ezt azonban csak olyan esetekben teszik — helyesen —, amikor a legalapvetőbb szabá-

lyoknak példákkal együtt társuló tárgyalásán túlmutató szabályokat is idézni és illusztrálni lehetett volna. A terjedelem azonban ezt már nem engedte meg, illetőleg a kérdéses jelenség nem tartozik az alapvető helyesírási esetek körébe.

Annál gondosabban veszik sorra a kiejtéstől eltérő írásbeli — főleg hasonlóságot és összeolvadási eseteket tartalmazó — szóalakok helyes rögzítésének szabályait. Ilyen helyeken egyszerre tesznek jó szolgálatot a helyesírásnak és a helyes kiejtésnek, minden kritikus esetben figyelmeztetve a tanulót a kettő különbségére, megkívánván tőle a kettős figyelmet és fegyelmet az eltérő motiváltságú esetekre vonatkozólag.

A helyesírási tudnivalók a fejezetek végére kerültek, utánuk a nyelvhelyességek. Egymástól való elkülönítésük a nyelviség kétféle aspektusából következőleg kívánatos is. Különbözőségük a normativitás különbözőségéből is természetes módon fakad. Az írásmód erőteljes szabályozottságával szemben a helyes nyelvhasználat szóbelisége kevésbé normalizálható, hiszen az élőbeszéd elemi erejű folyamatai sokkal több változatot hordanak magukkal. Ez a helyzet a kommunikáció végtelen variációs lehetőségeiből következik, és ezek sokkal több eltérést engednek meg a köznyelv közismert általános szabályaitól.

A kötet egy helye rendkívül beszédesen mutat rá erre a kettősségre, mégpedig a magánhangzók időtartamának hangoztatására vonatkozó tudnivalók egyik pontjában (35). Az utasítás ugyanis előírja, hogy bizonyos szavakban a kiemelt magánhangzókat röviden kell kiejteni (az én kiemelésem, Sz. A.): *dicsér, mindig, síma, lakos, posta, kör* stb., másokban viszont hosszan: *kíván, kísér, órs, újság* stb. Ezt az utasítást a helyesírási tudnivalók közé iktattam volna, s itt is azzal a megjegyzéssel, hogy az élőbeszéd nem mindig követi az írás kötelező módját. Ezt az engedményt meg kell tenni a beszédtegyenységek nyilvánvalósága miatt, de a helyes nyelvszemlélet követelményéből fakadólag is. Egyrészt ugyanis minden rádióhallgató tanúsíthatja, hogy a bemondó híradót és képujságot mond; a tanár pedig tanítványaitól póstat és lakóst hall; az utca pedig Debrecenben *dicséretet* és *símat* hangoztat. Nemesak a regionális (különösen pedig a nyelvjárási) használat, hanem még a köznyelvi sem követi mindig az írás kívánta időtartamot a közismert normaváltozatok miatt.

A most említett példa persze csak a kákán csomót kereső recenzor árgus szeme pillantása miatt került az ismertetésbe. Hiszen egyéb példát alig is említhetne. Mert egyébként a megemlített nyelvhelyességi — és az előző kiadáshoz képest differenciáltabb — szabályok korrekt fogalmazásúak és rendkívül fontosak.

5. A szoros értelemben vett tartalmi gazdagodáson kívül egyéb elemek is növelik a könyv értékét.

Például a szemléltető nyelvi anyagot a szerzők több helyen kicserélték egyrészt „beszédesebb”, másrészt nemesebb szöveggel, mondattal vagy szóanyaggal. Apróság ugyan, de mégsem indokolatlan változtatás, hogy az idegen szavak elválasztásának módját nem az *extra-profit*-tal (amelyet a HKsz. sem vett fel), hanem az árnyaltabb gondolkodást megkívánó *inter-akció* adattal példázzák. Az irodalmi nyelv szókészletének illusztrálására ezúttal nem pusztán szavakat alkalmaznak, hanem a szótársulást is jobban érzékeltető szövegeket négy klasszikus költőtől; a szakszókészlet jellemzésére a könyv tematikájához jobban illő, nyomdászati és nyelvészeti szóanyagot sorakoztatnak föl. Az idegen szavak sorából kimaradt az *atom* (hiszen emberöltővel ezelőtt is jövevéyszónak lehetett volna minősíteni), helyette a jobban példázó *televízió* szerepel.

A szóhasználat és közmondások kifejező értékét költői szemelvényekben teszik beszédesebbé (78–81). Ugyanez történik az ige vizsgálatának elején, amikor Ady egyik versszakát fölcserélik József Attila két szakaszával, s így kétszer annyi adatot nyernek a szemléltetés számára (101). Az *egyem* vagy *egyek?* szembeállítás helyett itt most az *ígyon* vagy *ígyék?* áll, hogy élesebb legyen az ikes és iktelen ragozás különbsége (lévén

az *egyek* felszólító alak használata ma már eléggé közkeletű). A főnév fajtáit szemléltető négy Arany-sort Petőfinek Az alföld című verséből vett tizenkét sora váltja föl, hogy Illyés Gyula soraival igazolhassák a világ, a létezés, a gondolkodás jelenségeit megnevező szavak kifejező értékét. (Remek találat: költővel magyaráztatni a nyelvtant egy másik költő izzó szavainak érzékletességével.) Hasonló találat: a melléknév fokozásának bemutatására most József Attila négy sora olvasható: ebben a *szép* mindhárom foka szerepel. A személyes névmások pedig Radnóti Kis nyelvtanából mutatkoznak be, a visszaható névmás ragos alakjai pedig a Toldiból emelkednek ki. A birtokos névmás Csokonainak „Az enyim, a tied . . .” kezdetű sorai kísérik kalauzul az olvasót és tanulót. Világosabbá válik a különbség az állító és a tagadó mondat között, amikor a „Nem én kiáltok, a föld dübörög” József Attila-sor helyett két másik jeleníti meg a különbséget, mégpedig nem összetett mondattagokkal, hanem két befejezett mondat: „Én nem fogom be pörös számat. A tudásnak teszek panaszt” (213).

Elismerés illeti meg a szerzőket azért is, hogy könyvükből száműzték a szemléltetésnek rajzos módját. Ezek alacsonyabb felfogóképességűek számára ugyan alkalmas eszközök, de a Kis magyar nyelvtan egész tartalmi világa nem a kezdők, hanem a haladók vagy a középhaladók szintjéhez méretett, s ezért a rajzok túl egyszerűsített változatúak, néha laposak is voltak.

A vázolt módszertani módosulással a könyv rendkívül sokat nyert az *e s z t é t i k u m* javára. Örvideni kell ugyanis annak, hogy a lapos köznyelviség helyett írói remek szövegek szolgálnak példakul, s hogy a szerzők nem vallják azt a felfogást, miszerint a művészi forma eltéríti az olvasó-tanuló figyelmét a célba vett jelenségtől. De még ha így történnék is, a kővér betűs kiemelés kellő erővel téríti vissza az elkalandozó figyelmet a szemnek szóló felhívással. Az emelkedett szöveg pedig magasabb szintre emeli a nyelvi tények gondolati befogadását, hiszen érzelmi hatások teszik világosabbá a jelenségek konkrét funkcióját.

Szende Aladár

Penavin Olga: Bácskai magyar nyelvjárási atlasz. Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1988. 165 oldal

Meglehetősen nehéz feladatra vállalkozott Penavin Olga, amikor elhatározta, hogy térképes feldolgozást készít a jugoszláviai Bácska területén élő magyar lakosság nyelvjárásairól. Az atlaszkészítés önmagában is idő- és munkaigényes: a kérdőív összeállításától a helyszíni gyűjtőmunkán át a térképlapok szerkesztéséig, a mű megjelenéséig nagy kitartásra és erőfeszítésre van szükség. A Bácskai magyar nyelvjárási atlasz esetében a feladat nehézsége elsősorban abból adódik, hogy a vizsgált területen a magyar lakosság tájnyelve meglehetősen vegyes. Ennek oka mindenekelőtt a közismert történeti múlt, a mintegy 170 évig tartó török hódoltság, amelynek előzményei a XVI. század elejére nyúlnak vissza.

A szerző könyvének bevezetőjében részletesen leírja a Mohács utáni Magyarország sanyarú sorsát, azt a sötét történeti kort, amikor a Dunán átkelt török seregek „főlegették, elpusztították a helységeket, kardélre hányták a gyermekeket, rabszíjra fűzték a lakosok százait, ezreit” (17). A pusztítás során Bácska majdnem teljes egészében néptelenné vált. Erről tudósított Verancsics Antal is, aki drinápolyi útján a Dunán lefelé hajózva értesült hajóstársától, hogy „harminc faluban sem lakik annyi ember, mint azelőtt egyben” (18). A török defterek 1553-ban Temerinben 4 fizető, 7 nem fizető; Piroson 4 fizető, 3 nem fizető; Péterváradon pedig 5 adózó házat tartottak nyilván.

A török hódoltság utáni telepítések története külön fejezet a könyvben. Szinte községről községre haladva felsorolja Penavin Olga azokat a fontosabb migrációs folyamatokat, amelyeknek során Bácska területére 1740-től 1908-ig vállalkozó szellemű telepesek érkeztek, hogy benépesítsék az elpusztult falvakat, megműveljék a parlagon maradt földeket. A telepítési kötelezettséget vállaló új földesurakon kívül szép számban jöttek és maradtak itt szerb katonák, szökött magyar, szlovák, ruszin jobbágyok. A földbirtokosok, kincstári mérnökök a Felvidékről hoztak magyarokat, szlovákokat, és jelentős számban kerestek itt új hazát németek is, akik a többiektől eltérően külön kiváltságokat élveztek.

1968-ban én is jártam Temerinben, nyelvjárási anyagot gyűjtöttem elsősorban abból a célból, hogy Mészáros Sándor újvidéki történésszel közösen felderítsük a temerini telepítések főbb irányvonalait. A mai nyelvjárási kép alapján megállapítható, hogy ebbe a jelentős nagyságú bácskai községbe palóc tájnyelvet beszélők települtek a Jászságból, Pest, Heves és Nógrád megyéből, a lakosság másik része pedig minden bizonnyal a Dunántúlról költözött át (l. Balogh Lajos: Temerin nyelvjárásáról. Temerin, 1969.). Egy későbbi gyűjtésem során Piros községben konkrétabb történeti dokumentumok is előkerültek: a református egyházközség okirata jelzi, hogy a Tiszaroffról, Tiszaderzsről és Tiszanánáról áttelepült lakosság alapította meg Piroson a református egyházközséget.

Mindennek tudatában kellett hozzáfognia az atlasz készítőjének a nyelvjárási anyaggyűjtő munkához, amely számos nehézséget, buktatót rejtett magában. A különböző vidékről egy faluba összegyűlt magyar lakosság nyelve még másfél, két évszázad után sem integrálódott teljes egészében, az asszimiláció csak részben valósult meg, oly módon, hogy a markáns nyelvjárási jelenségek elhalványultak, illetőleg egy részük általános érvényűvé vált a település nyelvhasználatában. Igen nagy jelentősége volt tehát a bácskai nyelvátlasz készítése során az adatközlők kiválasztásának. A cél minden bizonnyal az volt, hogy olyan adatközlőktől kérdezze ki a szerző a kérdőívet, akik nem a szélsőségeket, hanem a település nyelvjárásának átlagát, a tipikusnak tartott helyi tájnyelvet képviselik. Ehhez járult még több más szempont, például az, hogy Jugoszláviában is gyakori az ingázás, a munkaképes lakosság jelentős része más településre jár dolgozni, ahonnan sok új jelenséget hoznak haza, és a családtagok is akaratlanul átveszik a neologizmusokat (9). Éppen ezért az adatszolgáltatók a helyben születettek és lehetőleg az ott is dolgozók köréből kerültek ki.

Külön problémaként merült föl a vizsgált területen az anyanyelv (a magyar) és a nemzeti nyelv (a szerbhorvát), illetőleg az anyanyelv és a környezeti nyelv (a településen használt más idegen nyelv) interferenciája. Nem meglepő, hogy a kölcsönhatás a grammatikai rendszer egészét, a nyelv genetikai sajátosságát kevésbé érinti. Sokkal erőteljesebb viszont az összefonódás a lexika síkján, a mindennapi élet jellegzetes szóanyaga gyorsan terjed egyik nyelvből a másikba. A magyarok is gyakran használnak szerbhorvát szavakat a beszédjükben: *frizér* 'fodrász', *zadruga* 'termelőszövetkezet', *koncert* 'koncentrált, állati táp', *uverénje* 'bizonylat'. Ezeket a lexikai elemeket a magyar nyelv szabályai szerint toldalékolják: *Emént Pista a zadrugába, kivette a koncertot, kért egy uverénjét, hogy kifizette* (163).

Az atlasz anyagát 39 bácskai településen gyűjtötte össze a szerző. Ezek egy része egynyelvű, itt a kommunikáció eszköze minden szinten a magyar nyelv nyelvjárási változata (7). Szerepelnek azonban kutatópontként olyan vegyes lakosságú községek (városok) is, ahol nagyobb létszámú magyar lakosság él (Piros, Újvidék stb.). A csak kevés magyar lakost számláló falvakat, településeket mellőzte az anyaggyűjtés során. Azért is figyelemre méltó ez a magas kutatópontszám, mert Penavin Olga korábbi nyelvátlaszai — elsősorban a terület demográfiai adottságai miatt — ennél kevesebb kutatópontról készültek. Ez a mostani tehát a szerző egyik legjelentősebb jugoszláviai magyar atlaszvállalkozásának tekinthető.

Az atlasz arculatát, jellegét alapvetően a gyűjtésre kiválogatott címszóanyag határozza meg. A kb. 200 kérdést tartalmazó szóanyag az alábbi témaköröket foglalja magába: az ember és rokonsága, az ember környezete, ruházat, ételek, növényvilág, állatvilág, emberi cselekvések, melléknévek; és nyelvtani térképlapokon még további 38 címszó anyaga található. A konkrét tematikus csoportok főként főneveket vetítenek térképre (*jodrász, koldus, nagyapa, ing, autó, cukor, csallán, szalma, kamra, szövőszék, lepke, sündiszó* stb.), az „emberi cselekvések” pedig igéket (*megy, térdel, pisil, szívnek* stb.). Viszonylag kevés a melléknév az atlaszban, mindössze öt (*hosszú, hűvös, könnyű, savanyú, legszebb*). A nyelvtani lapoknak nevezett térképek viszont jelentős számú paradigmatiszta alak használatát tárják elénk (*őket, levesnek, disznajuk, bírótól, keserűen, emiatt* stb.). Külön említésre méltó, hogy néhány szószerkezet is helyet kapott a nyelvtani témacsoportban (*sok asztal, okosabb Pistánál, Pistának földje, tíz évvel ezelőtt, be van csukva, ő szokott*). Ez utóbbiak közül csak egynek a tanulságát emeljük ki: szinte egész Bácskában a *sok* határozatlan számnév után a főnév többesszámban áll: *sok asztalok*. Valószínűleg szerbhorvát nyelvi hatással magyarázható ez a jelenség: *mnogo stolova*. Néhány technikai jellegű észrevétel a tematikai csoportosítással kapcsolatban: föltehetően tévedésből került az *autó* a „ruházat” témakörbe, a *napraforgó* is inkább növény, mint étel, és talán a *szalmahordó kosár, kaszakacs, cső, barázda, bara, eső*, is a „növényvilág” helyett máshova kívánczozna. Az a tény, hogy a címszavak között szép számmal vannak olyanok, amelyek a Magyar nyelvjárások atlaszában is megtalálhatók, lehetővé teszi az egybevetést, a gyűjtött anyag összehasonlítását más magyarországi nyelvjárások adataival. A térképek alján a címszó magyar és szerbhorvát változatban olvasható.

Ha alaposan áttanulmányozzuk a gyűjtött anyagot, meglehetősen tarka kép bontakozik ki előttünk a bácskai magyar tájnyelvről. Ennek lényegesebb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságait a kötet végén 75 pontban külön is összefoglalja a szerző. Egyöntetű, egységes nyelvjárásról persze szó sem lehet egy ilyen történetileg erősen tagolt területen, de azért főbb sajátosságok mégis kirajzolódnak: sok helyütt megvan a középzárt *ē*, vannak *ō-zó* és *ī-zó* szigetek, a suksükölés általános, az ikes igeragozáshoz nem ragaszkodnak, az *aki* vonatkozó névmás állatra és dologra is vonatkozhat (*a párna, akibe vót a piz*) stb.

Egy-egy könyv nyomdai előállítása ma már mindenütt sok pénzbe kerül. Egy-szerűbb technikával, de azért a célnak megfelelően jelent meg Újvidéken ez a kiadvány. Egy nyomtatott oldalra két térképlap fért rá; ott ahol térképről leszorult adatok is vannak, csak egy címszó anyaga van egy oldalon. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerűbb lett volna, ha a térképlapok folyamatos sorszámot is kaptak volna, így az idézés és az adatokra való hivatkozás egyszerűbb lenne. És még egy felhasználói kívánság: a kötet végén egy betűrendes szótmutató is nagy mértékben elősegítené az adatok keresését, a gazdag, sokoldalú anyagban való eligazodást.

Örömmel vettük kézbe Penavin Olga bácskai magyar nyelvjárás atlaszát. Az örömünk kettős. Egyrészt nagy nyereség a dialektológiai kutatások számára az, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszában néhány bácskai kutatópontja mellett most egy szinte teljes hálózatsűrűségű nyelvföldrajzi feldolgozással rendelkezünk erről a területről. Másrészt örülünk annak, hogy a Muravidék, a baranyai háromszög, a Szerémség, az aldunai székelyek magyar tájnyelvének bemutatása után most egy másik nagy terület feltérképezésére is sor került. Köszület érte a szerzőnek, és mindazoknak, akik lehetővé tették a kötet megjelentetését.

Balogh Lajos

Magyar névtani dolgozatok. Szerkeszti: Hajdú Mihály. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége. 1—77. szám. 1976—1988

Ez a házi kiadványként előállított és terjesztett, szerény köntösű, világoskék borítójú füzet sorozat 1976 óta jelentkezik a névkuató eredményeivel, párhuzamosan a sárga fedelű Magyar személynévi adattárak sorozatával. A Magyar névtani dolgozatok (= MND) 1988-ban a 77. számmal tart. A megjelent füzeteknek több mint a fele — többé-kevésbé tükrözve a hazai névkuató arányait — helynévi tárgyú. Egy-egy magyar település helynévanyagát mutatja be Juhász Dezső: Nagykörű helynevei (1. sz.), Mészárosné Varga Mária: Bazsi helynevei (6. sz.), J. Szabó Erzsébet: Rákospalota külterületi helynevei (9. sz.), Raátz Judit: Gödöllő helynevei (14. sz.), Henczi Sándor: Salomvár helynevei (33. sz.), Dolák Katalin: Vizsoly helynevei (35. sz.), Maráz László Károly: Fertőd helynevei (40. sz.), Nánásiné Nagyiday Adrienne: Nyáregyháza helynevei (46. sz.), Farkas György: Mogyoród belterülete és határa a helynevek tükrében (51. sz.), Balogh László: Olesva helynevei (64. sz.), uő.: Vitka helynevei (69. sz.) és Boros Edit: Ajka külterületi helynevei (73. sz.). Ezek az adattárak szükségképpen párhuzamosak a megjelent, készülő vagy tervezett megyei földrajzinév-gyűjtemények megfelelő fejezeteivel. Érdemük mégsem korlátozódik arra, hogy megelőzték például a Pest vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetek megjelenését, illetve kiegészítik, helyreigazítják a húsz évvel korábban megjelent megyei kötet adatait (a Zala megyei Salomvár esetében). A szerzők a többnyire betűrendes adattár mellett a névanyag szerkezeti és jelentéstani tipizálását is elvégzik (jelentéstanon a neveket alkotó közőzők jelentéstani besorolását érve), a hivatkozások szerint főleg Kázmér Miklós Alsó-Szigetköz földrajzi nevei, Benkő Loránd A Nyárad mente földrajzi nevei és Lőrincze Lajos Földrajzi neveink élete című műveinek szempontjai alapján. Több terük van ezenkívül helytörténeti és nyelvjárási ismertetésre, név-magyarázatokra, például arra a bizonyára meglepő közlésre, hogy a kitalált névnek ható *Brügecs* Nyáregyházáról került Fejes Endre Rozsdatemető című regényébe (Nánásiné Nagyiday Adrienne i. m. 12).

Rendkívül nagy — korábban talán nem is tudatosítottuk, milyen nagy — a jelentőségük azoknak a dolgozatoknak, amelyek határainkon kívül fekvő települések magyar helynévanyagát vizsgálják. Csehszlovákia területéről Hegedűsné Marikovecz Katalin: Helynevek Csehszlovákia komáromi járásából (45. sz.), D. Varga László: Deregyő helynevei (61. sz.), Szathmáry József: Királyhelme (Kráľovský Chlmec) és környéke helynevei (76. sz.); Romániából Halász Péter: Magyarfalu helynevei (19. sz.), Lészped helynevei (26. sz.), Ónfalva (Onyest) helynevei (32. sz.), Klézse (Cleja) helynevei (58. sz.), Pusztina (Pustiana) helynevei (68. sz.), Kósa László: Bágy (Bădeni) helynevei (37. sz.), Újvári Béla: Csíkmenaság (Armășeni) külterületének történeti helynevei (48. sz.), Kurtucz Mihály: Kisiratos helynevei (71. sz.); a Szovjetunióból Tóth János: Beregrákos (Rakosino) helynevei (75. sz.). Fájdalmas kénytelenségként vesszük tudomásul, hogy a szerzők nem mindig végezhetek helyszíni gyűjtést és ellenőrzést, így értékes munkájuk eredménye bizonyára nem teljes.

Feltűnhet, hogy a MND füzetcímeiben mindig „helynevek” szerepelnek, szemben a megyei kötetek „X megye földrajzi nevei” címeivel. A terminológiai különbség mögött aligha kell elvi ellentétet keresnünk, bizonyára csak a szerkesztőnek egységes címadásra való törekvéséről van szó. Megbontja viszont az egységet, hogy némelyik dolgozat adattárában a címszó a helynév kiejtett, gyakran nyelvjárási alakja (pl. *Fizesajja*, *Korejásdomb*, D. Varga László i. m.), másutt a normalizált írott nyelvi változat, s ezt követi a kiejtés jelölése (pl. PERJÉS-HÁT, *Pérnyé's-hát*, RÉV-JÁRÁS, *Ri-járás*, Juhász Dezső i. m.). Ezt sem kifogásolhatjuk, hiszen mindkét eljárásnak megvan a létjogosult-

sága, csak keverni nem célszerű őket (pl. HARKÁL-HÉGY KERITTÉSE, de: HARKÁLYHEGY, *Harkál-hégy*, Henczi Sándor i. m.).

Az eddig említett dolgozatok nagy része belterületi neveket, így utcaneveket is tartalmaz. Utcanevekre specializálódott Molnár György: Székesfehérvár utcanéveinek névtani vizsgálata (4. sz.), Urbán Teréz: Nyíregyháza utcanévei (8. sz.), Fülöp László: Kaposvár utcanéveinek névtani vizsgálata (17. sz.), Fekete Edit: Balatonföldvár utcanévei (42. sz.), Erdélyi Erzsébet: Nagykőrös utcanéveinek története 1850 és 1982 között (56. sz.), Boros Edit: Ajka utcanévei (70. sz.) és egy külföldi tárgy, Bura László: Szatmárnémeti (Satu Mare) utcanévei (77. sz.). Az utcanévek tipológiájában a szerzők elsősorban Hajdú Mihály budapesti és orosházi, valamint Péter László szegedi utcanévvizsgálataira támaszkodtak. Minthogy az utcanévadás mai névkultúránk fontos területe, némelyik szerző ezzel kapcsolatos észrevételeket is tesz: bírálja a gyakori utcanév-változtatásokat, a személyekről való utcaelnevezés túlzott mértékét, illetőleg ismerteti a vizsgált terület — Nyíregyháza — védett utcanéveit.

Vízrajzi nevekkal foglalkozik Pelle Attila: Heves megye Tiszával határos községeinek vízrajzi nevei (52. sz.) és egy külföldi, Matijevics Lajos: A jugoszláviai Ferenccsatorna víznevei (23. sz.), ebben szerbhorvát, német és latin elnevezésekről is szó van. Két dolgozatnak alighanem világviszonylatban is egyedülálló a témája: R. Nagy Vera: Helynévvizsgálat négy budai barlangban (5. sz.) és Berényi Zsuzsanna Ágnes: A budapesti Nagyvásártelep mikrotoponímiája (34. sz.). Érdekes, hogy a barlangi elnevezések rendszerezéséhez a szerző Ördög Ferenc Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén című művében, a ragadványnevek tipológiájában talált támpontot.

Rendszerező feldolgozás Ördög Ferenc: Zala megye helységneveinek rendszere (12. sz.) és Koncz Sándorné: Pest megye helységneveinek rendszere (66. sz.). Régi helynévanyagot tesz hozzáférhetővé Hajdú Mihály — Molnár József: Az első magyar térkép helynevei (74. sz.), É. Kiss Sándor: Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye (21. sz.), valamint — sajátos rendszer szerint — Hajdú Mihály: Az 1773. évi Helységnevtár névvégmutató szótára (74. sz.). Az „a tergo” névtárak — amilyen például H. Zikmund Rückläufiges Verzeichnis der Gemeindenamen der Deutschen Demokratischen Republik című munkája (Berlin, 1970.) — több szakterületen is hasznosíthatók, ezért érdeklődéssel várjuk a kezdeményezés ígért folytatását is.

A MND-nak viszonylag kevés füzet foglalkozik személynevekkel, hiszen az ilyen kutatásoknak külön sorozat áll rendelkezésére, a Magyar személynévi adattárak. Egy-egy település névanyagát vizsgálja G. Dombai Mária: Seregélyes becenévrendszere (2. sz.), Kakuk Mátyás: Hangtani változások Kunszentmárton XVIII—XIX. századi családnéveiben (54. sz.), Nyárádné Bojtor Rozália: Nagyigmánd személynevei (65. sz.) és határainkon túlról Herényi István: Alsóór genealógiája (24. sz.; ezzel valamennyi szomszéd ország magyar kisebbsége képviselve van a MND-ban). Az irodalmi névadás a témája Vitányi Borbála dolgozatainak: Személynévadás Tömörkény István műveiben (11. sz.), Justh Zsigmond írói névadása (50. sz.), Thury Zoltán írói névadása (55. sz.), Papp Dániel írói névadása (59. sz.) és Hetényi Piroskáénak: Személynévhasználat Petőfi költészetében (29. sz.). A névkultúra szempontjából figyelemreméltó Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna munkája: Napjaink különleges keresztnévdivatja (15. sz.). Névkutatás és frazeológiai kutatás érintkezik Csige Katalin dolgozatában: Személynevek frazeológiai egységeiben (62. sz.). A magyar nyelven túl terjeszti ki vizsgálódásait Haik Rometsch: A magyar, finn és észt belső keletkezésű keresztnévek (53. sz.).

A sorozat szerkesztője gondot fordít arra, hogy a MND ne szorítkozzék a helynevek és a személynevek vizsgálatára. Jelentős anyag látott napvilágot az állatnevek területéről, Nagy Géza: A bodrogi közeli Karcsa állatnevei (22. sz.), továbbá — Ördög Ferenc irányításával — Zala megyéből Knausz Ágnes: Kutya-, ló- és szarvasmarhanévek

Miklósfán (16. sz.), Tóth Éva: Letenye és Sormás kutyanévei (18. sz.), Paulusz Julianna: Szarvasmarhanévek Nagykanizsa környékén (20. sz.), uő.: Nagykanizsai kutyanévek (31. sz.), Biskopics Éva: Kiskanizsai kutyanévek (27. sz.), Tóth Éva—Tóth Mária: Palin, Korpavár, Bagolasánc és Kerecseny kutyanévei (36. sz.), Boha Judit: Páka szarvasmarha- és kutyanévei (39. sz.), Tamás Olga: Kutya-, macska- és baromfinevek Becsehelyen (41. sz.), Horváth Attila: Pölöskefő és Kacorlak kutyanévei (43. sz.), Egyed Mária: Orosztöny szarvasmarhanévei (47. sz.), Tóth Ildikó: Pölöskefő szarvasmarhanévei (49. sz.)* és Kocsis Annamária: Hahóti kutyanévek (67. sz.). Történeti állatnévanyagot mutat be az 1896. évi tenyészállat-törzskönyv alapján Gyergyák Krisztina: Magyarországi szarvasmarhanévek 1895. (63. sz.; a címlapon az évszám hibás). Irodalmi állatnévadással foglalkozik Bukovics Ildikó: Állatnevek Fekete István műveiben (38. sz.).

A tárgynevek feltáratlan területén úttörő érdemű Hajdú Mihály dolgozata: Magyar hajónevek (57. sz.). Kár, hogy a gyakorlati életben oly fontos intézménynevekkel csak két munka foglalkozik: Solymár Imre: Mezőgazdasági termelészvetkezetek nevei Magyarországon (10. sz.) és Antalné Szabó Ágnes: Névírás-szociológia az intézménynevekben (28. sz.); ez utóbbi a nyelvművelés által is gyakran szóvá tett jelenséget tárgyal, a helyesírás szabályainak az intézménynevekben való makacs semmibe vevését. A márkanevek egy csoportját vizsgálja Kovács Zita: Magyar bútornevek (60. sz.). A tágabb értelemben vett, nem csak tulajdonnevekkel foglalkozó névtan körébe tartozik Mollay Erzsébet történeti anyagot feldolgozó munkája: Növénynevek Melius Herbáriumában (44. sz.).

Többfajta tulajdonnevet: személyneveket, állatneveket, helyneveket, címeket és (a tulajdonnév-kategória határán levő) ünnepneveket leltároz Marosi Teréz, Balázs Géza és Várkonyi Ildikó három füzet: Tulajdonnevek a magyar népmesékben (13., 30., 72. sz.). Végül a MND két olyan számát kell megemlíteni, amely nem névanyagot dolgoz fel, hanem szakirodalmat ismertet, illetőleg szakmai tanácskozásról számol be. Hajdú Mihály Keresztnévszótárak repertóriuma című dolgozata (3. sz.) címétől eltérően nem pusztán repertórium, hanem hazai, külföldi és tudománytörténeti kitekintésű, bő bibliográfiai tájékoztató nem is csak szótárszerű művekről. A Névtudományi tanácskozás Kalocsán 1978. július 27. című füzet (25. sz.) Kázmér Miklós, Vörös Antal, Kuczy Károly és Bognár András helynévkutatási tárgyú előadásait tartalmazza.

A MND szerkesztésében Hajdú Mihállyal Juhász Dezső, Ördög Ferenc, valamint egy-egy szám erejéig Bognár András, N. Dezső Márta, Leveles Andrea és Posgay Ildikó osztozott. A szerkesztők gondos munkát végeztek, csupán néhány technikai jellegű fogyatékosra kell felhívni a figyelmet. Nincs következetesen megoldva a kiejtés szerinti átírás kérdése: *ly* vagy *j*, *x* vagy *ksz* (ez főleg kutyanévekben gyakori), idegen nevek átírása, a hasonulás jelölése stb. Előfordulnak betűrendi hibák, javítatlan sajtóhibák (pontosabban gépelési hibák). — Az utolsó néhány füzet feltűnteti, hogy az OSZK Magyarságkutató Csoportjának anyagi támogatásával készült. Így ennek az intézménynek is köszönettel tartozunk, hogy az értékes és hasznos kiadványsorozat az egyre nehezedő kiadási körülmények ellenére továbbra is eljut az érdeklődőkhöz.

J. Soltész Katalin

* Az eddig felsorolt dolgozatok eredményeit és tanulságait foglaltam össze a Nyr. 110 [1986]. évfolyamában Újabb állatnévvizsgálatok címmel (2. szám, 129—37).

Balázs János

1914—1989

Hetvenöt éves korában váratlanul elhunyt Balázs János nyugalmazott egyetemi tanár. Az általános nyelvészet európai hírű művelője volt — a magyar nyelvtudománynak is több ágában alkotott maradandót; cikkeinek, tanulmányainak, könyveinek sorai bizonyítják óriási anyagismeretét, tudományos felkészültségét, problémaérzékenységét, lényeglátását. Szinte minden frásában adott valami újat, az addigi ismereteken túlmutatót. Sírjánál (március 31-én) Benkő Loránd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, valamint a Nyelvtudományi Társaság nevében, Lőrincze Lajos barátok, Zsilka János az általános nyelvészeti tanszék nevében búcsúzott az elhunyttól.

Az alábbiakban Lőrincze Lajos búcsúszavait közöljük.

* * *

Benkő Loránd az alkotó tudóst, tudományunk sikeres kutatóját, a lelkiismeretes és népszerű egyetemi oktatót méltatta és idézte fel. Én — a barátok nevében és bizalmából — Balázs Jánosról, az e m b e r r ől akarok most bizonytságot tenni a végső búcsú perceiben. Bizonytságot arról, hogy mivel gazdagította életünket, barátai életét, kisebb és nagyobb közösségek életét, amíg köztünk volt; s mit veszítettünk mindnyájan az ő fájdalmas, korai távozásával. Vagyunk itt néhányan, egykori diáktársai, akik több mint hat évtized óta jó ismerősünknek, barátunknak vallhattuk őt. Én magam ez alatt a hat évtized alatt szinte szakadatlanul kapcsolatban voltam vele; az ifjúság forrongásában, fiatal korunk álmodozásaiban, a meglelt kor józan, néha-néha kifáradó küzdelmeiben; tudományos viták és baráti évődések légkörében, világmegváltó terveket szöve és a pillanat örömeit élvezve.

S ezeknek a találkozásoknak, együttléteknek a légkörét nem kis mértékben az ő színes, gazdag egyénisége, gondolkodásának mélysége, szellemének csillogása, vonzó, derűs embersége határozta meg. Keresem azt a szót, amely leginkább tartalmazza, kifejezi Balázs János egyéniségét, emberi magatartását. Azt hiszem, megtaláltam, legalábbis a magam részére. Ez a szó: a *humanitás*; magyarul: *emberség*; *emberiesség*. Ezek persze nem egészen azonos fogalmak, mert — mint Balázs János fejtegette a rokon értelmű szavakról írott cikkében —: „nincs két szó, amelynek használati köre teljesen egyeznék.” De leglényegesebb vonásaikban mégis megegyeznek ezek egymással. És folytathatnánk a felsorolást: *tolerancia*, *nyitottság*, *megértés*, *türelem*...

Igen, ezek voltak Balázs János emberi magatartásának jellemzői, szilárd pillérei.

Lelki habitusának ezek a vonásai teszik érthetővé, hogy mindenben s mindenkiben először is a jót kereste, s arra törekedett, hogy a szemben álló véleményeket a jó ügy érdekében egyeztesse.

Ez magyarázza, hogy mindig óvakodott a diktatorikus megoldásoktól. Ez óvta meg attól, hogy mások véleményét lebecsülje, semmibe vegye, s hogy egyoldalú, beszűkült legyen érdeklődésében, kapcsolataiban, ítéleteiben.

De — messzebb tekintve — ezek az emberi vonások tették lehetővé, hogy úgy legyen hagyományörző, hogy egyben lelkes és értő megismerője, propagátora az újnak; hogy legyen hűséges fia szülőfalujának, Somló vidékének, Dunántúlnak, hogy szívébe zárja az egész országot, de otthon legyen Európában is. Úgy kutassa Európa szellemi áramlatait, hogy látóköréből egy pillanatra se tűnjön el ez a kis haza . . .

Szellemének, jellemének ezek a vonásai, embersége, emberszeretete, törhetetlen derűje őrizte meg attól is, hogy a tudomány arisztokratájaként elefánttoronyba zárkózzon. Balázs János egész életében k ö z ö s s é g i ember volt. Közösségszerető, közösség-gazdagító, közösségformáló, sőt: közösségszervező. Ezért osztoznak most a család gyászában azoknak az intézményeknek, kisebb-nagyobb baráti közösségeknek tagjai, képviselői is, amelyekben Balázs János otthon volt, amelyeknek érdekében tevékenykedett, amelyekhez egész életében hűséges volt.

Tisztelegnek koporsója előtt egykori iskolájának, iskoláknak, első nevelőnknek, az alma maternak öregdiákjai. Búcsúznak az Eötvös Kollégium baráti körének tagjai, annak az európai hírű nagy nevelő intézménynek az üzenetét hozva, amely megtanított bennünket keményen dolgozni, amely a szellem, a tudás erejét, hatalmát hirdette, a szabad kutatás lehetőségeit védte és a szellemi beszűkülés idején is ablakot tudott nyitni Európa felé. S amelynek Balázs János jeles, tekintélyes tagja, széniora is volt.

Itt vannak a gyászolók között a Nyelvtudományi Intézetnek képviselői is. Az egykori legendás szótári osztálynak, az Értelmező Szótár szerkesztőségének még néhány tagja, s bizonyára emlékeznek arra a termékeny időszakra, arra a derűs légkörre, amelyben ez a ma is naponta emlegetett mű megszületett, s amelynek megalkotásában s az emberi, derűs légkör megteremtésében Balázs Jánosnak oroszlánrésze volt.

Elküldte koszorúját a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat magyar nyelvi választmánya is, amelynek munkáját megalakulása óta segítette tanácsaival és szellemes, világos, meggyőző előadásaival. A saját munkájával is példázva, igazolva, hogy a tudományos munka csak nyer azáltal, ha minél több ember részesülhet felfedezéseiben, igazságaiban.

Ezeknek a közösségeknek én is tagja voltam, de kapcsolatunk nemcsak ezekhez kötődött. Az együtt töltött évek, évtizedek közös emlékei, meghitt órái, percei most, a búcsú pillanatában szinte egymásra torlódva idéződnek fel előttem. Felejthetetlen római sétáink például: amikor szinte a gazda büszkeségével, de mindenesetre a szellem emberének örömeivel, a művészet, a szépség, az antik kultúra mélységes megértésével és csodálatával vezetett Róma szép tereire, halmaira; mutogatta történelmi épületeit, magyarázta a fórumot, járta velem a gazdag múltat őrző gyűjteményeket. A vatikáni múzeumban a Laokoon csoport előtt Áprily Esti dalának befejező sorait idézte:

S vércsecsőrű kín csapott rám,
régi kínnal vérrokon,
És a falra sors-sötéten
felkomorlott Laokoon.

Kétszeres idézés volt ez, mert Áprily versével együtt felidézte egyik közös pápai emlékünket, egy Bakonyér-parti sétát, amikor tizenévesen Áprilyt, Adyt, Tóth Árpádot olvastuk, szavaltuk, idéztük egymásnak. Felejthetetlen emlék volt számomra, de ahogy láttam, ő is szívesen gondolt rá.

Tóth Árpád „Gyermekszemekkel” című versét többször is elmondtuk, részleteiben is izlelgettük; élveztük zenéjét, zengését, együttérettünk a fáradt, beteg költővel:

Kerek szemekkel,
Gyermekszemekkel
Ámulni még, mint valaha,

Ha még lehetne,
Be jót tehetne
Szememmel egy vidám csoda.

De nekünk ez a vers csak vers, szép és megható vers maradt, mert még fiatalok, erősek voltunk. Nekünk az a sor szólt, hogy:

Még győzhet, aki fiatal,

nem pedig az, hogy: Hiába vár a drága csodára.

Itt a koporsódnál, a búcsú pillanatában életünkre, életedre visszatekintve bizonyosságot tehetek róla, felejthetetlen barátom, Jánosunk, hogy Te a fiatalság múlásával sem szüntél meg bízni a drága csodában, bizakodtál, hittél eszmékben, emberekben; dolgoztál keményen az utolsó percig. Ezt az emberi magatartást mutathatod fel, adhatod tovább csillogó szemű unokáidnak és azoknak a fiataloknak, akik majd a leendő Magyarország építői lesznek:

Ragyogj helyettem
Te sok gyerekszem,
És szebben mint én hajdanán!

Lőrincze Lajos

Összefogás a magyar nyelv ügyében

V á r a k o z á s o k. A Magyarok Világszövetsége 1989. augusztus 6-a és 10-e között rendezte meg Kecskeméten a VI. Anyanyelvi Konferenciát. Akiket érdekel a magyarság, a magyar nyelv ügye Magyarországon és a határokon kívül, fokozott figyelemmel kísérték az eseményt megelőző hetekben, hónapokban a konferenciával kapcsolatban kifejtett nézeteket, elképzeléseket, elvárásokat. Ezen nem csodálkozhatunk. Olyan időpontban került sor a konferencia megrendezésére, amikor az egész magyar társadalom mozgásba lendült, gyökeres változásokat észlelhattünk mind a politikai, mind a gazdasági szférában. Változnia kellett tehát a Világszövetségnek is: nézeteiben, állásfoglalásában, programjában. Aktív résztvevőjeként szeretnék taglalni néhány kérdést, amely az Anyanyelvi Konferencia munkáját érintené. Politikamentesen, de a politikai konstellációk befolyásoló hatásainak tudatában.

A kecskeméti összejövetelen egyben az Anyanyelvi Konferencia két évtizedét is ünnepelhettük. Ugyanakkor nem volna szabad elfelednünk, hogy van egy Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság is. Sőt 1989. augusztus 25-én Budapesten megalakult a Hungarológus Oktatók Nemzetközi Társasága. Létezik tehát három olyan szervezet, amely célul tűzte ki, hogy nemzetközi szinten kezdeményezze, segítse, összefogja a magyar nyelv és a hungarológiai tudományok tanítását, a kutatási tevékenységet. Elengedhetetlennek tartanám, hogy e három szervezet vezetősége egyezzen meg valamilyen munkamegosztásban. Ha ez nem történik meg, átfedések keletkeznek a tevékenységben, költségtöbblettel is számolhatunk, másrészt sok esetben ugyanazoktól a személyektől várják az aktív részvételt mind a magyarnyelv-oktatásban, mind a hungarológiai kutatásban. Nem hiszem, hogy van akkora emberi, tudományos bázis, amely megengedné a szellemi erők szétforgácsolódását vagy sajátos érdekeken alapuló csoportosulását.

Nézetem szerint sem a Magyarok Világszövetsége, sem a másik két említett szervezet nem folytathat a magyar kormány helyett nemzetiségi politikát, és nem válhatnak összeföveteleik a mindenkori magyar belpolitika küzdőtereivé. A magyar társadalom és a

magyar politikai élet átalakul. Lehet, hogy a jövőben lesz kormánypárt, koalíciós kormány. Az Anyanyelvi Konferencia nem vállalhatja, hogy az éppen aktuális kormányforma kiszolgálója legyen. Alapszabályai szellemében kell ellátnia azokat a feladatokat, amelyeket vállalt, amelyekért áldozatkész embereket tud megnyerni a célok megvalósításához. Ha ez megtörténik, akkor enyhülnek a mindeddig meglévő merev elkülönítési törekvések a szomszéd államokban és a világ különböző részein élő szóránymagyarok helyzetének megítélésében.

A jugoszláviai magyarság úgy gondolkodik, hogy Jugoszláviában teremthetjük meg a nemzeti jóvedelmet, tehát ebből kell részesednünk az anyanyelvű képzés intézményeinek fenntartásához, az ország nemzetiségi politikájának gyakorlati megvalósításához. A vitás kérdéseket is a hazai politikai és kormányzervekkel közösen oldhatjuk meg. Hogy ez megvalósítható, működtethető elv, azt az elmúlt évtizedek gyakorlata bizonyítja. Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete számos akadémiai, egyetemi közötti kapcsolatot tart fenn, melyek keretében a magyartanítás, irodalomtudomány, nyelvtudomány, néprajz, művelődéstörténet területén folyik az együttműködés és közös munkaterv megvalósítása. Egyenrangú partneri viszony alakult ki, amelyet ugyan a kormányközi egyezmények szentesítenek, de lényegét és tartalmát egymás kölcsönös megbecsülése formálta. Azon a nézeten vagyunk, hogy nincs jogunk megterhelni a magyarországi állampolgárokat azzal, hogy adójukból fedezzék a mi szükségleteinket.

A konferenciák sokat tehetnek azért, hogy kicserélhessük tapasztalatainkat. Mindig hallhatunk jó megoldásokról, amit változatlanul vagy a körülményekhez idomítva felhasználhat minden résztvevő. A nemzetiségi körülmények között folyó magyartanítás más-más tantervek szerint történik. A nyelv és nemzeti irodalom azonban közös, tehát volna közös alap is a hatékonyabb módszerek cseréjére, a nemzetiségi irodalmak megismerésére és ismertetésére. Más helyzetben van a magyartanítás a szóránymagyarok esetében. Ezt másként oldják meg pl. Svédországban és másként a nyugati államokban. Ám ennek ellenére gyümölcsöző a felismerések közzététele, mert az elszigeteltség feleslegesen alacsony szinten tarthat oktatási formákat. Ismerem a szóránymagyarok számára készült tankönyveket a Szülőföldünk című kötettől kezdve. Milyen hosszú utat kellett bejárni amíg eljutottunk addig a felismerésig, hogy a körülményekhez kell idomítanunk az oktatás anyagát! És itt is párhuzamosan futott két azonos törekvés: Magyarországon is, Jugoszláviában is azonos időszakban, azonos problémán dolgoztunk. Csak a véletlenek segítettek, hogy egymás munkájáról tudomást szerezzünk.

A k o n f e r e n c i a. Kecskemét városa mindent megtett annak érdekében, hogy a konferencia résztvevői jól érezzék magukat. Jelentős hozzájárulás volt annak a pozitív attitűdnek a kialakulásához, amely jellemezte a konferencia egészét. Persze nemcsak a környezet hatásának tulajdonítható ez. Legalább annyira az is, hogy nem volt jelen előítélet senkivel szemben, semmilyen támmal szemben. Együtt tárgyalhatta a magyar nyelv és irodalom ápolásának, terjesztésének ügyét az amerikai a svéd, a kárpátaljai a jugoszláv magyarral. Tabuk tűntek el. Kijózanodások következhetek be, délibábok oszlohattak el. A párizsi Nagy Pál ismertetője a magyar irodalom fogadtatásáról vagy fordíthatóságáról a világban arra utal, hogy sokszor „egyoldalú a szerelem” a magyar irodalom és az európai irodalmak között. Másrészt Világhy Katalin, aki Magyarország jelenlegi helyzetét ismertette az NSZK tömegtájékoztatási eszközeinek tükrében, azok számára hathatott mérséklőleg, akik túlbecsülik annak geopolitikai jelentőségét, ami ma Magyarországon történik.

Aki odafigyelt, helyesbíthette nézeteit a magyar nyelv tanításával kapcsolatban is. Más magyart tanítani a szomszéd államokban, a több százézeres tömbökben élő magyarság

körében az óvodától az egyetemig, mint a szórványokban. Nem véletlenül említettem a svédországi magyarok képviselőit. Ott az alkotmány biztosítja, hogy ha a tanuló kívánja, tanulhatja anyanyelvét vagy szülei anyanyelvét rendszeres iskolai keretek között. Más a helyzetük azonban a nyugati államok magyar állampolgárainak. Hétvégi iskolák, cserkész-szervezetek, egyesületek, klubok vállalják az anyanyelv ápolását. De vajon anyanyelve-e már a második vagy harmadik generációnak a magyar? Milyen szinten vagy egyáltalán beszél-e még ezek a fiatalok szülei vagy nagyszülei nyelvét? Nem véletlen, hogy Tasnády T. Álmos Belgiumból szorgalmazta egy módszertan elkészítését. Míg Svédországban magyar pedagógusképzés is folyik, a többi nyugati államban rendszerint jószándékú polgárok vállalják a nyelvápolás munkáját. Olyan módszertant követelnek tehát, amely rugalmasan, az alapoktól ismertetné a különböző körülmények között folyó nyelvoktatást.

Saját nézeteimet is módosítottam. Más ugyanis Jugoszláviában a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása 24 000 általános iskolás és 6000 középiskolás számára rendszeres iskolai oktatásban, teljes osztálylétszámokkal, szakképzett pedagógusokkal, mint ott, ahol ez szabadidő-tevékenység, s a csoportban különböző korú és nyelvtudású tanulók (fiatalok) vannak jelen. A nyelvi táborokban pedig fokozza e tarkaságot, hogy különböző nyelvtanulási területek fiatalságát kell a magyar nyelvre oktatni. Ugyanakkor talán az sem haszontalan, hogy ezzel a gyakorlattal megismerkedtek mások, ahol szintén rájönnek, hogy a nyitottá váló határok korában mennyi haszna van a magyar mint nemzetiségi nyelv tanulásának.

Kézhez kaptuk a nagyon várt, sürgetett új tankönyveket. Sok tapasztalat, felismerés épült be ezekbe. A „Süni kalandjai” óvodásoknak, kisiskolásoknak készült. Az óvodás korúak képeskönyvként használhatják addig, amíg az államnyelv (anyanyelv) írásrendszerének megszilárdítása után a magyar betűket is megtanulhatják. Űn. munkáltató tankönyvet kapnak a gyermekek. Megismerkednek a családtagokkal. Akár ollóval ki is vágathatják a figurákat. Így mozgathatók, szituációkba helyezhetők. Zoli, Panni öltöztethető bábu is lehet. Tehát a könyv olyan módszeres eljárásokat sugall, amely nem lesz terhes a gyermeknek, nem lesz kellemetlen nyűg a nyelvtanulás.

Az idősebb (8–12 éves) korosztályoknak szánták a szerzők az Aranyhidat. Végre egy tankönyv, amelyben a nyelvtan vagy a sérthetetlennek tartott szépirodalom nem riasztja el a gyermeket, aki a magyar nyelvet tanulni akarja vagy ápolni (változtatás szintű) nyelvismeretét! A külseje is vonzó: ábrái színesek, betűtípusa és a betűnagyság olyan méretű, hogy az új grafémarendszer használata ne okozzon gondot az olvasónak. A szerzők megjegyzik, hogy elképzelésük szerint családokban is használhatják, vagy csoportos oktatáshoz. Nem nevezik meg a csoportokat, ezért jelezni kell, hogy az általam említett nyugati nyelvtanítási formákra gondoltak, illetve minden iskolán kívüli nyelvtanítási alakulásra. Nem közhelynek szántam az ábrák megemléztetését. A szerzők abból a felismerésből indultak ki, ami a valóság a szórványmagyarság körében. Az utódok, a gyermekek nem — vagy különböző szinteken — ismerik a magyar nyelvet. Tehát a szókinccs gyarapítástól a szituációteremtésig vagy ismeretközlésig egyaránt funkciót töltenek be. Annál is inkább, mert ha a jelzett oktatási formákra gondolunk, más segédletre nem számíthat a nyelvpedagógus.

Az iménti sommás megállapításom a grammatikáról és az irodalomról ezek didaktikai vagy didaktizáló formáira vonatkozik. Mert van nyelvtan is, irodalom is az Aranyhídban. A nyelvtant azonban a pedagógusnak kell tudnia! Leckénként pontosan kiköveket kezethető, hogy milyen nyelvi szerkezet megerősítését vagy kialakítását irányozták elő a szerzők. Így azonban csak a nyelvtanításban járatos pedagógusok ismerik fel a rejtett feladatokat. Kézikönyv kell, és jó módszertan, ahogy az a konferencián néhányszor el is hangzott.

Az irodalom szintén ilyen rejtetten van jelen. A leckék szerkezetében elsősorban a nyelv zenei elemeinek érzékeltetését szolgálhatja: a helyes artikulációt, beszédritmust, a beszéddallam gyakorlását. A szöveggyűjtemény pedig lehetővé teszi, hogy a nyelvet jól beszélők a szépirodalommal ismerkedjenek meg. Ezzel a szerkezeti megoldással egy heterogén nyelvi előmenetelű csoportban lehetőség van a differenciált foglalkozásra. A fejlett nyelvtudásúak is képességüknek megfelelő ütemben és szinten dolgozhatnak.

L e h e t ő s é g e k. Nem érdemtelenül emeltem ki az új nyelvkönyveket. A sürgető igénnyel is igazolhatom. Ám nyomósabb érv szól a nyelvtanítás mellett. Sokszor elhangzott a nemzeti identitástudat vagy megtartásának szükségessége, lehetősége. Ám vallhatom én magam magyarnak, ha nem beszélem anyanyelvemet? A nyelv, az anyanyelv lesz az és kizárólag az a kommunikációs eszköz, melynek révén a nemzeti kultúra is eljut az egyedhez. Viszont ha ezt nem ismerem, nem vallom magaménak, nem tudok rá büszke lenni, mivel azonosuljak? Egy ország vagy egy nemzet nevével?

Ország és nemzet. Arra is akkor vagyok büszke, ha nevet vívott ki magának a világban. Ezért kísérjük figyelemmel elsősorban a magyar gazdasági változásokat: a gazdaságilag erős Magyarországra oda kell figyelni. A társadalmi változások ehhez teremtsék meg a feltételeket!

A konferencia nem vehetett számba minden eredményt, lehetőséget, ami a magyar nyelvtanítás, irodalom területén megszületett. Folyóirata, a *Nyelvünk és Kultúránk* folyamatosan tájékoztat a magyar művelődési, tudományos, irodalmi és nyelvtanítási eredményekről, kezdeményezésekről. Egy-egy fontosabb kiadványról ismertető is megjelenik. Ám miért ne használhatnánk ki a folyóirat hátlapját úgy, mint a Magyar Nyelvőr vagy a Magyar Nyelv, hogy pontosan tájékoztassuk az olvasót, hol mit adtak ki, mennyibe kerül, ki terjeszti? A Magyarok Világszövetsége létesítsen adatbankot a magyarságkutatási és -tudományi eredményekről, kiadványokról, hogy az érdeklődők hozzáférhessenek minden publikációhoz, bárhol jelenik is meg.

Szinte lelkendeztem az új tankönyveken. Még akkor is, ha ismeretes előttem, hogy Comenius a XVII. században megírta A nyelvek kitárt kapuját, s azóta a tudomány is, a technológia is jócskán fejlődött. A jelenlegi fejlődés a jó tankönyvekhez egyéb segédleteket is lehetővé tenne. Azt fejtegettem, hogy nyelvtudás = identitástudat. Tehát készíttessünk a nyomtatott segédeszközökhöz diasorozatokat, videofelvételeket. Didaktikai célzattal is, művelődési szándékkal is. Bemutatásuk, használatuk nem teszi költségessé a nyelvtanítást, mert ezek a berendezések már a háztartásokban is jelen vannak. Készüljenek komplett nyelvleckék a nyelvi laboratóriumok számára. A kezdeményezést mindenütt a világon örömmel üdvözlénék, ahol magyart tanítanak.

Létezik ilyen kiadvány: Helyesírás — lépésről lépésre. A magyar helyesírási szabályzat programozott változata. Lehet, hogy csak a nyelvészek számára ismert, vagy csak felnőttek használhatják. A mai gyermek keze ügyében azonban ott van a személyi számítógép. Kezelését úgy tanulja meg, hogy videojátékokkal szórakozik. Próbálkozzunk meg azzal, hogy a magyar nyelvtan alapjait, a magyar helyesírást nyújtsuk át neki számítógépes programok formájában. Legyünk szentségtörők, és az áhítattal kezelt területeket játékos, szárazkötő formában mutassuk be nekik. Így valóban bevonulhat a nyelvtanulás a családba is, sőt érettebb fokon az önálló nyelvtanulásra is megteremtjük a feltételeket.

Sorolhatnám, mert nem teljes a lista. Csak a fontosabb elemeket szeretném jelezni. Így is felmerül a kérdés: vannak-e a megvalósításukhoz felkészült szakemberek? Vannak! Számba kell őket venni s tömöríteni egy-egy program megvalósítására, bárhol élnek is a világban. Ebben látom az Anyanyelvi Konferencia szerepét és feladatát.

Horváth Máttyás (Újvidék)

Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a társadalmi megújulás

Beszéd- és magatartáskultúránk sok értékes hagyomány és nemes törekvés ellenére az elmúlt évtizedekben megromlott, a társas kapcsolatok és az emberi érintkezési formák eltorzultak. Sajnos nem csupán a gondolatok cseréje vált nehezebbé, hanem mindenfajta közéleti kapcsolat, így a társadalmi egyetértés is válságba jutott. Politikai vitakultúránk manapság megszámlálhatatlanul és naponta tanúsítja, hogy ezen a téren a kultúráltatlanság, a vitapartner személyében becsmérlő és gyalázó magatartás létező és széles körben érvényesülő társadalmi jelenség.

Ennek felismerésének hírtokában, valamint a Hazafias Népfront Országos Elnöksége mellett működő Beszéd- és Magatartáskultúra Bizottság, valamint a Pedagógusok Szakszervezete kezdeményezésére 1989. április nyolcadikán a Fáklya klubban megtartotta alakuló közgyűlését az Anyanyelvápolók Szövetsége.

Élet-halál harcát vívja a magyarság — mondta bevezető szavaival Bánffy György színművész. Ebben a történelmi korszakban, amikor a gazdaság, a politika, a társadalmi tulajdon, a népszavazás és mindenféle gondolatok keringenek körülöttünk, akkor nem feledkezhetünk meg létünk gyökereiről, azaz a legfontosabbról, az anyanyelvéről, mint a legerősebb kötelékről.

A szövetség kinyilvánítja azt a meggyőződését, hogy az anyanyelv kellő ismerete és igényes használata mindenfajta tudásnak, reformnak, társadalmi-szellemi megújulásnak nélkülözhetetlen feltétele. A szövetség együtt kíván működni minden olyan hazai és külföldi intézménnyel, szervezettel, közösséggel, amelynek tevékenységéhez az anyanyelvi kultúra terjesztése, a magatartáskultúra méltó gyakorlata kapcsolódhat. A szövetségnek tagja lehet minden magyar vagy külföldi állampolgár, aki egyetért annak céljaival, hajlandó ezeket támogatni és a meghirdetett mozgalmakban esetenként kész részt venni.

A szövetség megalapítása nem volt előzmény nélküli. Az anyanyelvi mozgalom a múltban is számtalan országos szervezésű kezdeményezésnek volt gazdája. Íme ebből egy csokornyí: például a Kazinczy-versenyek, az általános iskolások szövegfelolvasó versenye, a középiskolások szépkiejtési versenye (döntője tavaszonként Győrben), az Édes anyanyelvünk elnevezésű nyelvhasználati verseny (döntője őszként Sátoraljaújhelyen), a pedagógusjelöltek kiejtési versenye (döntője tavaszonként Budapesten). Szót érdemel a Beszélni nehéz! körök Péchy Blanka által kezdeményezett, ma Deme László és Miskolczy Margit rádióműsorai által országos hálózattá bővült mozgalma, a szolnoki Versegly Ferenc országos nyelvművelő verseny általános iskolások számára vagy az Árendás közti iskola kezdeményezte Szépen magyarul — szépen emberül szellemi környezetvédő mozgalom, amelynek legfőbb formálója, alakítója, gyarapítója Kállai Eszter tanárnő.

Mindezek és a számtalan anyanyelvi őrző, klubok, a szakkörök mellett, de ezek együttes megjelenése érdekében a szövetség létrehozói felismerték, hogy Magyarországon az anyanyelvi mozgalom a jelenleginél sokkal jelentősebb erőt képviselhetne, ha a különféle kezdeményezések érjesztői, szervezői, terjesztői cselekvési programjuk során munkájukhoz egyeztető fórumot, közös érdekképviseleti hátteret teremtenek.

A szövetség mindazok jelentkezését várja, akik felelősséget éreznek anyanyelvünk jelenlegi állapotáért, annak helyes és kulturált használatáért, az anyanyelv közéleti szerepének és jogának visszaállításáért.

Már az alakuló közgyűlésen több évtizedre való tennivalót soroltak föl az együttműködésre kész érdeklődők. Így például a szövetség hasonnana oda, hogy a pedagógusok alapképzése sokoldalúbb legyen, a beszédművelés óraszámja növekedjék, legyenek anyanyelvi táborok gyermekeknek és pedagógusoknak, a szakmunkásképző intézetekben emelkedjék a magyar irodalmi és nyelvi oktatás óraszámja, legyen nyelvművelő folyóirat

diákoknak (diákok közreműködésével). Sok-sok helyi szervezet létrehozása nélkül — hangsúlyozta D e m e L á s z l ó — a szövetség felülről mozdított szervezet marad. Tapasztalatcserét segítő mozgalomra van szükség. A szövetség ezáltal megtaníthatja járt tagjait és segítheti őket, hogy kellő biztonsággal elsajátítsák és műveljék az anyanyelvi kultúra gyarapításának számtalan formáját és módszereit.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége az alakuló közgyűlésen elfogadta működésének alapszabályát, megválasztotta elnökségét. 1989 júniusában a Fővárosi Bíróság 159. számú sorszáma alatt a szövetséget bejegyezte, a Cégbíróság a cselekvési szándék törvényességét megerősítette. Az OTP Budapest V. kerületi fiókjánál a szövetség számlaszáma: 218—98055 13201—9. A személyenkénti évi tagdíj 200,-forint, nyugdíjasoknak és tanulóknak évi 100,— forint, amelyet a fenti számon lehet befizetni. Aki tag szeretne lenni, az felvételét belépési nyilatkozat kitöltésével kérheti. Ezt, valamint bármiféle egyéb tájékoztatást, alapszabályt, munkatervet, a szövetség munkájával kapcsolatos mindenféle információt az alábbi címen lehet kérni: Anyanyelvápolók Szövetsége — Budapest, Belgrád rakpart 24. 1052. Postacím: 1360 Budapest, postafiók 6.

A szövetség elnöke B á n f f y G y ö r g y, társelnökei D e m e L á s z l ó, H e r c e g i K á r o l y, Z. S z a b ó L á s z l ó, főtírkára G r é t s y L á s z l ó.

A szövetség jogi személy, országos egyesületként kíván működni. Elnöksége 1989. június 22-én megtartotta első ülését, amelyen a jelenlévők elfogadták 204 személy jelentkezését és megvitatták a szövetség rövid távú munkatervét.

1989 végén hétszáznál többen tekintették a szövetséghez tartozónak magukat. Az elnökség szeptember végén tartotta soros megbeszélését, majd ezt követően sajtótájékoztatót adott számot az első félévi működés tapasztalatairól, eredményeiről és a további teendőkről.

Maróti István

Emlékezés Péchy Blankára

Születésének kilencvenötödik évfordulóján — halála után egy esztendővel —, szeptember 21-én állták körül sírkövét nyelvészek, tanárok, fiatalok, és halmozták el az emlékező kegyelet koszorúival, virágaival. Két napra rá pedig Győrött, a Xantus János Múzeum pompázó, mégis bensőséges hangulatú barokk termében tartottuk meg — a Művelődési Minisztérium, a Hazafias Népfront, a Kazinczy Ferenc Gimnázium rendezésében — azt az emlékülést, amely ünnepi, egyben szakmai felméréssel tekintette át és mérte föl életművének teljességét.

Az elnöklő L ő r i n c z e L a j o s 1960-ban tanúként írta alá a Péchy Blanka kezdeményezte Kazinczy-díj alapító okmányát. Ez volt a kezdete a ma már közismert, országossá terebélyesedett nyelvművelő mozgalomnak.

A mozgalomteremtő színművésről B a g i Á d á m n é tárta föl, hogyan vált benne életre szóló elhatározással az élőbeszéd gondozása, s vált önként vállalt feladatává iskolák, tanárok, tanulók hatalmas tömegeinek, nevelőképző intézményeknek. Nem a hivatalosan elismert szándék játszott ebben főszerepet, hanem Péchy Blanka hallatlan szívóssága, rokonszenvesen erőszakos szervezőmunkája és mozgósító ereje.

Az emlékülés mélyebb — és kevésbé ismert — tényezőket tárt föl a művésznő szellemi tartalékaiból, amelyeknek forrásai írói munkásságában is gyökereztek. Z. S z a b ó L á s z l ó elemezte ebből a szempontból Péchy Blanka regényeit a magyar színpad nevezetes nőalakjairól, nemes stílusérzékkel beszöve ezekbe a maga eszményét a színművészi hivatásról. Graf R e z s ő a publicista Péchy Blankát mutatta be mint korának társadalmi és kulturális eseményeit megjelenítő erejű cikkrőját. A háború után újjászerveződő színházi, irodalmi és művészeti életről valós, árnyalt helyzetképet festett.

A színművészbé és íróba oltott nyelvművelő pályáját vázolta Szende Aladár. Egyfelől a nyelvészekkel kötött szoros együttműködést értékelve mutatott rá Péchy Blanka okos beszédművelő stratégiájára, amely megóvta attól, hogy műkedvelő szinten rekedjen meg, és jól körülhatárolt nyelvi jelenségekre — mint a beszéd hangsúlyviszonyai, egyéb prozódikus tényezők — irányítsa tevékenységét. Ezzel frontáttörést ért el, s tette közügygá programját. Másfelől öntökeletesítő elszántságából eredő pedagógiai alkátát mutatta be, amellyel egyszerre tudott fiatalságot mozgósítani és sikert elérni, mint ezt a „Beszélni nehéz” körök is igazolják.

Wacha Imre ezt mutatta ki, hogy milyen serkentő hatást fejtett ki Péchy Blanka működése a köznyelvi norma tudományos vizsgálatára. A szépkiejtési versenyek ugyanis számos tapasztalattal járultak hozzá a nyelvhasználatot irányítani hivatott kiejtési kézikönyv elkészüléséhez és kiadásához.

A tanácskozást berekesztő Deme László a művésznőtől ránk hagyott örökség gondozására szólította föl az emlékezőket. Művének tömegeket nyelvi tudatra ébresztő, szerteágazó hatását európai műveltségű személyiségének varázsa is táplálta. Az ülés előadásaiból egy Arany János-i embersors bontakozott ki: „Egy éltető eszmévé finomul, / Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, / amint időben, térben távozik.” Az iránta való csodálat váltson át elgondolását valóra váltó, eltökélt cselekvéssé.

Sz. A.

A magyar nyelv hete 1989-ben

Nemzet, nemzetség, anyanyelv — ez volt a központi témája 1989-ben a magyar nyelv hete rendezvényeinek, s az ünnepi meghívón is ezzel egybecsengően Kölcsey Ferenc szállóigéjét olvashattuk: „Haza, nemzet és nyelv, három egymástól válthatatlan dolog.” A szervezők pedig azért választották ezt a témát, mivel az utóbbi években egyre gyakrabban és egyre több helyen vetődött fel az ember alapvető jogaként az anyanyelven való megszólalás joga. Ezt a jogot meg kell adni valamennyi ország nemzetiségeinek. A magyar nyelv hete eddigi rendezvényein inkább az kapott teret, hogy a határainkon belül élő nemzetiségek hogyan élnek ezzel a lehetőséggel. 1989-ben első ízben viszont azt vizsgálták, hogy a határainkon kívül élő magyarság nyelvhasználatát milyen tényezők és hogyan befolyásolják.

Az ünnepélyes megnyitót Egerben tartották április 17-én, s az ünnepi beszédet Pozsgay Imre államminiszter tartotta. A rendezvénysorozat első tudományos előadója Benkő Loránd volt, Nemzet és anyanyelv címmel beszélt a haza és a nyelv kapcsolatáról, fejlődéséről, kölcsönös egymásra hatásáról. Pozsgay Imre megnyitó beszédét és Benkő Loránd előadását e számunk elején teljes terjedelmében közöljük. Az első nap délutánján tudományos ülésszak is foglalkozott az anyanyelv kisebbségi használatával. Az egri tanárképző főiskolán tartott tanácskozás előadói (részben a szomszédos országokból érkeztek) a környező államokban élő magyarság nyelvhasználati gondjait ismertették, elemezték. Balla D. Károly költő a kárpátaljai, Galambos Ferenc a burgenlandi, Guttmann Miklós és Molnár Csikós László a jugoszláviai, Jakab István a felvidéki, Eder Zoltán pedig az erdélyi magyarság anyanyelvének megőrzéséről, az anyanyelvnek a kisebbségi létben betöltött szerepéről tartott előadást.

Az első nap irodalmi műsorral zárult: az egri Gárdonyi Géza Színház rendezett a Magyar Rádióval közösen irodalmi műsort „A megmaradás esélyei” címmel. Ennek díszvendégei voltak Balla László kárpátaljai költő, Dobos László szlovákiai író és Gion Nándor újvidéki író. Czine Mihály bevezetője után budapesti és egri színművészek tolmácsolták műveiket.

A hét többi napjain, sőt még május hónapban is mintegy kétszáz előadás hangzott el Egerben és Heves megyében a helyes nyelvhasználat fontosságáról. Az előadásoknak mintegy 70%-a iskolákban, iskolai könyvtárakban hangzott el, a többi felnőtt hallgatóság előtt főként művelődési házakban, intézményekben, hivatalokban. Jónéhány a központi témával foglalkozott, ezen kívül a gyakorisági lista a következőképpen alakult: nyelv-helyesség, stílus; helyesírás, közéleti nyelv; nyelv és magatartás. Szép számmal voltak vetélkedők; aránylag kevés előadást kértek a nyelvjárások és a magyar nyelv eredete, története témakörökből.

A Heves megyei rendezvénysorozattal egy időben rendezte meg Budapest is a magyar nyelv hetét, s a tavasz folyamán több megye is csatlakozott egy-egy előadás-sorozattal az ünnepi eseményhez, így pl.: Borsod-Abaúj-Zemplén, Szolnok, Hajdú-Bihar megye stb. Az előadótermek falait a hagyományokhoz híven kitágtotta a Rádió is; az egri irodalmi műsort felvételtől sugározta, s április 17-e és 23-a között négy alkalommal jelentkezett a szokásos sorozatain kívül nyelvi műsorral. A Magyar Televízió ebben az évben sem készített külön nyelvművelő műsort erre az alkalomra. Valójában ez a korábbi években is így volt, de ideje lenne ezen a gyakorlaton változtatni.

Szűts László

Tanácskozás az élő nyelvről

Az MTA Nyelvtudományi Intézete, az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete együttműködve a Veszprémi Akadémia Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottságával, 1988. október 5–6-ig 2 napos tanácskozást rendezett Budapesten az élő nyelvi kutatásokról. A tudományos eszmecsere időszerezését elsősorban az indokolta, hogy az utóbbi években nálunk Magyarországon is jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés a hangzó nyelv iránt; különböző kutatóműhelyekben eléggé erőteljesen foglalkoznak a beszélt nyelv problémáival. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében élőnyelvi kutatócsoport alakult (l. Herman József: MNy. 84: 398), amelynek feladata a budapesti beszéd vizsgálata, a nyelv területi változatainak vonatkozásában pedig a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesülési folyamat nyomon követése. A holtpontról való elmozdulást minden bizonnyal az is elősegítette, hogy az említett csoport az Országos Tudományos Kutatási Alaptól anyagi támogatást kapott a munkaigényes terepfeladatok költségeinek fedezésére és a kutatás technikai bázisának kiépítésére.

Kezdetől fogva kerestük a kapcsolatot Magyarországon és külföldön is azokkal az intézményekkel és egyénekkkel, akik hasonló jellegű feladatra vállalkoztak. A nem magyar nyelvvel foglalkozóktól elméleti és módszertani tapasztalatokat szereztünk, a magyar műhelyekkel pedig szoros munkakapcsolatot alakítottunk ki, többek között a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékével, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékével, továbbá a szegedi egyetemen és a főiskolán tanító kollégákkal, külföldön pedig az újvidéki Hungarológiai Intézettel. A kutatás természetéből következik, hogy szükség van a szociológusokkal való szoros együttműködésre is, a budapesti vizsgálat tervének kialakításában például részt vettek a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársai.

Mivel első alkalommal került sor ilyen jellegű összejövételre, valójában nem lezárt kutatási eredmények bemutatása volt a cél, hanem egymás munkájának a megismerése, ötletbörze, módszertani tapasztalatok gyűjtése és kicserélése. Ennek a jegyében zajlott le a megnyitó is. Imre Samu akadémikus, az élőnyelvi OTKA-pályázat vezetője személyesen nem volt jelen, de írásban elküldött köszöntője a rendezvény létjogosultságáról tanúskodott. Pató Imre, az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója pedig a magyarországi kollégákkal való együtt-

működés szükségességét hangoztatta. Úgy tűnik, erre lesz is lehetőség a jövőben, hiszen az MTA Nyelvtudományi Intézete az újvidékiekkel megállapodást kötött, amely szorgalmazza az évenkénti rendszeres kutatócserét, szakmai tanácskozások szervezését, közös kiadványok szerkesztését, előírja, hogy a kutatók kölcsönösen publikálhatnak a két intézmény által kiadásra kerülő periodikákban, gyűjteményes kötetekben. Szeretnénk, ha hasonló jellegű egyezmény jönne létre a többi szomszédos ország magyarságkutató központjaival is, például az ungvári egyetemen nemrég megalakult Hungarológiai Intézettel, a pozsonyi egyetem Magyar Tanszékével, a Burgenlandi Magyarok Kulturális Egyesületével és az államközi kapcsolatok javulása esetén a kolozsvári egyetemen működő magyar kutatókkal.

P a p p G y ö r g y beszámolója még azok számára is nyújtott új információkat, akik rendszeresen járnak Újvidékre, és olvassák a folyóataikat, tudományos közleményeiket. Nagyon rokonszenvesnek látszik az a törekvés, hogy az élőnyelvi kutatásokat minél szorosabban összekapcsolják a nyelvműveléssel. Nemcsak azért van ez így, mert kevesen vannak, akik hivatásszerűen foglalkoznak a magyar nyelv problémáival, minden munkát nekik kell végezniük: oktatni, tankönyvet írni, fordítani, nyelvművelő rovatokat vezetni, szótárt szerkeszteni stb., hanem azért is, mert munkájuk egyik fontos célját éppen abban látják, hogy megőrizzék a határokon kívülre szorult magyar nyelv tisztaságát.

A regionális köznyelvek iránti érdeklődés a Vajdaságban is a nyelvjáráskutatás talaján érlelődött. P e n a v i n O l g a és M a t i e v i c s L a j o s a szlavóniai, a bácskai és a bánáti tájnyelvek leírásával megteremtette az alapot ahhoz, hogy követőik és tanítványaik már az átmenetiség, a bomló nyelvjárás és a sajátos jugoszláviai magyar regionális köznyelv vizsgálatát is napirendre tűzzék. Sajátos nyelvészológiai vállalkozásuk a munkahelyi két- vagy többnyelvűség problémáinak föltárása. Nemcsak a nyelvi vonatkozások kerültek előtérbe, hanem azok az egzisztenciális okok is, amelyek a nemzetiségi nyelv közötti választásnál szerepet játszanak. A gyermeknyelvi kutatások a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához nyújtanak segítséget. Az iskoláskor előtti gyerekek korai kétnyelvűségének ismerete elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelv további megalapozásának szempontjából.

K o n t r a M i k l ó s a budapesti köznyelvi vizsgálatok hároméves múltjáról és jövő feladatairól tájékoztatta a résztvevőket. Mint minden újonnan induló munkálatnál, itt is elengedhetetlenül szükség volt alapvető módszertani kérdések tisztázására. Ennek az útkeresésnek az eredménye az azóta már nyomtatásban is megjelent „Beszélt nyelvi tanulmányok” című kötet, amelyben a csoport munkatársai egy-egy konkrét kutatási téma kapcsán igen jelentős mértékben hozzájárultak módszertani elvek és eljárások kimunkálásához (a szövegjegyzés kérdései, intonációs átíratok stb.). A cél többféle: különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata; a beszédstílusok vizsgálata; olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik a nyelvi változások vizsgálatát abban az esetben, ha hasonló felvételek készülnek 10–20–30 év múlva; stb. Az adatgyűjtés szociolingvisztikai interjúk során történik. A tematikát hosszas előkészítő munka után állították össze, ennek ellenére mégsem tekintik véglegesnek, hanem menet közben, a tapasztalatok birtokában is változtatnak rajta. Az adatokat lejegyzés és kódolás után számítógépen tárolják, így lehetővé teszik a gépi elemzést és adatfeldolgozást is.

A beszélt nyelv regionális változatainak kutatásáról B a l o g h L a j o s elmondta, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében elsősorban az OTKA-pályázat anyagi támogatásával folyik ilyen jellegű munka. Elsődleges cél: egy-egy kiválasztott település mai nyelvállapotának leírása, annak a sokrétű változásnak a felderítése, amely a hagyományos nyelvjárás felbomlásával, a regionális köznyelvviség kialakulásával jár

együtt. A kezdeti szövegfelvételek és lejegyzések után már feldolgozó munka folyik. Tanulmányok készültek a Pécs vonzaskörzetébe tartozó Szentlőrinc nyelvállapotáról, a szekszárdi várcsi nyelv és a sárréti nyelvjárás kapcsolatáról, a Kakasdra telepített bukovinai székelyek nyelvi asszimilációjáról, szókészleti vizsgálatok folynak Kőszeghegyalján, a nemzedékek közötti nyelvi különbségek felderítése folyik a Tolna megyei Kísszé-kelyen. Az MTA Nyelvtudományi Intézete a gazdája Magyarországon két nemzetközi dialektológiai munkálatnak: az Európai nyelvatlasznak (Atlas Linguarum Europae) és a Kárpát nyelvatlasznak (Общекарпатский диалектологический атлас).

S z a b ó G é z a, a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola tanszék-vezető tanára a főiskola égisze alatt folyó nyugat-magyarországi régió kutatás eredményeiről számolt be. A vonzaskörzetükbe tartozó területen egy 255 címszót tartalmazó kérdőív anyagát már igen sok településen összegyűjtötték a tanszék tanárai és a tudományos diákkör hallgatói. Ennek segítségével a szókincs változásáról, a nemzedékek eltérő tájszói ismeretéről, a nyelvi regionalitás mértékéről készítenek elemzéseket. A lexika mellett a hangtani és az alaktani változások vizsgálata is előtérbe került. Jó kapcsolatuk van a Burgenlandban élő magyarsággal, az ottani nyelvszigeteken is adatgyűjtő, feltáró munkát végeznek.

A mintegy 30 előadásnak még a címét sem tudjuk most itt felsorolni, de azt hiszem, hogy ezek önmagukban is elég jól tükrözik azt a sokféleséget, amely az élőnyelvi kutatásokat jellemzi ma a magyar nyelvterületen. A köznyelv vonatkozásában szó volt szövegek számítógépes szintaktikai elemzéséről, a stilizált beszéddallamokról a *természetesen, hogy* nyelvi alakulatról, a *tudnák ~ tudnék* igei változatok stigmatizált alakjairól. Regionális vonatkozásban pedig előadások hangzottak el a nyelvi regionalitás szintjeiről, a szerkezetkeveredésről, a jugoszláviai magyar nyelv neologizmusairól, a bácskai nyelvjárások és a nyelvi norma kérdéseiről, az őrségi nyelvjárás mai képéről, a bukovinai székely nyelvjárás hangrendszerének változásáról, a magyar nyelv szerepéről a kárpáti nyelvi areában stb. Külön örülünk annak, hogy újvidéki kollégáink közül sokan tartottak előadást, így nemcsak Papp György beszámolójából hallhatunk a kutatási témákról, hanem már konkrét eredményekről is tudomást szerezhettünk.

A tanácskozás folytatása 1989 októberében-novemberében lesz Újvidéken. Minden lízonnal ekkorra már szűkebbre kell szabni a tematikát; célszerű lenne, ha az előadások és a viták egy-egy konkrét elvi vagy módszertani kérdés köré csoportosulnának. Ígéretet kaptunk arra, hogy a tanácskozás anyagát az MTA Nyelvtudományi Intézete nyomtatásban is megjelenteti.

Balogh Lajos

A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület IV. kongresszusa

(1989. március 31 – április 6. Barcelona (Spanyolország) – Perpignan (Franciaország))

A szemiotika – mint ismeretes – a jelekkel és jelrendszerekkel, ezek összefüggéseivel foglalkozó tudományág. A szó eredetét tekintve görög, a tudományelméletben általános jelelméletet jelent. Mint J e r z y P e l c professzor, a Varsói Egyetem tanára és a Nemzetközi Szemiotikai Egyesület jelenlegi elnökének bevezető szavaiból kiviláglott, a szemiotikával foglalkozó szakemberek alapvető kutatási területe természetesen a j e l. Jel lehet egy ikon, egy színházi küzdőtér vagy Bábel tornyának ábrázolása, pontosabban szólva és konkrétabb példát hozva, jel lehet egy klasszikus kert szabályszerűen nyírott sövénykerítésének elegáns kiképzése, vagy egy német mester által kialakított csinos és kínosan tiszta belső tér is.

A „L’homme et ses signes” (Az ember és jelei) c. nemzetközi kongresszus szimbolizálta és hagyományosan összehangolta, egy lobogó alá gyűjtötte a különféle érdekeket, célokat, feladatokat képviselő szemiotikusokat.

Jerzy Pele professzor mellett a kongresszus házigazdájának szerepét a fogadó országok — Franciaország és Spanyolország — kiemelkedő tudósai vállalták. A kongresszus tiszteletbeli elnöke Algirdas J. Greimas, tényleges elnöke Gérard Deledalle professzor volt. Mivel a kongresszust két országban, kettős színhelyen rendezték meg, nemcsak a köztársaság kikiáltásának 200. évfordulóját ünneplő franciák, hanem a spanyolok is besegítettek a szervezésbe. Ez az új megoldás csak részben vált be. A Barcelonába tervezett két nap nem hozta meg a várt eredményt, több előadás elmaradt a szervezőtlenség miatt. Inkább Perpignan jelentette a szakmai rangot.

A franciák nagyvonalúak voltak: a kelet-európai résztvevők számára, így a magyarok számára is elengedték a részvételi díjat, s költségeik fedezéséhez is hozzájárultak. Magyarországról összesen hét meghívott vehetett részt a kongresszuson: Voigt Vilmos, ELTE Néprajzi Tanszék, Büky Béla, MTA Nyelvtudományi Intézet, Kálmán C. György, Kincses Kovács Éva, Angyalosi Gergely MTA Irodalomtudományi Intézet, Szöllösy-Sebestyén András, Budapesti Műszaki Egyetem, Idegen nyelvi Lektorátus, Tarnay László, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. A felsorolt résztvevők közül Barcelonában adott elő Tarnay László A csend szemiotikájáról (On the semiotics of Silence). Voigt Vilmos szekcióelnöki teendőket és szervezési feladatokat is ellátott amellett, hogy az 1653-ban kiadott Apáczai Csere János-féle Magyar Encyclopaedia szemiotikai vonatkozásait, idevágó fogalmait ismertette (An encyclopedic semiotics in Hungarian 1653.). A nyelvészeti szekcióban kapott helyet Büky Béla: Quest-ce revelent les guillemets? (Mit jelképeznek az idézőjelek?) bőséges sajtóanyaggal illusztrált előadása, valamint Kincses Kovács Éva Human Voice (Az emberi hang egy szupraszegmentális vonatkozása) című színes poszterének kiegészítését szolgáló előadása. Szerencsés időpontban, a kongresszus közepén, számottevő közönség előtt adhatott elő Kálmán C. György: Sign/signals of literariness: sign theory vs. reception theory címmel a szövegelemzés szemiotikai felfogásban elnevezésű szekciójában. Kálmán jelelméleti kiindulású dolgozata — szemben a recepcióelméleti felfogással — a jelek és a jelzések szövegbeli szerepével foglalkozott. A szekcióelőadásokat a Lycée Aragoban tartották, a plenáris ülések, a kerekasztalok és a kongresszusi irodák a Kongresszusi Palotában kaptak helyet. Mindennap délelőtt itt találkozhattak a résztvevők, itt kapták kézbe a kongresszusi újság (La gazette du Congres) aznapi példányát a legfrissebb hírekkel és interjúkkal. Tudósítottak a változásokról, bemutatták a világnagyságokat.

A sort Umberto Eco, a világhírű író nyitotta meg április 3-án a Kongresszusi Palotában. A Bolognai Egyetem professzora Hamisítványok, eredetiek és azonosságok

(Forgeries, Originals and Identity) című angol nyelvű előadását francia nyelvű vetítéssel illusztrálta. Előadói stílusa, mondandója és látványos kivitelezésű előadása nagy tetszést aratott. A „nem-azonosság” és az „azonosság” filozófiai fejtegetéséből és meghatározásából indult el Arisztotelész és Leibnitz idevágó tézisei nyomán. A kodikológia tényeit és a modern kor hamisításait is felölelő 19 idevágó alaptípust ábrázoló táblázatot állított össze és vetített ki, ezek a tablókat nemcsak szövegesek, hanem — a jelek/jelzések kongresszusának szelleméhez hűen — színesek és tipográfiailag tagoltak, olykor rajzokkal illusztráltak is voltak.

Április 4-én Joseph Margolis, filadelfiai professzor szólt az emberi hang jeltudományi értelmezéséről (The Human Voice of Semiotics). A következő napon Francis Jacques, a párizsi egyetem professzora beszélt a kommunikáció kényszeréről (La contrainte de communicabilité). Az utolsó délelőttön Jerzy Pele, a Varsói Egyetem tanára által vezetett kerekasztal gyűlt össze, hogy az egyes képviselők a szemiotika oktatásáról értekezzenek. A különböző országokban és intézményekben folyó munkáról és problémákról szólt Thomas A. Sebeok (Bloomington, USA), Paul Bouissac (Toronto, Kanada), Antonio Buttitta (Palermo, Olaszország), Gérard Deledalle (Perpignan, Franciaország), José Manuel Perez-Tornero (Barcelona, Spanyolország) és Roland Posner (Berlin, NSZK). Jerzy Pele elsősorban a lengyel kutatásokra, oktatási kérdésekre tért ki, de érintette a kelet-európai országok problémáit is. Nem volt jelen viszont a Szovjetunió egyetlen képviselője sem ezen a világkonferencián. Sok résztvevő maradt távol a keleteurópai országokból, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, NDK sem képviseltette magát jelentékenyen. Ott voltak nagy számban ellenben Latin-Amerika képviselői, akik anyanyelvükön, spanyolul adtak elő. Érdekes előadást tartott például Ana Oliveira Brazíliából, aki a kéz és a gesztusok szerepéről értekezett. Az észak-európai országokból szekcióelnöki tisztséget látott el Eero Tarasti, a Helsinki Zenetudományi Intézet professzora, és nagy sikerű előadást tartott a norvég Sven Storelv, a bergeni egyetem professzora. Nikolai Astrup festő képi világát elemezve. Geneviève Cornu, francia előadó Miro képei kapcsán értekezett a festészetben és a költészetben egyaránt felbukkanó jelekről.

Az egész héten át tartó „mamut-kongresszuson” — ez az öslény szerepelt egyébként a barcelonai kongresszusi emblémán — minden délután folytak a szekcióülések, előadások, egyetlen szabad délutánt kivéve, amelyet városnézésre fordítottunk. A kongresszuson szó volt a színházról, a narratológiáról, a szemiotikai szövegelemzésről, az intertextualitásról, a szövegről magáról, irodalomtörténetről, esztétikáról, az egyes művészeti ágakról, mint pl. az építészet, a festészet, a design. Előadtak szociológusok, antropológusok, szociolingvisztikusok, filozófusok, nyelvészek különféle tudományágakban. Jelen voltak pszichológusok, filmes szakemberek, színházi rendezők, az informatikában, kommunikációban dolgozó szakemberek és újságírók.

Perpignan jellegzetes katalán kisváros, a Földközi-tenger Oroszlán-öbölnek nevezett alsó hajlatában terül el, mintegy 100 ezer lakosa van. Vegyes lakosságú, kevert nyelvű település: a franciát és a spanyolt is beszélik. Történelmi múltját tekintve a település már a római korban megvolt, neve Ruscinoként szerepelt. A tájegység innen kapta nevét, amely ma így hangzik: Roussillon. A vidék csak 1659-ben, a pireneusi békével csatlakozott Franciaországhoz. A XIII. században Mallorca királyai székeltek itt, majd a máig fennmaradt kastélyban Aragónia királyai váltották egymást. A város mai neve már 922-ből, egy kódexből előbukkant *Villa Perpiniani* alakban.

Minden kongresszus tartogat meglepetéseket, ajándékokat, kísérő rendezvényeket a meghívottak számára. Perpignanban a nyitó fogadást a Chapelle St. Dominique-ban rendezték meg. Itt nemcsak a kongresszus elnöksége, szervező bizottsága, hanem Perpig-

nan város polgármestere is köszöntötte a megjelenteket. Az egykori templombelső ma hangversenyterem, illetve kongresszusi fogadóterem.

Az előadások mellett az érdeklődők lehetőséget kaptak arra, hogy képzőművészeti kiállításon is részt vegyenek. *Claude Masse* (1934. Céret —) emberi alakokat jelképező fa-, parafa-, raffiaszobrainak különös elrendezése és megformálása nagy érdeklődést keltett. Itt kapott lehetőséget Kincses Kovács Éva, hogy az Emberi hang című színes poszterét paravánra tehesse.

A képzőművészet mellett teret kapott a zene is. A francia kortárs zenéből kaptunk ízelítőt *Jean-Pierre Dupuy* és barátai tolmácsolásában. A műsor első részében Juan Hidalgo: *Palpiti* és Francis Miroglio: *Brut Millesime 1.9.8.4.* című darabját szólaltatták meg. A Claude Viallat festészetéhez kapcsolódó kortárs zene erősen hatott a hallgatóságra. A különleges, formatervezett kék-ezüst-plasztik burkolatú zongorán játszó együttesvezető a gépi-elektronikus zenét és az élőzenét játékosan ötvözte többtétéles kompozíciójában. Az ütőhangszerek, a fúvósok és a vonósok megannyi ötletet, improvizációt, hangzást mutattak be.

A kongresszus egész ideje alatt könyvkiállítás és -vásár állt az érdeklődők rendelkezésére. A Mouton de Gruyter holland kiadó tárgyalat a látogatókkal.

A kongresszus irodájának hirdetőtábláján minden nap megjelentek a legfrissebb információk. Fényképes listát jelentettek meg a Nemzetközi Szemiotikai Intézet tagjairól, amelynek két magyar tagja is van: Voigt Vilmos és Kelemen János professzorok személyében.

Az ember és jelei világkongresszus dokumentációs anyagát minden résztvevő megkapta és magával vihetette. Külön figyelmet érdemelt a *Françoise Caruna* által készített végtelenül egyszerű, de stilizáltságában a sokféle emberi jelet szimbolikusan összefogó, lényegét, esszenciát kiválasztó és felszínre hozó kis tusfigura-sorozata, amely éppen egyszerűségével, hajlékonyságával, humorával ragadott meg. Caruna grafikája: a kongresszus szellemiségének ábrázolása.

A jelekből ítélve a magyar jelenlét nem volt érdektelen ezen a kongresszuson.

A húsz évre visszatekintő (1969—1989) Nemzetközi Szemiotikai Egyesület — francia rövidítéssel az AIS, angolul az IASS — gyökerei tulajdonképpen 1901-hez nyúlnak vissza. A Francia Köztársaság kikiáltása után néhány évvel a francia szemiotikusok megtették az első lépéseket egy nemzetközi szemiotikai egyesület létrehozására, de csak a 60-as években bontakozott ki igazi tevékenységük. Ezt mutatják a különböző országokban megtartott konferenciák. Elsősorban Lengyelországban (Varsó, 1960, 1965, 1968), majd Bloomingtonban és Moszkvában (1962), majd Kazimierz nad Wislában (1966).

A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület azonban csak 1974-ben jutott igazán nemzetközi elismertséghez, amikor is Milánóban (Olaszország) megrendezte első kongresszusát. Ekkor már önálló folyóirata is volt, a Párizsban kiadott *Semiotica*. A második kongresszusra 1979-ben Bécsben, a harmadikra Palermóban, a negyedikre Barcelona-Perpignanban került sor. A következő kongresszus minden bizonnyal Berkeleyben (USA, Kalifornia) lesz 1994-ben.

Kincses Kovács Éva,

Új irányzatok a gépi fordításban

1988-ban Budapest több nemzetközi nyelvészeti konferenciának adott helyet. A sort a GLOW (az óvilág generatív nyelvészeinek a konferenciája) indította. Augusztusban került sor az „Eszperantó strukturális és szociolingvisztikai kutatása” c. konferenciára,

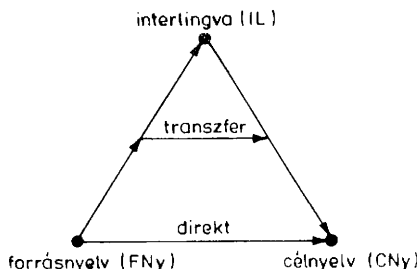
melyet szorosan követett az „új irányzatok a gépi fordításban” c. angol nyelvű konferencia, majd pedig a kétévenként hagyományosan megrendezésre kerülő számítógépes nyelvészeti konferencia, a COLING '88. Az utóbbi még véget sem ért, amikor a magyar nyelvészek gyűltek össze tanácskozásra. Végül az EURALEX lexikográfiai konferencia zárta a sort. Az első számítógépes nyelvészeti konferenciáról kívánunk tájékoztatást adni.

A „New Directions in Machine Translation” című konferenciát a holland BSO szoftver cég és a magyar Neumann János Számítógéptudományi Társaság rendezte augusztus 18–19-én, a MTESZ székházában. A 16 meghívott előadó a számítógépes nyelvészet egyik dinamikusan fejlődő ágáról, a gépi fordításról vázolt helyzetképet. A több mint 100 résztvevőt számláló rendezvényen először átfogó előadások hangzottak el, majd az interlingvális fordítás került sorra. A második napon a szövegelemzés, terminológiai problémák, valamint a gépi fordítás és a nyelvészet kapcsolata szerepelt a programban. Az előadások vaskos kötetben jelentek meg (New Directions in Machine Translation. Szerk.: D. Maxwell, K. Schubert, A. P. M. Witkam, NJSZT-Foris, 1988.).

A témát Vámos T. akadémikus a „Nyelv és számítógépes társadalom” című érdekes, előadása (9) vezette be. Az elektronika új utakat nyitott meg az emberiség történetében, de meg kell tanulni megfelelő alkalmazását — hangsúlyozta —, hogy felkészüljünk az új társadalomra, ahol a számítógépes szakértői rendszerek, ismeretbankok, lekérdező rendszerek a mindennapok részei lesznek, nemcsak egy kiváltságos elit rétegéi.

W. J. Hutchins (Anglia), a közelmúltban megjelent alapos számítógépes monográfia (Machine Translation: Past, Present and Future. Chichester, Ellis Horwood, 1986.) szerzője, az új fejlesztésekről adott átfogó képet és rendszerezést (56).

Hosszú hallgatás után, a 70-es évek végén a számítógépes fordítás nagy lendülettel újból fejlődni kezdett, s az utóbbi években a kutatóhelyekből kilépve sokszor gyakorlati alkalmazást is nyert. Japán szerepe egyre jobban nő Amerikával és Európával szemben. A fordítórendszerek 3 fő csoportba oszthatók: *direkt*, *transzfer* és *interlingvális* (l. ábra).

Az *interlingvális* rendszerben az elemzés eredménye egy logikai nyelven (fogalmi reprezentáció) vagy egy természetes nyelven jelenik meg, amelyből azután kiindul a cél nyelv generálása. Különösen többnyelvű fordító rendszer esetén hatékony ez a megközelítés. Mivel egy tetszőleges fordításban felhasználható logikai IL igen bonyolult, sokszor már korábban megtörténik az átlépés a cél nyelvbe, ez a *transzfer*. Ez szintaktikai, szemantikai és fogalmi szinten mehet végbe.

A megértés és a jó fordítás alapja a nyelv alapvető ismerete, ami morfológiai, szintaktikai és szemantikai kompetenciát igényel. Van amikor az implicit nyelvi ismeret nem elegendő az értelmezéshez, egyértelműsítéshez, hanem nyelven kívüli ismeretek is

szükségesek: a téma (valóság, tények) ismerete, valamint pragmatikai ismeretek. Erre szolgálnak a tudásbázisok vagy ismeretbankok. A mesterséges intelligencia, a szakértői rendszerek, valamint a szemantikai hálók ennek a tudásnak a beépítését teszik lehetővé.

A gépi fordításnak sok problémával kell megküzdenie, mint pl. a szemantikai relativitás, strukturális nemmegfelelés a különböző nyelvek között, metaforák, rosszul szerkesztett szövegek, a lexika komplexitása. A leggyakrabban használt nyelvi modellek: az unifikációs nyelvtan (Kay, 1984.; Schieber, 1985.); a nemtranszformációs elméletek, mint a lexikális-funkcionális nyelvtan, az LFG (Weidner); — az általános frázis struktúra nyelvtan, a GPSG (NASEY); — a Montague grammatika (Rosette, LUTE).

Az előadáson nem hangzott el, de a kiadvány tartalmazza 41 fordítórendszer tömör és aktuális leírását, valamint részletes bibliográfiát.

Ezután következett a kevésbé ismert szovjet és kínai gépi fordítás bemutatása. I. I. Ubin beszámolójából (9) megtudtuk, hogy a Szovjetunióban nagy az igény technikai szövegek fordítására. Az ANRAP rendszer, mely angolból és németből fordít oroszra (a francia fejlesztés alatt van), 1986–87-ben már 800 millió karaktert fordított le nyers formában. A SILOD rendszer angolból, franciából és spanyolból képes oroszra, illetve oroszról ezekre a nyelvekre fordítani. Mivel a teljesen automatikus gépi fordítás problémát jelent, ezért elsősorban fordítást segítő rendszerek, számítógépes szótárak, terminológiai bankok kidolgozására törekszenek.

Dong Zhen Dong röviden ismertette (5) a meginduló kínai kutatásokat, melyek az angol–kínai párra összpontosulnak. A már működő ATRASTOR rendszer transzferre és összetevős, funkcionális-relációs nyelvtanra épül, s mintegy 40 000 szakszót tartalmaz.

A Grenoble-i Egyetem gépi fordítási csoportjának (GETA) a vezetője, Ch. Boitet a két alapvető megközelítés: a transzfer és az interlingvális rendszerek előnyeit és hátrányait vetette egybe (15). Többnyelvű fordító rendszerek esetén célszerűbbnek tűnik egy interlingva beiktatása, hisz kevesebb fordítómodulra van szükség: n nyelv esetén $2n-re$ $n(n-1)$ helyett. A köztes nyelvek függetlennek kell lenniük mind a forrásnyelvtől, mind a célnyelvtől, van szótára és nyelvtana. Az ilyen nyelvek gyakran korlátozottak, emberi nyelv esetén pedig egy nyelvcsaládhoz kapcsolódnak (még az eszperantó is!). Logikai IL megismerése bonyolult feladat. Az interlingvális fordítás — Boitet szerint — információvesztéssel jár, mert a szavak jelentése nem esik egybe, sokszor fordítás helyett körülírást ad, harmadrészt a szövegjelenségeket nem veszi figyelembe.

A transzferes modellt gyakrabban alkalmazzák, mert egyszerűbb. Azonban egyre inkább törekszenek univerzális nyelvtani jelenségek beépítésére. Az EUROTRA például az Európai Közösség 9 nyelvének az egymásra fordításához 72 modul kidolgozását kísérli meg, a szakszavakat központi számozással látva el. Boitet a többszintes strukturális leírás mellett foglalt állást, mely a GETA rendszer alapja. Ez a szükséges információt egy függőségi fába képes tömöríteni.

A japán–angol gépi fordításról szóló előadás (M. Kosaka, USA, 12) egy részen nyelvre (sublanguage), azaz bizonyos témakörben használt speciális nyelvre alapuló fordítást mutat be. Egy résznyelven belül — a szemantikai és szintaktikai korlátozások miatt — a szavak kontextusa könnyebben behatárolható, egyértelműsíthető. Harris modellja alapján (Z. Harris: *A Grammar of English on Mathematical Principles*, New York, Wiley, 1982.) a fordítórendszer egy operátorokra és argumentumokra épülő nyelvtant és szintaxis vezérelte szemantikát használ. Egy, mind angolul, mind japánul kiadott számítástechnikai témájú könyv elemzése meglepő strukturális hasonlóságokat mutat, így ezek az operátorfák szolgálhatnak belső reprezentációra.

Érdekes kísérletről számolt be (6) a bolíviai J. Guzmán de Rojas, az ATAMIRI rendszer kidolgozója: a dél-amerikai ajmara indiánok nyelvét választotta köztes nyelvnek. A már gyakorlatilag működő rendszer elsősorban angolból fordít spanyolra, kihasználva az ajmara formálisan jól leírható szintaxisát. A szerző a rendszer előnyének tartja, hogy könnyen bevezethetőek új nyelvek, sőt egyszerre több nyelvre is lehet fordítani. A transzformációs mátrixokkal definiált szintaxisokról nem közöl részleteket, s a nyelvek különbözőségéből adódó problémák sem jelentkeznek, mert az ajmara szemantikailag nem vesz részt a fordításban.

Az interlingvális fordításnak pregnáns példája a rendező BSO cég DLT (Distributed Language Translation = Osztott Nyelvfordítás) rendszere. K. Schubert, aki már több könyvet jelentetett meg a rendszer kapcsán, jól megszerkesztett előadásban (13) éppen azt a kérdést vizsgálta, hogy a DLT valóban interlingvális, vagy kétszeresen direkt (esetleg kettős transzferre alapul?). A számítógépes hálózatokon keresztül, többnyelvű nemzetközi adatbankok lekérdezésére tervezett fordítórendszer köztes nyelvként nem valami absztrakt reprezentációt választott, hanem emberi nyelvet, mégpedig egy tervezett nyelvet, az eszperantót. Egy fordítórendszer csak akkor tudja teljes mértékben kihasználni interlingvális voltát — vallja Schubert —, ha az önálló, kifejező és szabályos; csak az emberi nyelv teljes kifejezőképessége képezhet valódi interfészt a forrás- és a célnyelv között.

A fordítás 16 lépésben megy végbe. Fontos, hogy a forrásnyelvet és a célnyelvet csak szintaktikailag dolgozzák fel, beleértve a morfológiát is. A szemantikai és pragmatikai feldolgozás minden esetben a köztes nyelven (eszperantón) történik: a szintaktikailag generált alternatívákból az erre a célra létrehozott szakértői rendszer választja ki a környezet szempontjából a legvalószínűbb megoldást. Így nem kell nyelvenként megoldani a szemantikai és pragmatikai egyértelműsítést.

B. Sigurd (Svédország) a többnyelvű SWETRA projektet ismertette (13), mely a svéd és az angol, francia, lengyel, grúz és szamojéd nyelvek között próbál fordítani. A rendszer a GPSG egy változatát, az ún. referenciagrammatikát alkalmazza. A szabályokat közvetlenül DCG-ben (Definit Clause Grammar) lehet írni. A referencianyelvtan különbséget tesz a szó- és szintagmaosztályok reprezentációja és a funkcinális reprezentáció között. Ez utóbbiak szolgálnak interfészül a szemantikához és a logikához.

Ch. Hauenschild (NSZK) a szöveg szerkezet fontosságát hangsúlyozta a gépi fordítás számára (12). A szöveg tematikus strukturáltsága, mely hol hasonló, hol különböző mondatszerkezetekben fejeződik ki, szerinte jobban áttehető egy transzfer rendszerben, mint egy interlingválisban. Fontos tudni a fordítás folyamán, hogy mi maradjon változatlan, és minek kell megváltoznia.

J. I. Tsujii (Japán) a szöveg különböző nyelvek között érvényes interpretációját feszegette (8). Az interlingvákon belül 3 típust különböztet meg: — az IL interpretáció eredménye, — sztenderd nyelv, — az IL szemantikai alapegységek halmaza. Ezeket elemezve, megállapítja, hogy egyik megoldás sem kielégítő. Magas szintű fordításhoz, még ha a témakör eléggé korlátozott is, feltétlen szükséges a szövegen belüli kapcsolatok figyelembevétele, valamint témaspecifikus, nyelven kívüli tudás. Ezért a gépi fordítást össze kell kapcsolni a mesterséges intelligenciával.

A gépi fordítás gyakorlati bevezetésének egyik alapfeltétele az adott területen szükséges szakszavaknak a megléte. Az ismeretrobbanás miatt ez nem is olyan egyszerű. Segítséget a terminológiai bankok nyújtanak. A modern terminológiai bankok felépítését ismertette Ch. Galinski (Ausztria), az ismert nemzetközi terminológiai szervezet, az Infoterm képviselője (14). Az ismeretbankoknak tartalmazniuk kell a terminusokon kívül azok egymáshoz való kapcsolatát (szinonímia, alárendelt fogalom stb.).

Többekben felmerült a kérdés, hogy a DLT rendszerben központi szerepet játszó eszperantó nyelv rendelkezik-e megfelelő terminológiával. Erre a kérdésre adott választ W. Dehler (NDK), a Terminológiai Eszperantó-Központ (TEC) képviselője (11). Bár az eszperantó szabályos szerkezete kedvez a gépi feldolgozásnak, a tervezett terminológia kialakításának, mégis a jelenlegi helyzet nem kielégítő. A kezdeti impulzusokat (Wüster és Drezen mind a terminológiának, mind az eszperantológiának úttörői voltak) az 1987-ben megalakult TEC kívánja továbbvinni terminográfiai bizottságok létrehozásával, szakemberek és nyelvészek együttműködésével.

Úgy látszik, hogy a BSO tevékenysége mások figyelmét is a f ü g g ő s é g i g r a m m a t i k a felé irányította. D. Weidmann (Svájc) egy általa továbbfejlesztett függőségi grammatikát mutatott be (9), mely ergatív nyelvek leírására is alkalmas.

A m a g y a r függőségi grammatika is a DLT hatására jött létre, egy esetleges magyar–eszperantó modul első lépéseként. A magyar nyelv agglutináló szerkezete speciális kihívást jelent a gépi fordítás számára. Prószéky G. vázolt néhány problémát, és a szokástól eltérően nem szavakra, hanem egy morféimákra épülő függőségi grammatika alapjait körvonalazta (13).

Érdekes befejezést jelentett a fordító-pszichológus-író C. Piron (Svájc) beszámolója az emberi fordítás problémáiról, a tipikus hibákról és a detektívmunkáról, amit egy fordítónak néha végig kell csinálni, hogy megfejtse a szöveg fordításkor kiderülő rejtjelmeit (9). Bár kétségeit fejezte ki, hogy ebben a komplex feladatban a számítógépek versenyre tudnak kelni az emberrel, de várja hogy a lexikális ismeretekben segítséget tudnak nyújtani.

P. Sgall (Csehszlovákia), a terület kiváló szakembere foglalta össze a konferencia eredményeit: fontos lépésnek tartotta ezt a jól szervezett eszmecsere, s méltányolta az eszperantó szerepét. Mi is így gondoljuk. A konferencia kötetét pedig ajánljuk mindazoknak, akik szeretnének erről az új területről ízelítőt kapni.

Koutný Ilona

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 18636

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0236

Szó- és szólamagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : A göcseji <i>Csömödér</i> helységtől a Gyimesi-szoros fölött emelkedő <i>Csülemér</i> hegyesúcsig	348
<i>Kicsi Sándor András</i> : Nádiveréb, kásavirág, burján	349
<i>Szűcs Judit</i> : „Áldotta savamat-borromat”	351
<i>Dömötör Ákos</i> : A fehér holló	352

Szemle

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai (Ismerteti: <i>Tompa József</i>) ..	353
Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>) ...	356
Penavín Olga: Bácskai magyar nyelvjárási atlasz (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	360
Hajdú Mihály (szerk.): Magyar névtani dolgozatok (Ismerteti: <i>J. Soltész Katalin</i>) ..	363

A Nyelvőr hírei

<i>Lőrincze Lajos</i> : Balázs János	366
<i>Horváth Mátys</i> : Összefogás a magyar nyelv ügyében	368
<i>Maróti István</i> : Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a társadalmi megújulás	372
<i>Sz. A.</i> : Emlékezés Péchy Blankára	373
<i>Szűts László</i> : A magyar nyelv hete 1989-ben	374
<i>Balogh Lajos</i> : Tanácskozás az élő nyelvről	375
<i>Kincses Kovács Éva</i> : A Nemzetközi Szemiotikai Egyesület IV. kongresszusa ...	377
<i>Koutny Ilma</i> : Új irányzatok a gépi fordításban	380

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 27 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—